

Madách Imre

Az ember tragédiája

II. Szövegváltozatok, kommentárok

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)

Madách Imre
Az ember tragédiája

II. Szövegváltozatok, kommentárok

Ez a szöveg *Az ember tragédiája* kézirata, első két kiadása (1861, 1863), Tolnai Vilmos kritikai kiadása (1924) és Kerényi Ferenc kritikai igényű kiadása (1989) felhasználásával jött létre, s – néhány kisebb korrekciótól eltekintve – megegyezik *Az ember tragédiája CD-ROM 1.0* változat c. kiadvány dokumentumaival. A CD főszövegét gondozta, a szövegváltozatokat és a jegyzeteket összeállította

Bene Kálmán,

az életrajzot és a bibliográfiát összeállította, az utószót írta

Andor Csaba.

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Budapest
1999

Készült Budapesten, 1999-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő: Andor Csaba. A borító
Jankó János rajzának felhasználásával készült

ISBN 963 85734 6 5 (összkiadás)
ISBN 963 85734 8 1 (II. kötet)
ISSN 1219–4042

BEVEZETÉS

Az ember tragédiájának még nem készült el az új, korszerű kritikai kiadása – tudomásunk szerint éppen Kerényi Ferenc dolgozik rajta, az a kutató, aki Horváth Károly mellett az 1989-es „kritikai igényű” Madách Imre válogatott művei c. kötetnek is szerkesztője, szöveggondozója volt. Korszerűsített Tragédia-szövege, e kiadás jegyzetei jó alapul szolgálnak egy Madách kritikai kiadás megindításához. Ehhez a munkához is szándékoztunk vitaanyagot, előtanulmányt nyújtani, amikor Andor Csabával elhatároztuk a Madách Irodalmi Társaság nevében, hogy a Tragédia szövegét CD-lemezen is hozzáférhetővé tesszük a diákok, tanárok, kutatók számára. A szöveggondozást viszont nem az 1989-es Kerényi Ferenc által készített szöveg másolataként, hanem az eddigi fontos kiadások és a K összevetéséből, KF szövegét és szöveggondozási gyakorlatát kritikailag továbbfejlesztve végeztük el. Ezért szövegünk a szövegváltozatok új feldolgozásával kezdjük: a kézirat,¹ a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapja,² az 1861-es első, az 1863-as második, Madách életében megjelent kiadások szövegei,³ Madách és Arany javításai a kéziraton, Arany levélben írt szövegkritikai jegyzetei és Madách válasza, továbbá Szász Károly levélben írt

¹A kézirat faksimile kiadása: Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. Gondozta: Horváth Károly.

²Ld. Kerényi Ferenc: Madách Imre „...Írtam egy költeményt...” c. kiadványában, az Európa Könyvkiadó Kézirattár sorozatában, 1983-ban. A vázlatlap faksimile kiadásban is megjelent.

³Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.)

Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiad. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)

szövegkritikai jegyzetei⁴ és Madáchnak a 63-as kiadásban ennek az alapján (vagy ennek ellenére) végzett javításai, Tolnai Vilmos 1924 évi 2. javított és bővített kritikai kiadása és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása⁵ alapján kiszűrtük azt a szövegváltozatot, amely ma lehet érvényes szövege a Tragédiának.

A Madách Irodalmi Társaság kiadásában 1998 januárjában megjelent szöveges-képes-hangos CD-lemezt elsősorban az ún. multimédiás CD-k használatával barátkozó középiskolások, egyetemisták, tanárok, színházi szakemberek használhatják fel eredményesen. Szövegünk a szövegváltozatok új feldolgozására épül: a kézirat, a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapja, az 1861-es első, az 1863-as második, Madách életében megjelent kiadások szövegei, Madách és Arany javításai a kéziraton, Arany levélben írt szövegkritikai jegyzetei és Madách válasza, Szász Károly levélben írt szövegkritikai jegyzetei és Madáchnak a 63-as kiadásban ennek az alapján (vagy ennek ellenére) végzett javításai, Tolnai Vilmos 1924 évi 2. javított és bővített kritikai kiadása és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása alapján állapítottuk meg azt a szövegváltozatot, amely ma lehet érvényes szövege a Tragédiának. Az így összeállt új Tragédia-szöveg tehát a CD-n főszövege. Ebben lehet szavak és a színek, sorok számozása alapján egy keresőprogrammal mozogni. Ám nemcsak ebben a szövegben: a megkeresett szövegrész megfelelőjét pillanatok alatt megtalálhatjuk a kéziratban, az 1861-es, 1863-as, 1924-es és 1989-es kiadásban, a szövegváltozatok dokumentumában és a szövegmagyarázatoknál is. Ugyanakkor külön-külön is megjeleníthetőek ezek a dokumentumok: a **szöveg** ablakban a főszöveg, a szövegváltozatok, a kommentárok, egy Madách-életrajz, egy Madách-bibliográfia, egy bevezető a szöveggondozás elveiről és kérdéseiről, s egy utószó a Tragédia keletkezéséről. A **szöveges kép** ab-

⁴A levelek szövege olvasható többek között Madách Imre válogatott művei. (Szerkesztette Horváth Károly és Kerényi Ferenc. Szépirod. Kiadó, Bp., 1989.) c kiadásban, Arany 1861. okt. 27-ei szövegkritikai levele 357–367. l., Madách nov. 2-ai válasza 367–372. l., Szász Károly 1862. okt 6-ai szövegkritikai levele 397–401. l.

⁵Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924. és i. m. 4.

lakban hasonmás szövegek: az első, a második kiadás, a Tolnai és a Kerényi-féle kiadás szöveg, a kézirat hasonmása, a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapja és a Tragédiával kapcsolatos levelek hasonmása található. A **kép** ablakban dokumentumok (így pl az ösbemutató színlapja, a Madách-címer, Madách Imre anyakönyvi kivonatai, útlevelei, válási egyezsége), a helyszínek címszó alatt az életrajzához kötődő helységek képei, majd Madách festményei és rajzai, egy arcképcsarnok a Madách családról, s végül a Tragédia illusztrációi (16 művész 18 rajzsorozata) tekinthetőek meg. Az utolsó a **hang** ablak, amely csak illusztráció: a Magyar Rádió hangarchívumából, az 1938-as Németh Antal féle rendezésből a legrövidebb szín, az úrjelenet hangfelvételét hallgathatjuk meg.

A fent említett CD-lemez nem csupán a dokumentumok gazdagsága, összevethetősége miatt érdekes, **rendezői példány** címszó alatt főszövegünkben színpadi rendezői példányt is alakíthat ki a lemez felhasználója, s a szövegekkel, képekkel kapcsolatos információkat az egyes képeknél külön is előhívhatja. Az információ ablakban a CD készítőiről, támogatóiról és technikai jellemzőiről olvashatunk, tehát egyfajta használati útmutatót ad a CD vásárlóinak.

A Tragédia középiskolás olvasói számára jelenthet segítséget a Szó- és szövegmagyarázatok dokumentuma (ld. a 2. kötetet, ahol a Szövegváltozatok mellett egy rövid Madách életrajzi vázlatot és egy válogatott Madách-bibliográfiát is közlünk). A szómagyarázatoknál is elsősorban Kerényi Ferenc jegyzeteire támaszkodunk.⁶ Ezek a magyarázatok talán egy kicsit lakonikusak, döntő többségükben szómagyarázatok. S ha nem is tartjuk szükségesnek a századelő magyarázatos kiadásainak bőbeszédű, elemzéssel vegyített szövegmagyarázatait, az ezekben feltűnő gondokra, homályosabb, középiskolásoknak nem feltétlenül ismert fordulatokra is oda szerettünk volna figyelni. Az ilyen

⁶i. m. 4.: Tárgyi magyarázatok Az ember tragédiájához (480–491. 1.) című fejezete és az ezzel jórészt megegyező népszerű Matúra-sorozat kiadásának lapszéli jegyzetei. (Madách I.: *Az ember tragédiája*. Teljes, gondozott szöveg, Matúra Klasszikusok, Ikon Kiadó, Bp., 1992. 144 l.)

kiadások közül figyelembe vettük Alexander Bernát jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott kiadását,⁷ természetesen igen erős szelekcióval és rövidítésekkel. Tisztában vagyunk vele, hogy ez az a része munkánknak, mely leginkább vitatható: a szöveg olvasójának, felhasználójának egyéni műveltségétől, a drámában való elmélyülési szándékától függ, hogy sokallja, vagy keveselli a szövegmagyarázatot. Mindenesetre törekedtünk arra, hogy ne tévedjünk az esztétikai értékelés, elemzés területére: jegyzeteink csak a szöveg megismerését és megértését kívánják szolgálni.

Ha valaki továbblépne a fentiekben, s az elemzéshez, értelmezéshez, értékeléshez, a műalkotás esztétikai megközelítéséhez keres fógózókat, nézzen bele a 2. kötet bibliográfiájába. Ebben két fontos szempontból állítottunk össze egy válogatott Madách-bibliográfiát: 1. monográfiák, összefoglaló művek Madách Imréről, 2. Az ember tragédiájáról, a könyvdrámáról szóló fontos írások (a fordításokat, a színpadi megvalósulást tárgyaló szakirodalmat mellőztük).

A Tragédia hiteles és pontos szövegének megállapításához a következő hét kérdésre kellett választ adnunk:

1. Madách – vagy Madách és Arany?
2. Hány soros a Tragédia?
3. Hány fennmaradt, ismert kézírata van a Tragédiának?
4. Milyen szövegeket vessünk össze a pontos, hiteles szöveg megállapítása érdekében?
5. Hogyan és milyen mértékben végezhetünk helyesírási korszerűsítéseket Madách szövegén?
6. A helyesírási korszerűsítés mennyire legyen konzekvens?
7. Maradhatnak-e nyitott kérdések, lehetnek-e olyan sorai a Tragédiának, ahol nem tudunk dönteni egy hiteles, érvényes szövegváltozat mellett?

⁷Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. 2. jav. kiadás, Bp., Athenaeum, 1909. 255 l.

A válaszok a következők:

Az első probléma tehát, hogy rekonstruáljunk-e valamiféle érintetlen Madách-szöveget, mint ezt igen tanulságos és hasznos könyvében Striker Sándor⁸ teszi, vagy maradjunk a hagyományok, a kritikai kiadások szabályai mellett, s tekintsük alapszövegnek az ultima editiot, amely nemcsak Madách és Arany, de némiképp még Szász Károly szövege is. A második mellett döntöttünk, mert Madách válaszolt arra a kérdésre, hogy melyik Tragédia-szöveget vállalja. Ha az első kiadás esetében a kezdő író a nagy tekintélyű Arany javításait csak kényszerből, alázatból, tiszteletből vállalta volna, a saját maga által sajtó alá rendezett második kiadás esetében visszaállíthatta volna saját szövegét. Igaz, nem állt rendelkezésére valószínűleg a kézirat, csak az első kiadás szövege (persze miért nem lehetek volna meg ekkor még egyes vázlatok?), de ahol úgy érezte, így is javított és változtatott az első kiadás szövegén. Miért nem javított vissza? Talán elismerte, elfogadta Arany simításainak jótékony hozzájárulását a Tragédia sikeréhez... A Madách–Arany szöveg mellett döntöttünk azért is, mert az irodalomtörténet döntő fölényrel ezt a változatot fogadta el, s közel 165 évet kellett várni arra, hogy az „érintetlen változat” végre nyomtatásban is napvilágot lásson.

A második kérdésre sem egyszerű a válasz. A Tragédia Madách vázlatlapjának⁹ sajátkezű összegzése szerint 4080 soros, Alexander Bernát 1909. évi magyarázatos kiadása 4139, Tolnai Vilmos 1924-es kritikai kiadása és Striker Sándor fent említett „rekonstrukciója” 4140, Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása alapján 4117, a mi főszövegünkben 4141 sor. Miért? Véleményünk szerint minden sor, melyet a drámában a szereplők mondanak, számozandó a kiadásban, miképp ezt Tolnai kritikai kiadása, vagy korábban Alexander Bernát magyarázatos ki-

⁸Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével. Bp., 1996. I. kötet 297 l., II. kötet (az „érintetlen változat”) 217 l.

⁹Ld. a 2. sz. jegyzetet!

dása¹⁰ is tette. (Ez a kritikai kiadások előírása is.) Így a verses dráma eltérő verselésű betétdalai (pl. Hippia dala Rómában), vagy lírai betétei (Lucifer „imája” az elemekhez a 2. színben) éppúgy nem hagyhatók ki a sorszámozásból, mint a prózai betétek (zoltárok). Ez utóbbi, folyamatos szedéssel is 24 sort tesz ki Tolnainál és az 1. kiadásban, ezt a hagyományt folytatva a mi szövegünk számozása is 24 sorral bővül a 7. színben. (Ezek a zoltárszövegek így az 1583–1594. – 12 sor –, az 1830–1836. – 7 sor – és az 1841–1845. – 5 sor – sorszámmal vannak jelölve.) Így a Tragédia 4141 sorból áll (KF sorszámozása 4117+24 sor=4141.). A Tolnai-féle kritikai kiadás a 4140. sorral végződik, ám Tolnai nem számozta külön a párizsi színből minden eddigi kiadásból kimaradt két sort: nála ezek a sorok a szövegben b-vel jelöltek: 2165.b és 2237.b – így az ő számozásának két sorral kellett volna rövidebbnek lenni, mint Alexander B. kiadásának számozása. Ám a londoni színben eggyel elszámolta a sorokat, a 2695. után 4 sorral írta a 2700. sort. Így itt „nyert” egy sort, s a Tragédia szövege ezért lett nála 4140 sor. Madách kéziratának készítésével párhuzamosan egy vázlatlapon, a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapján összegezte a Tragédia sorait.

Érdeemes összevetni a vázlatlap sorösszegeit kiadásunk egyes színeinek sorszámaival – s láthatjuk, hogy már az 1., 1861 évi kiadásban is a mai sorszámmal áll közelebb a Tragédia terjedelme, a 2. (1863. évi) kiadásban pedig csak 6 további sorral bővült a Tragédia. Íme a kézirat és a kiadások sorösszegeinek összevetése:

¹⁰i. m. 7.

	M kéziratlapjának 1861		1863	Főszövegünk	Eltérések a K-laptól:		
	sorösszege				1861	1863	főszöveg
1. szín	151	153	153	153	+2	+2	+2
2.	181	188	188	188	+7	+7	+7
3.	214	214	214	214			
4.	252	261	260	261	+9	+8	+9
5.	266	270	270	270	+4	+4	+4
6.	296	296	296	296			
7.	487	512	514	514	+25	+27	+27
	(Mindegyik esetben: 24 sor: zsoldárok)						
8.	242	244	244	244	+2	+2	+2
9.	248	246	248	250	-2		+2
10.	179	182	183	183	+3	+4	+4
11.	592	592	592	592			
12.	444	444	445	445		+1	+1
13.	150	150	150	150			
14.	176	177	179	179	+1	+3	+3
15.	202	202	202	202			
össz.:	4080	4131	4138	4141	+51	+58	+61

Az első, 1861. évi kiadás már 51 sorral több, mint a vázlatlap összesítése. (Persze a vázlatlap is több 24 sorral, hisz a zsoldárokat nem számolta be Madách. Így a tényleges növekedés 51–24=27 sor. Ebből 23 sor mint Madách kimutatható toldása már megjelenik a K-on, 3 sor pedig Arany János toldása. A K sorösszege így nem azonos a vázlatlapon összeszámolt sorokkal, nem 4080+24, hanem 4109+24 soros. Miután az adott vázlatlapon a sorokat Madách megszámlolta, valószínűleg még egyszer átjavította, kiegészítette szövegét. A vázlatlapon álló befejezés tehát megkérdőjelezhető – Madách javításai, toldásai feltehetőleg 1860 márc. 26-a után is születhettek még.) 1861 4131 sorához a 2. kiadás 1863-ban 8 sort tett, ezeket főleg Szász kritikája alapján írta hozzá Madách a szöveghez. Ugyanakkor a 663. sor kimaradt az 1863-as kiadásból. Itt a gyarapodás: 58, illetve 58–24=34

sor. Főszövegünk további 2 sorral, a Tolnai-kiadásban b-vel jelölt, a Kerényi-kiadásban szabályosan számozott kéziratsorokkal a párizsi színből bővült, M első, vázlatlapon összegzett soraihoz képest 61–24= 37 sorral.

A „toldások” lajstroma, főszövegünk sorszámozása alapján: Madách kimutatható toldásai a K-on: 93, 147, 159, 169, 170, 171, 172, 187, 325, 619, 620, 757, 762, 768, 987, 1002, 1030, 1499, 2086, 2087, 2490, 2516, 2517 (össz. 23 sor). Arany János toldásai (a többi esetben Madách meglévő sorait javította): 623, 2286, 3932 (3 sor). Madách kimutatható toldásai az 1863-as kiadásban, többnyire Szász bírálata alapján: 1605, 1615, 2293, 2294, 2428, 3356, 3793, 3794 (8). A K-ban szereplő, ki nem húzott 2 sor, melyeket T 1924, KF 1989 és főszövegünk is a Tragédia érvényes, hiteles szövegébe számított, betoldott: 2165, 2239.

Harmadik kérdésünk a kéziratok számát firtatta. Nem foglalkozunk most azzal, hogy hány kézirat, vagy Madách által javított kiadás-szöveg lehetett, hogy hány variáns lappang még – megtalálásukban úgyszólván csak legszebb álmunkban reménykedünk. (Andor Csaba utószava a feltételezhető szövegváltozatokat igazi filológusi alaposággal térképezi fel, akit a *lehetséges* szövegváltozatok érdekelnek, érdemes ebben a tanulmányban búvárkodni.) Véleményünk szerint megismerhető csak egy, a faksimilében is kiadott változata van a kéziratnak. Nem osztjuk hát azon nézeteket, mely szerint az egy szövegen belül több megkülönböztethető kézitról (Madách összövege – és a javítások) kellene beszélnünk, s nem követjük Kerényi Ferenc 1989-es kiadásának szövegkritikai jegyzeteiben elkülönített két kézirat fikcióját sem.¹¹ Véleményünk szerint itt egyetlen kézitról, s az azon látható kétféle javításról – Madách javításairól és Arany János javításairól van szó. Egyszerűbbnek tartjuk a szövegváltozatoknál Tolnai jelöléseit (K, M jav. és A jav.), mint a K és K₁ elkülönítést, már csak azért is, mert a másik jelölés szerint lehetne K (összöveg), K₁ (M javítása a K-ban) és K₂ (az Arany által javított K-szöveg) is a megkülönböztetés.

¹¹Indoklást ld. i. m. 4. 411–412. l.

A negyedik probléma: főszövegünk kialakításánál milyen előzményekre támaszkodjunk. A kézirat és javításai mellett az első két, Madách életében megjelent kiadás szövege volt alapvető fontosságú. Ezek mellett végül Tolnai Vilmos és Kerényi Ferenc kritikai jellegű kiadásait használtuk csak fel. Nem vettük figyelembe a szövegváltozatoknál az 1869-es 3. kiadást (pedig Madách is végzett előkészületeket erre, ám a dokumentumok erről nincsenek a kezünkben), nem használtuk fel Halász Gábor Madách összes művei kiadását (1942) és a Madách születésének 150. évfordulójára megjelent Szabó József-féle, Madách eredeti sorait ötletszerűen visszaállító kiadást, valamint Striker Sándor rekonstrukciós munkáját sem, ez utóbbit a kiadvány friss volta miatt (1996 nyarán jelent meg.) Tehát a szerző életéből származó Tragédia-szövegek s azok kritikai igényű 20. századi kiadásai jelentették a kiindulópontot munkánkhoz, a számítógépben létrehozható és a lelki szemünk előtt lebegő szinoptikus szövegvariációknál négy kiadást s a kézirat gyakran háromféle szövegváltozatát vetettük össze. Bizonyára a készülő kritikai kiadásnál a tudományos intézet apparátusa ennél szélesebb spektrumot fog majd át, s a kézirat vakarásai alatt rejtőző szöveget is felszínre hozza a technika. Reméljük azonban, hogy szűkebb lehetőségeink ellenére hozzájárulhatunk Madách művének alaposabb megismeréséhez mi is.

Az ötödik kérdés talán a legfontosabb – vajon kövessük Kerényi Ferenc megoldását, amennyiben mindenütt mai helyesírású szöveget közölünk, ahol a változtatás nem módosítja a ritmikát, nem rontja a versmértéket, vagy alkalmazzuk a kritikai kiadások érvényes szabályzatát, amely az 1832 és 1904 között keletkezett szövegek közlésében csak a technikai természetű módosításokat (mint pl. a *cz* helyén a *c*) engedi meg, de változatlanul kell hagyni az eredet helyesírását, rögzítve a szerző nyelvéllapotát és írásgyakorlatát.¹² Esetleg Tolnai hagyományaihoz térjünk vissza és kövessük az 1863-as kiadás helyesírását mindenben, tehát *cz* a *c* helyén, *a ki* aki helyett, *rossz* a rossz helyett – természetesen emendálva a sajtóhibákat. Ezt az elvet követi Striker Sándor „érintetlen szövegű” kiadása is, érvelése is tetszetős az eljárás

¹²Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata, szerk. Péter László.

mellett: az 1623 óta változatlan Shakespeare-kiadásokra hivatkozik: „Azóta alaposan megváltozott az angol helyesírás, sőt a mondattan is, ám ez senkit sem jogosít fel arra, hogy átírja a mindenkori »mai« íráskép szerint a műveket.”¹³ A tekintélyre apelláló érvelés hatásos – ám minél régebbi keletkezésű szövegeket akarunk a ma közönségének átadni, annál inkább szükségesnek érezhetjük, hogy korszerűsítsük a helyesírást. A kódexek szövegét, a Halotti Beszédet ma már nem betűhív eredetijében olvassa a közönség nagy része, hanem a közvetítők olvasatában. Hogy milyen helyesírást választ az ezután megszülető kritikai kiadás – még nem tudjuk. Főszövegünk azonban Kerényi Ferenc kritikai igényű szöveggondozásának elveit követi – mert reményeink szerint a többség nem múzeumi tárgyként, kultúrtörténeti értéként olvassa a Tragédiát, hanem ma is élő, a ma emberével is kommunikáló szöveggént. Mivel szándékunk a lehető legpontosabb, ám a nagyközönségnek szóló Tragédia-szöveg létrehozása, így mindenütt a ma érvényes ortográfiát alkalmaztuk, ahol a modernizálás nem változtatta meg a szöveg verselését, ritmusát.

A helyesírási modernizálás mértékének tehát csak a verselés szab határt. Felmerül a kérdés, milyen következetességgel hajtandó végre ez a korszerűsítés? Változtassunk-e minden esetben mai helyesírásra, amikor az adott szó hosszú és rövid szótagjai nem változnak (pl. *tisztult* és *tisztult* írásképű szóalak egyaránt spondeus), vagy a „jövőbeli színházi felhasználókra” gondolva, az ejtésbeli szövegromlást megakadályozandó, őrizzük meg néhol Madách nyelvéllapotát?¹⁴ Kerényi Ferenc érvelése az általa gondozott szövegben számos helyen meghagyja a hagyományosan, régiesen írt alakot: a *megsemmisült*, *elsilányult*, *korlátul*-típusú szóalakok igen gyakran hosszú magánhangzósak maradnak – holott a magyar időmértékes verset nem kell segíteni zárt szótag esetén a magánhangzó megnyújtásával, valamint a verssorok utolsó szótagja esetében a rövid szótag is kaphat pótlónyúlást, ha a verstani helyzet úgy kívánja. Ezért főszövegünkben emendáltuk mai helyesírására ezeket a szóalakokat – KF 1989 szövegéhez képest 263

¹³I. m. 8.: I. kötet, 122. p.

¹⁴I. m. 4.: Szövegközlésünk elveiről, 409. p.

sorban változtattunk. A változtatások háromnegyede az itt említett típusba tartozik. Minden szövegváltoztatásunkat, mint újonnan létrehozott szövegváltozatot, a jegyzetekben indokoltunk.

Aggályaink voltak, hogy létrehozhat-e a szöveg gondozója új variánst? KF 1989 példáját elfogadva, s a bevezetőben elmondottakból következtetve vállalnunk kell ennek felelősségét is. Az 1989-es kiadás is hozott létre olyan variánst, amelynek nem volt előzménye. (Egy példa az 1232. sorból: K: <Melly> hervatag. / Ah én is érzek *i<l>lyest*. A jav.: S így hervatag. / Ah én is érzek *ilyest*. 1863: *ilyest*. [Az *ilyest* szóalak szerepel 1861 és T 1924 kiadásában is. KF 1989 visszaállította K „összövegének” megoldását, amely a kiadásokban sohasem szerepelt:] *illyest*.) Új szövegváltozatok jöttek létre a tulajdonnevek és az idegen szavak leírása, a különírás-egybeírás, s a központozás területén is. Csak egy példa: a K-ban gyakran előforduló *óh* indulatszó ékezetét Arany áthúzta az esetek döntő többségében, következetesen rövid *oh* jelent meg az 1861-es kiadástól, KF nemcsak a hosszú ó-t állította vissza, de az indulatszó utáni vesszőt is minden esetben (mintegy 70 sorban) pótolta.

Az utolsó kérdésre egyértelmű a felelet: a szöveggondozás lezártával nem maradhatnak nyitott kérdések, nem lehetnek olyan sorai a Tragédiának, ahol nem tudunk dönteni egy hiteles, érvényes szövegváltozat mellett. Ám a „posztmodern” szövegkritika szellemében közölhetjük aggályainkat, megfontolhatjuk az ellenkező megoldás melletti érveket, fenntarthatjuk a tévedéshez való jogot. A szövegváltozatokban magunk is jeleztünk néhány olyan esetet, ahol bizonytalanok voltunk a döntésben, elfogadhatónak tartjuk más szövegvariáns szentesítését is. Íme egy kétely:

3873. sor K: Villában *dőzsöl* édes mámorában 1861-től: Villában issza édes mámorát [T szerint a sor A jav. A K-on – ennek nincs nyoma, nincs bizonyíték arra, hogy ez ténylegesen A jav.! Meggondolandó, hogy e sorban nem volna-e helyesebb mégis a K-ra támaszkodni?] Nem támaszkodtunk a K-ra, a kiadások szövege mellett döntöttünk. Pedig a szöveggondozónak is jobban tetszik Madách sora, Arany sem írta rá ezt a javítást a K-ra, tehát bizonyíték nincs rá, hogy az ő műve. Ám Madách véglegesítette, szentesítette 1863-as kiadásában ezt az ál-

lítólagos Arany javítást, így mi is ezt a sort állítottuk be főszövegünkbe. Az ilyen bizonytalanságok miatt örülnénk leginkább, ha szövegkritikai munkánk megtalálná bírálóját, ha észrevételeikkel megtisztelnének munkánk felhasználói.

A bevezető végén néhány olyan adatot közölnék, amelyet munkánk lezárása után a számítógép összegezett, s melyek talán igazolják: miért szükséges Madách művének nemcsak eszméivel, értékeivel, szépségeivel – de magával a csupaszc szöveggel is foglalkozni.

Madách Imre javítása a K-on, többnyire vakarással, átírással: 374 sorban. Ezeknek a jav.-oknak egy része Szontagh Pál javaslatára keletkezett.

Ebből az átírt, kivakart szöveg eredetije, az első megfogalmazás olvashatatlan volt részben, vagy egészben 122 sorban. Nem számítottuk be a megváltoztatott, átírt szereplőneveket, mint pl. Guadet – Saint-Just, vagy Angelo Mihály – Michelangelo.

Arany János érdemleges javítása a K-on: 535 sorban. (A helyesírási jav.-ok, mint az áth. ékezet, vagy a hosszú msh.-k közül áth. egy-egy betű, ha csak ennyi a jav., többnyire nincsenek Arany javításaként feltüntetve.) Arany János az első hét színről írva 119 sorról írt indoklással kritikai megjegyzést, erre Madách, a K hiányában csak 7 sor esetében reagált.

Szász¹⁵ az 1861-es kiadás 118 soráról 74 kritikai megjegyzést tett (5 kifogásolt sorról Madách egy korábbi, szept. 12-ei leveléből értesülünk, a többiről az okt. 6-i Szász-level hibajegyzékéből), Madách e bírálatokat 66 sor esetében szívelte meg s javított, módosított az 1863-as kiadás szövegén. 52 kifogásolt soron Szász bírálata ellenére nem változtatott.

Befejezésül szeretnénk ismételtlen aláhúzni: nem állítjuk, hogy az itt következő Tragédia-szöveg hibátlan – de bízunk benne, hogy kevésbé hibás, mint az eddigi kiadásoké. Nem állítjuk, hogy mindig cáfolhatatlanul a legjobb változat mellett döntöttünk – de bízunk benne,

¹⁵Szász Károly közreműködését részletesen elemzi Bene Kálmán: *Szász Károly keze nyoma a Tragédián – a Tragédia hatása Szász Károlyra* c. tanulmánya, amely a VI. Madách Szimpózium tanulmánykötetében jelenik meg 1999-ben.

hogy gyakrabban, mint az előző kiadások. Épp ezért minden bírálatot, ellenérvet örömmel fogadunk, hiszen aki ebben a tárgyban elmélyül, azzal csakis egy lehet a célunk: a lehető leghívebben közvetíteni Madách művét mai olvasóinak, s a Tragédia lehető legpontosabb szövegét ismertetni meg Madách művének régi és új híveivel.

MADÁCH IMRE ÉLETÉNEK FŐBB ESEMÉNYEI

1823. jan. 20. A Nógrád vármegyei Alsósztrégován (ma: Dolná Strehová, Szlovákia, Nagykürtösi járás) megszületik sztrégovai és kelecsényi Madách Imre földbirtokos.
1823. jan. 21. Az újszülöttet megkereszteli Hliniczky Gáspár (katolikus) plébános. Keresztszülők: Bukva György evangélikus (!) lelkész és báró Czetvicz Antalné Simonchich Antónia.
1827. júl. 20. Ippi, érkeserüi és bélmezei Fráter Erzsébet születése (református, Csécse, Nógrád vármegye).
- 1829-től Madách Imre magánúton végzi tanulmányait, vizsgáit a váci piaristáknál teszi le. Megtanul németül, franciául, szlovákul, angolul, latinul, ógörögül.
1831. júl. vége. A nagy kolerajárvány idején édesanyjával és nővérével Budán tartózkodik, a kordon miatt nem térhetnek haza.
1834. jan. 3. Meghal édesapja, id. Madách Imre császári és királyi kamarás.
- 1836 körül. Első szerelem (Cserny Mária).
- 1837 nyara. Öccsével, Madách Pállal közösen kéziratos hetilapot írnak „Litteraturai Kevercs” címen.
1837. okt. 1. Megkezdte tanulmányait a pesti egyetemen, ahol az első két évben bölcséletet, a harmadik évtől jogot hallgat. Évfolyamtársai: Andrassy Gyula, Lónyay Menyhért. Előfizet a Vörösmarty, Toldy és Bajza által szerkesztett Athenaeumra. Később főművében a folyóirat számos cikkét felhasználja. A „nyolcak” tagjaként részt vesz a „Mixtura” c. kéziratos lap készítésében. Tanul úszni, vívni, festeni, zongorázni, elsajátítja a faeszterga használatát.
- 1838 szoros barátságba kerül Lónyay Menyhérttel.
- 1839 Beleszeret barátja húgába, Lónyay Etelkába. Vereseket, drámákat ír. Megjelenik első verse a Honművészből.
- 1840 nyara. Megjelenik első könyve „Lant-virágok” címen; a 26 vers többsége Lónyay Etelkához szól.

- 1840 júl.–aug. Részben anyagi okok, részben a személyzettel való folyamatos konfliktus miatt felszámolják a pesti háztartást, ettől kezdve magánúton folytatja tanulmányait. Édesanyjával Pöstyénbe utazik, a felvidéki gyógyüdülőhelyen több hetet tölt, bálókba jár.
- 1840–1841 Madách Imre betegsége (köszvény) többször kiújul.
1841. júl. Megjelenik a Regélőben a „Trencsini másként tepliczi fürdők” c. cikke.
- 1841 vége. Madách Imre Balassagyarmaton patvarista (joggyakor-
nok) Sréter János alispán mellett.
- 1841 folyamán. Megírja a „Nápolyi Endre” c. drámát.
1842. jan. 16. Kinevezik tiszteletbeli aljegyzőnek.
1842. dec. 19. Megkapja ügyvédi oklevelét.
- 1842 folyamán. Megírja „Duló Zebedeus kalandjai” c. töredékben maradt elbeszélését, valamint „Jó név s erény” c. drámatöredékét. Elkészül a „Művészeti értekezés” c. munkája, amelyet benyújt a Kisfaludy Társaság pályázatára, de nem nyer díjat.
- 1841–1842 Megírja „Csák végnapjai” c. drámáját.
1843. jan. 9. Beiktatják Nógrád vármegye ügyvédeinek sorába.
- 1843 eleje. Megírja „Férfi és nő” c. drámáját.
1843. márc. A „Férfi és nő”-t és a „Csák végnapjai”-t benyújtja az MTA drámapályázatára; díjat nem nyer.
1843. szept. Az országgyűlés helyszínére, Pozsonyba utazik barátjával, Szontagh Pállal. Beleszeret szemerei Matkovich Idába.
1843. nov. 14. Kinevezik táblabírónak.
- 1843 folyamán. Megjelenik első (Szontaghgal közösen írt) cikke a Pesti Hírlapban. Meghal Lujza, megismerkedik Fráter Erzsébettel, félbeszakad Cserny Máriával való kapcsolata, szerelmes lesz losonczy Gyürky Amáliába.
- 1844 eleje. Befejezi a „Csak tréfa” c. drámát.
1844. febr. vége. Matkovich Ida szerelmes Madách Imrébe, és visszavárja őt Pozsonyba. Eközben Madách egy losonci bálon a már korábban is ismert Fráter Erzsébetbe beleszeret.
- 1844 ápr.–máj. Madách és Kossuth vitája (Társalkodó, Pesti Hírlap) a telekdijakról.

- 1844 vége. Átköltözik Csesztvére.
- 1844 folyamán. Cikkei jelennek meg a Pesti Hírlapban, Petőfi hatá-
sára utaló verseket ír, egy-egy szerelmes verset ír Huszár Má-
riához és P.-hez. A Fráter Erzsébettel való kapcsolat háttérbe
szorítja a többi szerelmet. Fráter Erzsébet hazautazik édesapjá-
hoz Cséhtelekre (Bihar vármegye, Hargitai járás), év végétől
leveleznek.
1845. febr. Madách Cséhtelekre utazik.
1845. márc. 16. Madách Imre és Fráter Erzsébet eljegyzése Cséhte-
ken.
1845. júl. 20. A menyasszony 18. születésnapján Csécsén házasságot
köt Fráter Erzsébettel.
- 1845 folyamán. Tudósításai jelennek meg a Pesti Hírlapban
„Timon” álnév alatt, megírja „Az Ecce Homo” c. elbeszélését.
1846. jan. 18. A centralista és szabadelvű Madách cikke: „Válasz a
nyílt levélre a centralizáció ügyében” címmel megjelenik a Je-
lenkorban.
1846. júl. 15. Nógrád vármegye tisztújító gyűlésén közfelkiáltással
Madách Imrét választják meg katonai főbiztosnak.
1846. aug. 31. Csesztvén megszületik és meghal Madách első gyer-
meke, Madách Imre, akit nagyanyja, Majthényi Anna
keresztel meg. [Megjegyzés: végszükség esetén a katolikus
egyház megengedi, hogy a keresztelést (esketést, utolsó
kenetet) ne felszentelt pap végezze el.]
1847. jan. Madách és Szontagh belép az Ellenzéki Körbe.
1847. okt.–nov. Madách Imre Szontagh Pállal és Pulszky Frenccel
közösen megírja a „Nógrádi Képcsarnok” c. epigramma-gyűj-
teményt, amelyben a Nógrád megyei tisztikar (benne önma-
guk) karikatúráját nyújtják át báró Vay Miklósnak, aki a ná-
dort, István főherceget kísérte magyarországi útján.
1848. jan. 1. Madách Imre második gyermekének, Madách Aladár-
nak a születése.
- 1848 eleje. Megírja „A Kolozsyak” c. elbeszélését.
1848. ápr. 8. Madách Imre főbiztost betegsége miatt ideiglenesen he-
lyettesítik.

1848. aug. 21. Kinevezik abba a bizottságba, amelynek feladata nemzetőrök és újoncok kiállítása.
1849. febr. 3–4. A Balassagyarmatot elfoglaló császári csapatokkal érkező báró Majthényi László királyi biztos berendeli a megye tisztikarát, akik (így Madách Imre is) felesküdnének a magyar államfőre (I. Ferenc József). Az eskütételen csak Madách Imre öccse, Pál nem vesz részt.
1849. febr. 11. Kinevezik az árvaügyek intézőjének.
1849. ápr. 14. A honvédek és gerillák által elfoglalt Balassagyarmatra érkező Repeczky Ferenc, Kossuth Nógrád megyei kormánybiztosa hazaárulónak minősíti a báró Majthényi László irányításával működő tisztikart, így többek között Madách Imrét is, s felfüggeszti őket állásukból.
1849. ápr. 21. Nógrád vármegye választmánya a felfüggesztett tisztviselők többségét, köztük Madách Imrét visszahelyezi hivatalába.
1849. jún. 6. Madách Imre az orosz csapatokkal szemben általános népfelkelésre szólítja fel több nógrádi település lakosságát.
1849. aug. 16. Maroszlata mellett román rablógyilkosoknak esik áldozatul nővére, annak férje és egyik gyermeke.
1849. okt. 1. Tüdőgyulladásban meghal öccse, Madách Pál.
1849. ősz. Gracza Antal és Záhony István honti gerillákat bűjtatja Csesztvén. A salgótarjáni fegyverletétel után a geriállak fegyvereket rejtenek el Alsósztrégován.
1850. febr. vége. Madách Károllyal Szegedre utazik meggyilkolt nővére hagyatékának ügyében.
1850. eleje. Udvardy Pétert rejtegeti birtokán.
1850. júl. 14. Id. Madách Imréné osztályegyezséget köt gyermekeivel, ennek értelmében az „ösi” birtok, Alsósztrégova, a legidősebb fiút, Madách Imrét, az anyai birtokrész, Csesztve, Madách Károlyt illeti meg.
1851. jún. 7. Megszületik lánya, Jolán.
1851. dec. vége–1852. jan. eleje. Madách Imre Pesten találkozik Kossuth titkárával, a halálra ítélt Rákóczy Jánossal, akit magával visz Csesztvére, majd Parócán álnéven erdőkerülőként alkalmazza őt.

1852. aug. Rákóczy János rejtegetése miatt letartóztatják Csesztvén. Előbb Balassagyarmatra, majd Pozsonyba szállítják.
1852. ősz. Pozsonyi fogsága idején férjével együtt meglátogatja öt későbbi nagy szerelme, Veres Pálné.
1853. jan. Átszállítják Pestre, az Újépületbe.
1853. eleje. A börtönben (krétával az asztallapra) verseket ír és memorizál, majd megírja „Az ember tragédiája” első változatát „Lucifer” címen.
1853. ápr. 2. Megszületik lánya, Anna-Borbála (Ára).
1853. máj. Szabadlábra helyezik, de nem hagyhatja el Pestet.
1853. aug. 20. Hazatérhet a családjához Csesztvére.
1853. szept. vége. A korábban kötött osztályegyezségnek megfelelően családjával visszaköltözik Alsósztrégovára.
1854. márc. 30. Madách Imre hadbírósi perének ítélethirdetése Pesten.
1854. első fele. A házaspár kapcsolata megromlik, Fráter Erzsébet elköltözik Alsósztrégováról.
1854. júl. 25. A Heves megyei Ecséden aláírják a válási szerződést.
1854. nyara. Fráter Erzsébet kísérletet tesz a házasság helyreállítására, sikertelenül.
1854. szept. Fráter Erzsébet visszatér lányáért, Jolánért Alsósztrégovára, majd vele együtt édesapjához utazik Cséhtelegre.
1855. jan. 1. Megkezd a „Mária királynő” átdolgozását.
1855. szept. 17. Megkezd a „II. Lajos” c., töredékben maradt drámájának írását.
1855. ősz. Madách beküldi a „Mária királynő”-t a Tomory pályázatra; díjat nem nyer.
- 1856–1857. Az ember tragédiája második változatának keletkezése.
1858. körül. Madách megismerkedik Schönbauer Karolinával, a csesztvei Majthényi-birtok intézőjének későbbi feleségével.
1859. eleje. Megírja „A civilisator” c. színművét.
1859. febr. 17. Megkezd a „Az ember tragédiája” egyetlen fennmaradt változatának írását.
1859. ápr. 12. Egykori évfolyamtársa, báró Balassa Antal meghívására a kékkői várban részt vesz a Nógrád megyei gazdasági egy-

- let előkészítő tanácskozásán. Több társával együtt megbízzák őt az alapító okirat elkészítésével.
1859. júl. 9. Schönbauer Karolinának törvénytelen gyermeke születik, akit másnap Schönbauer Anna névre keresztelnek. A családi hagyomány szerint az apa Madách Imre.
1859. aug. 11. Részt vesz Szécsényben a gazdasági egyesület alakuló ülésén, az ideiglenes választmány tagja lesz.
1860. márc. 26. Befejezi „Az ember tragédiája” írását.
1860. jún. 9. Megkezdí „Mózes” c. drámájának írását.
1860. nov. 5. Szécsényben részt vesz a gazdasági egyesület alakuló közgyűlésén.
1861. jan. Részt vesz Nógrád megye Bizottmányának első közgyűlésén; több feladattal is megbízzák.
1861. jan.–márc. Madách választási „hadjárata”; vezetője Frenyó Nándor nógrádszentpéteri evangélikus lelkész.
1861. márc. 12. Balassagyarmaton kinyomtatják „Politikai hitvallomás” c. választási röplapját, amelyben a 48-as eszmékért száll síkra. A röplap központi gondolata a szabadkőművesség (francia forradalom) jelszava: Szabadság, egyenlőség, testvériség.
1861. márc. 20. Egyhangúlag megválasztják a balassagyarmati választókerület országgyűlési képviselőjének.
1861. ápr. 6. Részt vesz az országgyűlés megnyitásán.
1861. máj. 28. Nagy tetszést arató beszédet mond az országgyűlésen „A felirat vagy határozat kérdésében”. A határozati párt mellett érvel [„tigrisek” (a mai politikai szóhasználatban a „héják” megfelelője)]. Beszéde révén mint politikus országos hírnévre tesz szert. (Irodalmi törekvéseiről szűk baráti körén kívül ekkor még senki sem tud.)
1861. máj. 29. Beszéde megjelenik a Magyarország mellékletében.
1861. jún. 26. Beválasztják a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó országgyűlési bizottságba.
1861. júl. 20. után. Elviszi Arany Jánosnak „Az ember tragédiájá”-t.
1861. aug. Megírja „A nemzetiségek ügyében” c. beszédét, amelyet azonban az országgyűlés berekesztése miatt már nem tud elmondani.

1861. szept. 12. Arany János levelet ír Madách Imrének; művét kiemelkedőnek tartja, kisebb nyelvi és verselési kérdésekben segítségét ajánlja fel.
1861. szept. 28. Befejezi a „Csák végnapjai” átdolgozását.
1861. okt. 3. Elküldi a „Csák végnapjai”-t Arany Jánosnak.
1861. okt. 31. Arany János felolvassa a Tragédia első négy színét a Kisfaludy Társaságban; a mű sikert arat.
1861. vége. A sajtóban szárnyra kap a hír, hogy rövidesen egy remekmű jelenik meg „Az ember tragédiája” címmel. A szerző nevét egyetlen lap sem közli. (Megjegyzés: az eljárást akár ragyogó reklámfogásnak is tarthatnánk, valójában azonban Arany tapintatában rejlik a magyarázat: egyik levelében Madách beleegyezését kérte neve nyilvánosságra hozatalához, s amíg azt nem kapta meg, addig csak a művet „reklámozta”.)
1862. jan. 13-ig. Megjelenik „Az ember tragédiája” első kiadása. (A mű – a „Lant-virágok”-hoz hasonlóan – nem kerül könyváruis forgalomba. A Kisfaludy Társaság pártoló tagjai a tagdíj fejében illetménykötektént kapják meg a szerző főművét.)
1862. jan. 26. A Pester Lloydban megjelenik Dux Adolf német nyelvű ismertetése a műről és a 3. szín szemelvényes fordítása.
1862. jan. 30. A Kisfaludy Társaság tagjává választják.
1862. márc. 27. Arany János a Kisfaludy Társaságban bemutatja Madách Imrét, aki felolvassa „Az aethetica és a társadalom viszonyos befolyása” c. székfoglalóját.
1862. eleje. Beküldi a „Mózes”-t az MTA Karácsonyi Guidó-pályázatára.
1862. aug. 7–11. Arany János meglátogatja Madách Imrét, akivel Csesztvén, majd Alsósztrégován időznek, végül Szliácsra utaznak.
1862. nov. eleje. Utoljára találkozik feleségével Nagyváradon, ahonnan magával viszi lányát, Jolánt Alsósztrégóvára.
1862. folyamán. Több elemző tanulmány jelenik meg a Tragédiáról, így Szász Károly és Erdélyi Jánosé.
1863. jan. 13. Megválasztják az MTA levelező tagjának.

1863. márc. 15. körül. Megjelenik a Tragédia második, tetemesen javított kiadása, amely már Arany javításai mellett Szász Károly javításait is tartalmazza.
1863. szept. 30. Arany János ismét együtt tölt néhány napot Madách Imrével Csesztvén és Alsósztrégován.
- 1863 folyamán. Ludovic Rigoudaud franciára fordítja a Tragédiát (a fordítás nem maradt fenn), Molnár György, a Budai Népszínház igazgatója tervbe veszi a Tragédia színrevitelét (a terv nem valósult meg). A „Részvét könyvé”-ben megjelenik három verse.
- 1864 eleje. A „Tündéralom” c., befejezetlenül maradt művén dolgozik.
1864. ápr. 18. A beteg költő helyett Bérczy Károly olvassa fel a székfoglalót az Akadémia ülésén: „A nőről, különösen aetheticai szempontból” címmel.
- 1864 nyara. Madách egy nyárilak építésébe kezd a Paróciához tartozó Imre-dombon, ahová a hagyomány szerint utolsó szerelmével, Borbálával kívánt volna visszavonulni.
- 1864 szept. eleje. Utoljára ül lóra.
- 1864 szept. vége–okt. eleje. A beteghez megérkezik Péczely Ignác (az íriszdiagnosztika felfedezője), Kovács Sebestény Endre (a kor leghíresebb sebésze) és Pongrácz Mihály losonci orvos.
1864. okt. 4. Lediktálja végrendeletét Szontagh Pálnak.
1864. okt. 5. Hajnali 1 és 2 óra között meghal. A halál oka szívelégtelenség (ödéma).
1864. okt. 7. Temetése Alsósztrégován.

MADÁCH IMRE

Az ember tragédiája

Szövegváltozatok

Rövidítések

- K kézirat. Faksimile kiadása: Akadémiai K., Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.
- 1861 Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.)
- 1863 Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
- M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.
- A jav. Arany János javítása. A rövidítéssel csak a K-on is nyomon követhető Arany-javításokat jelöljük.
- A Arany János megjegyzései 1861. okt. 21-i levelének mellékletén.
- M Madách válasza Arany megjegyzéseire, 1861. nov. 2-ai leveléből.
- Sz Szász Károly 1862. okt. 6-i leveléhez mellékelte megjegyzései alapján tett javítások.
- T 1924 Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924.
- KF 1989 Madách Imre válogatott művei c. „kritikai igényű” kiadásának Tragédia-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. – Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
- sh sajtóhiba.
- áth. áthúzva.
- fsz főszövegünk (a Tragédia általunk gondozott szövege).
- <Ádám> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.
- <...> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
- [] A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése.

[A szövegváltozatokat, variánsokat dőlt betűvel közöljük. Nem tüntetjük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek. (Pl. *cz* helyett *c*, az aposztrófok a névelőnél, pl. *a'*, a vonatkozó névmások egybeírását: *a ki* helyett *aki*, a K-ban nem javított

különírt igekötős igéket, összetett szavakat, amelyeket 1861-től jó helyesírással közölnek a kiadások, végül a kettős mássalhangzók hosszú – hosszú – alakjának négybetűs formáját.) Szövegváltozatnak számít viszont a verselést felborító helyesírási változtatás, pl. *ilyen* vagy *ilyen* helyett az *ilyen* stb.]

A főszöveg változatai,

a K, az 1861. és 1863. évi, M életében megjelenő kiadások, valamint Tolnai 1924. évi és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadásának figyelembe vételével

[Címlap:] K: *Az ember trag<oe>édiája.*
Drámai költemény.
[T 1924 elhagyja a műfajmegjelölést.]
<1860>

ELSŐ SZÍN

K: *Első <I>* [majd áth. szintén:] <I^ő> *szín.*

[1861-ben, 1863-ban, T 1924-ben marad a színnek jelölése betűvel, végén ponttal, a későbbi kiadások a címekre érvényes helyesírást alkalmazták, mint fsz-ünk.]

- 1 K, 1861: *istenemnek*,
A: Ez *em* nagyon személyes, erőlteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni.
Sz: *istenemnek* helyett jobb volna: *istenünknek*: mert az angyalok *ka-ra* énekl.
1863, T 1924: *istenünknek*,
KF 1989: *Istenünknek*,
- 6 A: „Részünk csak az *árny*” s alább: „*Fényében* ily osztály részt...”
Ellentmondásnak látszik, hacsak úgy nem vesszük, hogy az *árny* része a *fénynek*. Lehet talán így is.
- 7 A: ez a *hog*y kivált (fontos végen) lyrában, sorvégen ros. Nem lehetne segíteni rajta?
- 8 K, KF 1989: *illy*
1861, 1863, T 1924: *Fényében ily*

- 9 K, KF 1989: *Megtestesült*
1861, 1863, T 1924: *Megtestesült*
[Ha a verselést nem módosítja, KF 1989 felfogásával szemben a mai helyesírású változatot vettük fel fsz-ünkbe. A jambus hosszú szótagja nemcsak hosszú magánhangzóval, de a szótagot záró két mássalhangzóval (zárt szótag) is létrejöhet. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, az ilyen esetekben is mindig a mai helyesírású alak mellett döntöttünk. Ezek a korszerűsítések, különösen az *-ul*, *-ül* igeképző és határozórag esetében, igen gyakoriak, KF 1989 szövegéhez képest több mint 250 sor változik fsz-ünkben.]
- 10 K és 1861: *béfejezve áll*,
Sz: jobb volna: – *már*; a rímért.
1863-tól: *béfejezve már*,
- 11 K: *úr*
1861-től: *Úr*
- 13 1863 sh: *Be van befejezve*
- 14 K: <S *úgy összevág minden, hogy azt hiszem*>
A jav.: A gép forog, az alkotó pihen.
- 15 K: *Év-millióig <szépen elforog>*
A jav.: *Év-millióig eljár tengelyén*
- 14– A: E sorokban az *azt hiszem*.. kissé furcsa: de az egész négy sor *mes-teremberes* önelégültsége is komikai színben tűnik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van, s első szava istennek. Nem lehetne majesteticusabb hangúval cserélni föl? Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem újra elő.
[Majesteticus: fenséges.]
- 16 K: *újítani*
1861-től: *ujítani*
- 17 Sz: *világim* szokatlan, jobb: *világom*. [M nem változtatott.]
- 20 után utasítás K: *csillaggömbök-<kel>*
M jav.: *csillaggömböket*
K: *S<v>érák*
A: „*Svérák*” (több helyen). *Szférák*, vagy *sphaerák*.
A jav.: *Szférák*
- 21 K: *Millyen*,
1861: *Milyen*,
1863, T 1924, KF 1989: *Milyen*.
- 26 K: *Azt hinnéd, <hog*y *dőre szikra*,>
A: *dőre szikra* – a *dőre* csak hézagpótló epithetonnak tetszik. „*szikra*”

- és „világa” képtelen rossz rím, egyikben *i–a* hangzók, másikban *á–a*.
[Epitheton ornans (görög): díszítő jelző, állandó jelző.]
A jav.: Azt hinnéd, egy <messze> [majd:] <égi> [végül:] gyöngé lámpa,
- 28 K, 1863, KF 1989: világa.
[A sor végén a gondolatjel hiányzik.]
1861, T 1924 [fsz]: világa. –
- 30 K: <Szét szakadni, össze esni>
A jav.: Összehullni, szétsietni:
A: az utóbbi sor syntactice és grammaticae homályosan fejezi ki a gondolatot. [Syntactice – ejtsd: szintaktice, lat: mondattanilag. Grammaticae: nyelvtanilag.]
- 34 K: Táv<olról>
A jav.: Táv<unnan>
[végül:] Távulnan
- 35 K: *miljó*
A jav.: milljó
- 36 K: Bóldogságot,
1861-től: Boldogságot,
- 37 K: Milly szerény<en pislog> ott<an>
A jav.: Milly szerény ott – egykor majdan
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mily
- 38 A: „Csillaga a szerelemnek” – ez talán frivol itt, annyival inkább, mert még akkor nem volt *az*, de különben is csak a föld fia nézheti *csillagnak* azon sphaerákat, angyal nincs oly optikai csalódásban.
- 40 K: Vigasz<á>úl <sok vak éjnek>
A jav.: Vigaszúl a földi nemnek. –
- 42 K: Itt enyészők <romladéka,>
A: „Itt enyészők *oszladéka*” [Madách kéziratában: romladéka – Arany tollhibája.] – Ha a teremtés után mindjárt kezdődik a színmű, talán nincs helyén *enyésző* világokat látni még.
M: „Itt enyészők *omladéka*”, azért írtam, mert Lucifer is csakhamar e’ hely után, taglalván a teremtés művét, csak az anyagok össze gyurásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. – Mert a mű folytán sokszor jó elő ily vonatkozás: „kezdet, vég”, bolond megkülönböztetés, egynek vég, másnak kezdet. – Mind ezzel csak előtted akartam magamat a logycatlanság vádjá alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a legnagyobb hibának tartok) a publicumnak nem magyarázhatok s így csak bátran ki vele. –

- A jav.: Itt enyészők koporsója:
- 45 K: <Mint rendbontó> jó amott az
A jav: Rendzavarva jó amott az
- 47 K: *úr*
1861-től: *Úr*
- 48 K: <Lesz a rendnek hirdetője.>
A jav.: Rend lesz útja ferdesége. –
- 49 K, 1861, 1863, T 1924: Jösz te,
Sz: *jösz te* helyett, *jöszte!*
K: Jösz te, kedves <,> ifj<ú> szellem <!>,
1861-től: Jösz te, kedves ifju szellem,
KF 1989: Jössz te,
- 53 K: rajtad<,>!
57 K, 1861, 1863, T 1924: *köny*
KF 1989: *könny*
- 58 K: Mint tavasz s tél <helyt cserélnek,>
A jav.: Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
1863 sh: vesz rajta.
- 59 [A sor Arany betoldása, egy későbbi kihúzott M-sor – <Lesz az árny és fény felettek> – átfogalmazása.]
- 60 K: Az úr kedve és haragja
A: „cserélnek – felettek” nem igen jó rím: *é–e – e–e*.
60 sor után K: <Lesz a fény és árny felettek> [A sort A áthúzta.]
- 60 K, 1861, 1863, T 1924: az *úr*
KF 1989: az *Úr*
[Az 58–60. sor a K-ban tehát más sorrendű, mint a végleges, A javított szövegben. A K 58–60. sora a következő volt: Mint tavasz s tél *helyt cserélnek*, / Az úr kedve és haragja / *Lesz a fény és árny felettek*.]
- 61 K, 1861, 1863, T 1924: *ürt*
KF 1989: *ürt*
- 63 K: Me<!>ly
- 64 K: hozta létre,
[A három főangyal hozsánnájában az utolsóelőtti sorban a kiadásokban mindig a vessző helyén kettőspont áll. Ld. még 69. és 74. sor!]
- 65 K: <e>szme! [e átírva, M jav.: Eszme!]
65 sor után szerzői utasítás K: <.....> (Leborúl.)
[A szó első betűit M kivakarta és átírta.]
- 66 K: Ki az örö<k>ké változ<ót és>
A: „öröké” – örökké (mert örökvé-*ből*). A helyesírási hibákat ezentúl

- nem jelölöm ki, majd kijavítom, ha kezemen megy át a correctura.
A jav.: Ki az örökké változandót
- 67 K: A változatlant egyesíted,
A jav., T 1924: S a változatlant egyesíted,
1861, 1863, KF 1989: S változatlant
[A főszöveg a K alapján emendálva: S a változatlant... Így helyreáll a sor szótagszáma és mértéke, az ötödfeles jambus is!]
- 69 K: nemzedéket,
70 K: erő! [e átírva, M jav.: Erő!]
71 K: b<ó>ldogságot árjadoztatsz
[Az ékezet áth. T megjegyzése: A aláhúzta a j-t, de meghagyta, vesd össze 768., 1821. sor!]
- 74 K: felavatva,
75 K: jószág! [j átírva, M jav.: Jóság!]
76 K: S te hallgatsz <Lucifer,>
A jav.: S te, LúCIFER, hallgatsz,
83 K: <De még hais> másítani nincs erőd,
A jav.: Vagy, ha igen, másítani nincs erőd,
A: A ha is nem magyar.
- 86 K: <.....>
M jav.: féregben [átírás, eredeti szó olvashatatlan]
- 90 K: Vegy<.....>
M jav.: Vegykonyhájában szintén megteszi. – [Az eredeti szövegben vakarás, átírás. M jav. a K olvashatatlan során.]
- 91 K: konyhába
M jav.: konyhádba
- 92 K: S elnézed <ó is> hogy
A jav.: S elnézed néki, hogy
- 93 [M későbbi toldása a K lapszélén a sor.]
K, 1861, 1863, T 1924: istennek
KF 1989: Istennek
- 96 K, KF 1989: műkedvelőtől,
1861, 1863: műkedvelőtől,
- 99 K: <Azt bé>helyezted egy rosz
A jav., 1861, 1863, T 1924: Beléhelyezted egy rosz
KF 1989: rossz
- 102 K: Méltó-e ilyen <öreg úrhoz> i<l>ly
A jav., 1861, [fsz]: Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
A: Az öreg úr nagyon Goethés, Mephistós. – nem lehetne mindenütt

- más címet adni. Bornirt ember ilyesekből ordítja az *utánzás* vádját.
1863, KF 1989: ilyen [Fsz-ünkben a jambus miatt visszaállítottuk a K és 1861 hosszú mássalhangzós szóalakját.]
- 103 K: me<l>lyen csak gyermekszív <.....>?
M jav.: hevülhet? [Az utolsó szót M vakarás után átírta. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: hevülhet?
[fsz]: hevülhet? [Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 106 K: Végzet, <s> szabadság [A jav.]
- 107 K, 1861, 1863, T 1924: összhangzó
KF 1989: összhangzó
- 109 K: mást, <mint> mi lényegem
A jav.: mást, csak mi lényegem
- 114 K: szül<... ..>nyag
M jav.: szül<e> az anyag, [K-ban átírva, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 115 K: Hol v<ó>lt köröd, hol v<ó>lt [Az ékezet a K-ban áth.]
- 116 K, 1861, KF 1989: szintűgy
1863: szintűgy
- 118 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: létesült.
[fsz]: létesült.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 119 K, 1861, KF 1989: érzed-é eszméid közt az űrt,
1863: S nem érzed-e eszméid közt az űrt,
- 120 K: Me<l>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gátjaúl vala,
[fsz]: gátjaul vala,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 121 K: ál<l>tala?
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kényszerültél
[fsz]: kényszerültél
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 122 K: <E gátnak> <.....> <volt a> <....>
M jav.: Lucifer volt e gátnak a neve,
[M vakarás után átírta a szavakat. A pontos eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]

- 123 K: *A tagadás<nak örök> szelleme.* –
M jav.: Ki a tagadás ősi szelleme. –
- 129 K: *b<ó>ldogságnál [Az ékezet áth.]*
- 131 K: látod, mindenütt *<ahol te>*,
M jav.: látod, hol te, mindenütt,
- 136 K: Küzdj *az anyag* közt
M jav.: Küzdj a salak közt
- 138 K, 1861, T 1924, KF 1989: végtelen
1863 sh: *végtelen*
- 140 K, 1861, T 1924, KF 1989: Csatád hiú,
1863: Csatád, hiú
KF 1989 sh: hiú, *a Úrnak*
- 141 K: *ily*
1861-től: *ily*
- 142 K: *melly*
1861-től: *mely*
- 145 K: *<Nézd ott a földön éden fái közt>*
M jav.: Tekints a földre, Éden fáit közt
- 146 K: *<Két fát megátkozok s tiéd legyen.>*
M jav.: E két sudár fát a kellő közepén
- 147 K: Megátkozom, aztán tiéd legyen.
[M két sort kihúzott a K-ban, s a lapszélen 3 sorban javította.]
- 148 K: Fukar kezekkel mérsz, de *<hadd legyen,>*
M jav.: Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy
- 149 K: *<E>*gy talpalatnyi föld *nekem elég*,
1861: S egy *nekem elég*,
Sz: *nekem elég h. elég nekem.*
M jav. 1863-tól [Sz nyomán]: S egy talpalatnyi föld elég nekem.
- 150 K: *<A >* tagadás lábát megvet*<heti>*,
M jav.: Hol a tagadás lábát megveti,
- 151 K: *<S>* világodat...
M jav.: Világodat...
- 152 K, 1861, T 1924: El isten színétől,
1863: színétől
KF 1989: Isten
- 153 K: Hozsán*<a>* Úr!, ki *<szent>* törvényt *<szabott>*. –
A jav.: Hozsán az Úrnak, ki törvényt hozott. –
A: „Hozsánna, úr!?” (2-ik személy), „ki szent törvényt *szabott*?” (3-ik sz.) Jó volna egyeztetni, kissé visszás.

MÁSODIK SZÍN

- K: Második *<II>* [majd:] *<2^{ik}>* szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 154 sor előtt utasítás [színhely] K: Középen
1863 sh: *Középen*
K: *Verő <nap>*
A: („Verő nap”) Verőfényt mondanak, verőnapot nem.
A jav.: gloria ... Verőfényes nap
1863 sh: *Verőféryes*
- 154 K: Ah, *millyen édes, millyen szép az élni.*
A: Nem tudom, comma jö-e az *az* után vagy *élni* főnév helyett áll.
Mindenképp bajos. Így kiáltatnám fel Évát. „Ah, élni, élni! mily édes, mi szép!” – *emphaticusabb is, vers, nyelv is jobb.* [emphaticus (gör-lat): érzelmileg színezett, hévvel, indulattal előadott.]
A jav.: Ah, élni, élni: *melly édes, mi szép!*
1861: Ah, élni, élni: *mily édes...*
1863, T 1924: *mily édes...*
KF 1989: *milly édes...*
- 158 K, 1861, T 1924, KF 1989: *nyújtja*
1863: *nyujtja*
- 159 [M későbbi toldása.]
- 160 K: nézd csáb*<ítóan>*...
A jav.: nézd, mi csábosan...
- 162– K: Megállj, megállj, egész föld *<a tiéd,>*
- 163 *<De ez a két magas fa átkozott,>*
A jav.: Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,
- 168 K: *<S>* ragyogó *<nap>* tikkasztó hevében.
M jav.: Ragyogó délnek tikkasztó hevében.
- 169–
- 172 [M későbbi toldása e négy sor a K lapszélén.]
- 172 K, KF 1989: *hoggy úgy*
1861, 1863: *hoggy úgy*
- 176 K: *Mi<nt hoggy>*ha
A: „*Mint hoggy ha* ellenséges idegen...” E többször előforduló „*mint hoggy ha*” nagyon kitéríteti a vers nyűgét. Tán inkább az egytagú interjectio kellene elébe: *Hah!* nézd! ah! *mintha*.... [Interjectio (lat): indu-latszó.]

- A jav.: Miként ha
- 177 K: *vólna*
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *volna*
K, 1861, T 1924: Reszketek.
1863, KF 1989: Reszketek,
[fsz-ünk a mondatzáró pontot fogadja el.]
- 179 K: Itt kebleden, úgy <*látszik*>, hallom azt még
A: „Itt kebleden, úgy látszik, hallom azt még” (az égi zengzetet) a *lát-szik* helyett jobb a *tetszik*, mert nem *látható*ról beszél Ádám. Az egész *édeskés modern* bókja a szerelemnek, valamint az Éva complimentje is Ádám *szemére*.
A jav.: Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még
1863: *ugy*
M: „Itt kebleden s. a. t. Tökéletesen igazod van, a két bók bótos legény és komorna ömlengése. De úgy tartottam valamit kell a paradicsomi párral mondatnom, az egésznek teljessége végett, mi szerelmöket érintse. Igyekeztem is azt mentől rövidebben tenni. Azt ugyan gyanítom, hogy nem így beszéltek a szerelemről mint én írok, de attól tartok, hogy úgy nem írhatok ahogy ők beszéltek. – Azonban tréfa nélkül, e hely megint olyan, hogy a kézirat nélkül nem ítélnék meg, kimaradhat-e tisztán, vagy pótolni kell néhány más szóval s mivel? – Itéld meg kérlek és segíts te, vagy Ádám nem tud szerelmet vallani, kihál a világ.
- 180 K: Én meg, ha ott *fen* elborúl <*a dics*>,
A jav.: Én meg, ha ott *fen* a *dics* elborúl,
1861, 1863, T 1924: *fen*
KF 1989: *fenn*
[fsz]: *elborul*,
[Mivel a sor utolsó szótagja mai helyesírásában is hosszú szótag vers-tanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 181 K: *len* <.....>
M jav.: *találom*
[M a K-ban átírta az eredeti szót, amelyet nem tudunk pontosan megállapítani.]
1861-től: *lenn*
- 183 K: létre is, csak
1861-től: létre is csak
- 184 K: Mint <*víz színén képét a büszke nap*>
M jav.: Mint fényárjában a fejedelmi nap –

- 185 K: <*Fényözönében, hogy*> árván hogy ne álljon –
M jav.: A mindenségben árván hogy ne álljon –
- 186 K: <*A mindenség közt. – és enyelg vele*>
M jav.: A víz színére festi önmagát
- 187 M jav.: S enyelg vele,
[Az előző sor 2. fele e sorba került.]
- 190 K: Me<*l*>ly
K, 1861, T 1924, KF 1989: *borúl*na.
1863: *borul*na.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 191 K: szól<*l*>j ...szégyeníts
1861, 1863: *szégyeníts*,
- 192 K: értené <.>?
- 194 K, 1861, 1863, T 1924: *viszhang*
KF 1989: *visszhang*
- 195 K: szebb létre nem *fejelne* létem
A: „*fejelne*” helyett talán *feselne*: az a fejelés először a csizmát juttatja eszünkbe.
A jav.: *feselne*
- 196 K: Me<*l*>lyben
- 197 K: hallgatom. –
1861-től: *hallgatom?* –
- 198 K: *máskép* <.....>
M jav.: *olly* szégyen [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861, 1863, T 1924: *máskép*
KF 1989: *másképp*
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *oly*
- 199 K: <*Még én*> hideg...
M jav., átírva: *Hogy a*
- 200 K: Megírigylend<*em*>
M jav., átírva: *Megírigylendi*
- 201 K: Hallgasd csak, Ádám, <ó>*h mond*, érted-<é> [Az ékezetek áth.]
jav., 1861, 1863, T 1924: *oh mondd, érted-e*
KF 1989: *óh, mondd, érted-e*
1861, 1863 : csak Ádám,
T 1924, KF 1989: csak, Ádám,
- 203 K, KF 1989: *zugását*
1861, 1863, T 1924: *zúgását*

- 204 K: És, azt
1861, 1863, T 1924, KF 1989: És azt
- 205 K, 1861, 1863, T 1924: összhang
KF 1989: összhang
- 206 K, 1861, T 1924, KF 1989: sokszerű
1863: sokszerű
- 209 K: S ké<s>kedve
M jav., átírva: kétkedve
A: kétkedve-e, vagy késkedve? az utóbbi szokatlan.
[M Arany jegyzeteiben vörössel áthúzta a *késkedve* szót.]
- 210 K: küzdök-é hiába a tudás<sal>,
A jav.: a tudás,
1863, T 1924: küzdök-e
1861, KF 1989: küzdök-é
- 211 K: A nagyravágy<nak>
A jav.: A nagyravágyás
- 212 K: kik közt <olly> menhely
A jav.: kik közt mint menhely
- 213 K, 1861: *Melly a lankadt szűt védve befogad<v>ja*,
[M jav., áth.: előbb befogadva, majd befogadja.]
Sz: hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így: „Mely védve árnyalja a lankadt szívet” – ámbár anapestusszal.
1863-tól [M jav. Sz tanácsa nyomán]: Mely lankadástól óvja szívöket,
KF 1989: szívöket,
- 214 K: <a szerelem> M jav.: az érzelem.
[M átírta a szót, T olvasata bizonytalan.]
1861, 1863, T 1924, KF 1989: ez érzelem.
[Az eddigi kiadásoktól eltérően a K-nak megfelelően javítottuk a szöveget. Az ez valószínűleg helytelen olvasatból származó sh.]
- 215 után utasítás K: <glória>
[M jav., az eredeti szó átírva dicsre. Az eredeti szó T olvasata.]
- 216 K: Oh
[M jav. ebből: Óh . Az ékezet áth.]
KF 1989: Óh
- 217 után utasítás K, KF 1989: lassanként
1861, 1863, T 1924: lassankint
- 218 K: miljószor
1861-től: milljószor

- 219 sor előtt utasítás K: fent
KF 1989: *fenn* [A K-ban a 219. és 221. sor előtt egyaránt a *fent* szóalak szerepel, a 218 é 220. sor előtt pedig a *félre* utasítás áll. Ezért főszövegünk visszaállította az utasítások eredeti ritmusát.]
- 220 K, T 1924, KF 1989: férfinemnek.
1861, 1863 sh: férfinemnek,
- 221 K: Mond, ki vagy.
A jav.: Mondd, [A felsz. mód 2. d-je utólagos toldás. A K-ban a mondatot pont zárja.]
1861-től: Mondd, ki vagy?
- 222 K: <Felülről jössz>-e hozzánk, vagy <alúlról>?
M jav., a szavakat átírva: Alúlról jössz-e, vagy felülről?
1861, 1863, T 1924: felülről
KF 1989: felülről
[fész-ünk a mai helyesírásnak megfelelő *régi* változatot fogadta el, hiszen a szótag így is hosszú.]
- 223 K, T 1924: nálunk ez egyre megy.
1861, 1863, KF 1989 sh: nálunk az egyre megy.
[T 1924 visszaállította a K helyes változatát: ez egyre megy.]
- 226 K: Vagy <tán> a<z öreg úr>
A jav.: a jámbor agg
- 227 K: *vólna-é* <a> porból,
M jav.: vólna-é porondból,
1863, T 1924: volna-e
KF 1989: volna-é
- 231 K: mint <bamba gyermeket>;
A: Anachronizmus Ádám irányában. Neki nem lehet fogalma erről. Később (midőn *visióban* él) nincs anachronizmus, mert mindent tudhat, most még nem.
A jav.: mint gyapjas állatot;
- 232 Sz: nem világos a kifejezés; tán így lehetne fordítani: „Így, eszméltre szükséged se lesz!” vagy: „Eszmélned, így szükséged sem leend”. [M nem változtatott a szövegen.]
- 236 K: *istenemnek végtelen* <kegyelmét>
M jav.: kegyét.
K, 1861, 1863, T 1924: *istenemnek*
KF 1989: Istenemnek
- 237 K, 1861: tön
1863, KF 1989: tön

- K: e föld <urává>
M jav.: e föld istenévé. [Az eredeti szó T olvasata.]
- 239 K: Me</>ly
- 240 K, KF 1989: *mely*
1861, 1863, T 1924: *mely*
- 242 K: me</>ly
- 244 K, 1861, KF 1989: S mint a
1863, T 1924: *Mint* a
- 244–246 Sz.: *habjai* és *medröknek* – hogy talál a csillog és visszahull – többes egyessel?
- 245 K, 1861: Egy percre *csillog, aztán visszahull*
M jav. 1863-tól: Egy percre felcsillogva visszahullnak
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 248 K: *Melly*
- 250 K, 1861, KF 1989: *Bízáván*
1863, T 1924 sh: *Bízáván*
- 252 K: <Felmentene a gondviselettől>
M jav.: A gondviselettől felmentene,
[T szerint a K sorát kivakarva, a két szót felcserélve javított M. Bizonytalan olvasat.]
- 253 K: <De jobb neked tán trágya túronyúl>
[T olvasata, a sor vakarás után átírva, M jav.:] De trágya *túronyúl* tán jobb neked
A: a *túronyt* nem ismerem. Tán érthetőbb volna, ha nem szebb is: „De trágyadomb gyanánt...”
M: „Trágyatúrony” tudomra ez van műszóul behozva a Mistkäfer értelmében, az akadémia szótárában azonban Trágyabogár áll. A jav.: trágyaféregül
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: trágyaféregül
[fsz]: trágyaféregül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 254 A: „tenyészni kis körödnék lágy ölében” ..lágy ölén. Anélkül is sok a catalecticus (5^{1/2}) vers sor. Ritkíteni kell, ahol lehet, mert végre sem szabály ez a jambusban, hanem kivétel. [M meghagyta. Katalektikus (gör–lat) jelentése: csonka verslábba végződő.]
- 255 K, T 1924, KF 1989: nélkül
1861, 1863: nélkül
- 257 K: ön láb<án meg> állni.
M jav.: önlábunkon állni. –

- [Átírás, az eredeti T olvasata.]
- 258 K: szédülők
1861-től: szédülők
- 259 K, T 1924, KF 1989: új
1861, 1863: *új*
- 260 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 261 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: testesüljön
[fsz]: testesüljön
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K, T 1924, KF 1989: nagyszerű művekben
1861, 1863: *nagyszerű művekben*
- 262 K: ha</>lhatatlanság [A hosszú „ll” átírva. M jav.]
A: „Biblia. Móz. III. rész.”
- 263 K: arasz</>nyi [A jav.]
A: „arasz” helyett mindenütt jobb *arasz*, ha csak a mérték nem parancsolja úgy.
- 266 K: Tudsz, mint isten, <ha> azt<at> élvezed
A: „ha *aztat* élvezed”... *Aztat* elég népies, de megtagadja a nyelvtan. El is lehetne kerülne: „Tudsz, mint az (egy) isten, *azt* ha élvezed.” [Ez lett A jav.]
KF 1989: Isten
- 268 K: <csak zsarnok>
A: Kemény. „Még is *nagy* zsarnok”..?
A jav.: Mégis kegyetlen
- 269 sorban az utasítás – A: Ez a *dics* így magában szokatlan a glória helyett, melyet dicsfénynek fordítanak. Azonban látom, hogy erősebb volna, ha megszoknók.
- 270 K: A *tagadás* kísért. / <Óh Ember> vigyázz!
M jav., 1861: A *vén* tagadás kísért. / Ember, vigyázz!
A: „A *vén* tagadás kísért...” A metrum jajgat. Tagadás, lehetne – u – mert az első syllaba hangsúlyos, de „*a vén / taga / dás*” (– – / – u / –) bajosabb. – De látom, nehéz igazítani, hogy meg ne rontsuk a precisiót. [Metrum: versmérték. Syllaba: szótag. Precisió: pontosság.]
Sz: A *vén* tagadás helyett jobb volna: a *régi*, vagy ha a mérték nem üt, az *ős*.
1863-tól M jav.: Az *ős* tagadás
KF 1989: AZ ÚR HANGJA – sh. A szereplő megnevezése mind a K, 1861, 1863, T 1924 és fsz-ben is egyaránt: AZ ÚR SZAVA.

- 272– A: Ilyenekben mutat Goethe nagy lyrai virtuositást... ez olyan, mint a
 275 Nagy István fordításában Goethe. Hanem rövid, s maradjon. [Nagy I. Faust-átültetése 1860-ban jelent meg Pesten.]
 276 K, T 1924: enyém!
 1861, 1863, KF 1989: *enyém*.
 [Fsz-ünk a felkiáltójeles változatot fogadta el.]
 277 K: mint mi<nk>
 A jav.: mí
 1861, 1863, T 1924: *olyannak tűnsz fel, mint mi vagyunk*
 KF 1989: *olyannak tűnsz fel, mint mi*
 [Visszaállítottuk A hibátlan mértékű sorát, a verselésért figyelmen kívül hagyva a helyesírást.
 Ím: Hisz olyannak tűnsz fel, mint mi vagyunk.]
 ◡ - / -- / - - / - - / ◡ - /
 278 K: me<l>ly
 279 K: vakandot len<t>,
 M jav., átírva: vakondot lenn,]
 280 K: lát<kör vesz körül>.
 A: Határozottan hibás a syntaxis. *Veszi* kell, okvetetlen. Talán így: Mindkettőt más-más *láthatár övedzi*. [Syntaxis (gör–lat): mondattan.]
 A jav.: láthatár övedzi.
 281 A: „*látköröd kívül*” – lehet, mint kétség *kívül*. De megakad ám rajta Boeotia! [B. az ókori Görögország egyik tartománya volt, amelynek lakói korlátoltságukról, kultúrátlanságukról híresültek el.]
 1861, 1863: látköröd-kívül van
 K, T 1924, KF 1989: látköröd-kívül van
 [Fsz-ünk az első két kiadás megoldását követi, verstanilag nem szükséges mindkét magánhangzót eltérően írni mai helyesírásától.]
 282 K: <A legmagasbat embernek tekinted.>
 A: Talán nem tiszta. Azt akarja-e mondani: istent is antropomorphisá-
 lod, avagy csak ezt: „És ember, ami legmagasb neked.”? [Az egész megjegyzést A kihúzta, de M helyeselte és vörös keresztet tett mellé-
 je. Antropomorphisálod: emberi tulajdonságokkal ruházod fel, embe-
 rivé teszed.]
 A jav.: És ember az, mi legmagasb neked.
 283 K: legfőbb ideálja,
 1861-től: legfőbb ideálja,
 284 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: társaúl fogad.
 [fsz]: társaúl fogad.

- [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. 9. sor jegyzeténél!]
 287 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: istenül rá,
 [fsz]: istenül rá,
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 288 K: tekintünk <me*g* mi *tik*teket>
 A: „Meg mi” szokatlan rend: „*Mi meg* ép úgy tekintünk...[?]” volna he-
 lyes rendben. „Mi meg szint’ úgy” – a vers rosszabb, de érthetőbb.
 A jav.: rátok mi alá,
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: rátok mi alá
 [A főszövegben emendáltuk a K alapján, a mérték helyreállítása érde-
 kében a ma szokatlan helyesírású *mi* alakot. Az eddigi kiadások egy-
 ségesen mi-t írtak, trocheust alakítva A spondeusából.]
 290 K: v<ó>lnál [Az ékezet áth.]
 291 K: leg<erősebb>.
 A jav.: leghatalmasb,
 292 K: *úr*
 1861 sh: *Ur*
 1863-tól: *Úr*
 295 K: világ<ot választván tanyául>?
 A: A participium visszás. Könnyű volna segíteni: E porvilágra köz-
 zénk mért jövé! [Participium (lat): melléknévi igenév.]
 A jav.: világra mért jöttél közénk?
 1861-től: jövé!
 297 K: <kimérett>
 A: rossz hang. *Szabályos életet?*
 A jav.: szabályos
 298 K: gyermek hang<ú> [Az ékezet a K-ban áth.]
 1861: gyermek hangu
 1863-tól gyermek-hangu
 299 K: Me<l>ly ..., *rosznak*
 1861, 1863: *dicsér, rosznak*
 T 1924: *rosznak*
 KF 1989: *rossznak*
 300 K: disharmóniát
 A jav.: diszharmóniát
 301 K: Me<l>ly
 1861, 1863 sh: *új világot*
 303 K: Ho<l a> ki
 M jav.: Hová, ki

- [A sor mellett A megerősítette M jav.-át, odairva: *Hová,*]
- 304 K: <De> mondta <az ur>
A: Hiatus is, a *meg* szócskának sem szabad volna elmaradni.
[Hiátus (lat): hézag, a nyelvtanban két magánhangzó találkozásakor előálló hangúr.]
A jav.: Megmondta isten
1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: Isten
- 306 K: <Mint> büntet<het>ne? – H<ogy> ha
A jav.: Miért büntetne? – Hisz, ha
- 307 K, 1861, KF 1989: *mellyen*
1863, T 1924: *melyen*
K: *me<nny>ünk*
M jav., átírva: *menjünk*
- 308 K: <Miért akképen> is <nem> alkotott,
A jav.: Együttal olyanná is alkotott
- 310 K: <Miért>
A jav.: *Vagy mért*
- 313 K: <napsugaras> napok
A: egyik *nap* pleonasmus.
[Pleonazmus: szóhalmaz, szószaporítás. Stílushiba.]
A jav.: *verőfényes napok*
- 315 K, T 1924, [fsz]: *Mint ezt, mivel éltetve melegít?*
KF 1989 sh: *Mint azt,*
1861, 1863 sh: *melegít?*
- 318 K: *Me<l>ly miljó úton ezt vitatja <majd>*
A jav., 1861: *újra.*
1861-től: *milljó.*
1863-tól: *újra;* [A sor végén a 1863-tól pontosvessző áll.]
- 322 K: *o<l>ly*
- 325 [A sor M betoldása a K-ba.]
- 330 K, 1861, 1863, T 1924: *isten.*
KF 1989: Isten.
- 331 K: [A megjegyzése kék ceruzával: „Örökké ifjak lettek volna.”]
- 336 K: *Csügged<eztek>? / <Azt n>e hidd.*
M jav.: *Csüggedtek? / Koránse hidd.*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Koránse*
[fsz]: *Korántse* [Helyesírási korszerűsítés.]
- 338 K: <Hölgyem, kövess, csak innen. innen el.> –

- [Majd az áth. a sort így jav. M:] <De hölgyem jöj, bár merre is>
[Majd az áth. sorok után a K szélére írva, függőlegesen A jav.:] El
innen, hölgyem, bárhová, – el, el!
- 339 K: <Olly idegen, kietlen lett e hely>
[Majd az áth. sort így jav. M:] <Idegen lett ez a hely és kietlen.> [Az olvasat bizonytalan.]
A jav.: *Idegen már s kietlen ez a hely.*
[A jav. a K szélén, a 338. sor alá függőlegesen írva.]

HARMADIK SZÍN

- K: Harmadik <III> [majd:] <3ik> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 342 sor előtt [színhely], szerzői utasítás K: *paradicsomon kívüli. ...kerítésül.*
- 345 K, T 1924, KF 1989: *kényszerítem*
1861, 1863: *kényszerítem*
- 346 K: *épen ollyat,*
1861, 1863, T 1924: *épen olyat*
KF 1989: *éppen ollyat*
- 347 K: *Min<önk egykor volt>*
A: *Nehéz: „Mint egykoron volt?”*
A jav.: *Mint az előbbi,*
- 351 K: *Me<l>lytől*
- 353 K: *Amíg <ipar lesz, és haza>*
A: *Tán így: Amíg belőle hon lesz és ipar,*
[Ez A javítása is a K-on.]
1861, 1863: *A míg*
- 359 K: *érzed-<é>* [K-on az ékezet áth.]
- 360 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: Isten
- 365 K: *most daco<lsz> a tiszta égnek,*
A: *dacolni valamivel. Inkább vesszen a rím.*
A jav., 1861: *dacot* hánysz a tiszta égnek,
Sz: *magyartalan is, nem is világos.*
1863-tól: *fittyet* hánysz a tiszta égnek, [M jav. Sz nyomán.]
- 371 K: *köszönjek néki<,>?*
[A vessző átírva kérdőjellé.]

- 372– K, 1861: ha érdemes leszen /*Fáradtságára, csak munkám gyümölcse.*
 373 Sz: magyartalan s díztelen.
 1863-tól M jav.: ha érdemes leszen / Terhére, csak fáradtságom gyümölcse.
- 374 K: A kéjet, <mellyet>
 A jav., 1861, 1863, T 1924: *a mit*
 KF 1989: amit
 Sz: „kéjet” nem megy. [M nem fogadta el a bírálatot.]
- 377 K: Me<l>ly jár nyomá<ba>n, a lehangolásban.
 A: rímel. Lehetne így: A mely nyomán jár – a lehangolásban.
 [Ez lett A jav.]
- 378 K: hálának <pántja> [A szó többszörösen átírva, áth.]
 A: Csunya ez a nem is tiszta magyar *pánt.. Kapcsa? csatja? örve?*
 A jav.: csatja
- 379 K, 1861: *Lehulla is, habár szabad levék*
 1863-tól M jav.: Le is hullt rólam, bár szabad levék
- 379– Sz: Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de azon mégis át-
 384 török valahogy, logikailag homályosabb. [M nem változtatott.]
- 380 K: lerontni:
 1861-től: lerontni,
- 381 K, 1861: *Mit dőre tervvel ember alkotand,*
 A: nem tudom, magáról szól-e Ádám, vagy másról. Ha az első, akkor visszás, hogy önbizalma dacára tervét *dőrének* mondja, ha a leendő nemzedékről – anachronismus tudnia, hogy *dőre* tervek is vannak.
 Olyannak kell képzelnie ivadékát, mint maga.
 1863-tól: Tapogatózva a mit tervezek, –
 KF 1989: Tapogatózva, amit
- 382 K: Ahhoz segélyed sem <szükségelém tán>
 A: Nem versbe való ez a *szükségből* faragott szó: „Ahhoz segélyed tán fölösleges”?
 A jav.: kellett talán,
- 383 K, 1861: *S felküzdtem v<ó>lna lelkem erejével.* [Az ékezet áth.]
 M jav.: Megbírt volna azt saját erőm.
 [Sz 379–384. sorra vonatkozó, fentebb közölt megjegyzése alapján.]
 1863, T 1924: Megbírt
 KF 1989: Megbírt
- 384 K, 1861: *De nem menekvém*
 1863-tól: S te nem mentél meg,
 [M jav. Sz 379–384. sorra vonatkozó megjegyzése alapján.]

- 385 K: M<ivel>
 A jav. 1861, 1863, T 1924: *Melylyel*
 KF 1989: Mellyel [A továbbiakban a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének régies helyesírású alakváltozatait nem közöljük.]
- 387 K: T<án czérna szál>, annál <gyalázatosb>
 [A *Tán* szó átírva így: Talán.]
 A: gemein ez a cérna... *fonál* kellene inkább. Vagy hajszál etc.
 A jav. a K-on: Talán egy hajszál – annál szegényebb, –
 KF 1989: *szegényebb* – [A vessző elmaradt, sh.]
- 388 K: k<ó>rlátazza [Az ékezet áth.]
- 393 K: kényszerít<end nem sokára>
 A jav. K, 1861: *hunnyáskodottan*
 1863-tól: *hunnyáskodottan*
- 395 K: *E kötel<ék>*
 A jav.: Ezen kötél
- 396 K: vagy <nagyon>,
 A jav.: vagy igen,
- 401 K: <néked> még dacol<hat>.
 A: l. feljebb. „bír veled dacolni”.
 A jav.: még dacol veled.
- 402 K: <a>mi velem dacol<hat>,
 A: „S csak is ez az... mi én velem dacol”;
 A jav.: mi velem bír dacolni,
- 404 K: <Elrejtve zajtalan mert működik>
 A: Az inversio nagyon kemény.
 [Inversio (lat): szokatlan szórend.]
 A jav.: Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
- 405 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: homályban *ül*,
 [fsz]: ül,
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 407 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megszedülne
 [fösz]: megszedülne
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 409 K: Me<l>lynek határa egy arasz<r>nyi lét.
 A jav.: Melynek határa egy arasznyi lét.
- 410 K: Ha<d>d meg<látnom> hát <azt a> működést,
 A: Nehéz a spondeustól.
 A jav.: Hagyd megtekintnem hát e működést
- 412 K: Me<l>ly

- A: „*Melly* rám befolyhat” – messze van a praedicatum a subjectum-tól. Az incisumok nagyon elfordítják a beszéd értelmét.
[M meghagyta a szöveget eredeti formájában. A latin nyelvtani kifejezések: praedicatum – állítmány, subjectum – alany, incisum – közbevetés, közbevetett mondat.]
- 413 K: O</>lyan
414 K: V<ó>ltál [Az ékezet áth.]
418 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szakadatlanül
[fsz]: szakadatlanul
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
419 K: földsark<a>kig
A jav.: földsarkokig
420 K: rohan.
T 1924 sh: rohan?
421 K: Me</>ly
422 K: me</>ly
425 K: belé</> –
428 K: lön,
1861-től: lön
429 K: melly alak
1861, 1863, T 1924: mely alak
K, KF 1989: melly alak
433 K: me</>lyben
434 K: o</>ly
438 K: <silledsz> [Az áth., átírt szó eredetije T olvasata.]
A: súlyedsz... az illet majd az ortographiánál meg kell javítanunk.
[Ortographia (gör–lat): helyesírás.]
A jav.: súlyedsz
439 K: Míg
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Míg
440 K: Me</>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: örült,
[fsz]: örült,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
441 Sz: „voltommal” szokatlan. [M meghagyta.]
444 K: vész</> hozó
A jav.: vészhozó
444–
445 [A felkiáltójelet tett e két sorhoz.]

- 448 K: I</>ly
451 K: Magamt<ó>l [Az ékezet áth.]
Sz: „gondviseletet” szokatlan. [M változatlanul hagyta a sort.]
452 K: Mit <a tudatlan> ösztön sejtett <már>
M jav.: Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: becsült,
[fsz]: becsült,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
453 K: <S hatalmasabban vágyja a tudás még.>
M jav.: S tudásom óhajt, – <ó>h de hasztalan. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh de
KF 1989: óh, de
454 K: Ugy-é, ugy-é, <én is rég> érzek <illyest>
M jav.: Ugy-é, ugy-é, hasonlót érzek én is.
455 K: <Midőn> te...
M jav.: Ha majd te...
457 K, KF 1989: Körültekintek
1861, 1863, T 1924, [fsz]: Körültekintek
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
458 K: És égen földön n<incsen> egy rokon
M jav.: És égen földön nem lesz egy rokon
KF 1989: égen-földön
459 K: Nincs egy barát...
M jav.: Nem egy barát...
460 K: Nem így v<ó>lt ám <a>z... [Az ékezet áth.]
M jav.: [...] ez
1861, 1863: Nem így volt ám ez...
KF 1989: Nem így volt ám az...
461 K: Hisz <hogy> ha o</>ly...
M jav.: Hiszen, ha oly...
462 K: Hogy fáztok <más felettetek ha nincs>
A: nehézkes inversio.
A jav.: Hogy fáztok ápoló kéz s gond ne'kül,
463 K: o/ly
1861-től: oly
464 K, 1861, 1863, T 1924: istent
KF 1989: Istent
465 K: <Rokonibbat mint a rideg öreg volt,>
A: „Rokonibbat (o o – –) mint a rideg öreg volt” Rosz vers, roszt hang.

- A jav.: Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg:
- 467 K: Az <égből> szép <ártatlan> fiú <az>. –
M jav.: Az égi karból, szép szerény fiú <az>. –
A: az nem kell [A kihúzta a szót.]
- 468 K: Jelenj meg <óh> szellem.
M jav.: Jelenjél meg, szellem.
A: „szellem–velem” – nem jó rím, mert – u = u u.
- 469 K, T 1924, KF 1989: bírsz
1861, 1863: bírsz
- 470– K: <Im a vén> tagadás
- 471 Hív<ott>, <nem> merne más.
[A nem szó átírva hisz-re, majd M ismét betoldotta a sorba a tagadó-
szót.]
M jav.: Az ősi tagadás / Hív, hisz nem merne más.
- 473 K, T 1924, KF 1989: szelíd.
1861, 1863: szelíd.
- 474 K: Mi gyöngé és <szelíd> az égi karban,
M jav., K, T 1924, KF 1989: Mit gyöngéül látál az égi karban,
1861, 1863: gyöngéül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 475 K: <.....>
M jav.: erős
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 478 K: föl<idézni>
M jav.: fölzaklatni
- 479 K: Ha felveszem képem, leroskad<a>sz,
A jav.: Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
- 480 K: <S e férgek itt melletted el enyésznek.>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S eme két féreg itt megsemmi-
sül.
[fsz]: megsemmisül.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 481 K: <.....>
M jav.: büszke [Átírás, az eredeti szót nem tudtuk megállapítani.]
- 482 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: isteniül fogad?
[fsz]: isteniül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 483 Sz: *Elrészletezve...* stb. Ki? az ember vagy a föld szelleme? A vonat-
kozás előttem nem elég világos. [M nem változtatott.]

- 485 K: Erős vágy<ódás>...
M jav.: Erős vágyakkal...
- 489 K: b<ó>ldogság [Az ékezet áth.]
- 493 A: „már meghatározások” (vannak). Nehéz magyarul az ilyen. Vagy
meghatározátok? úgy jó.
[M áthúzta A jegyzeteiben a „határozások” szót. A tehát rosszul ol-
vasta itt ki M írását.]
- 495 K, 1861, T 1924, KF 1989: Kik úgy
1863 sh: *Ki* úgy...
- 497 K, 1861, T 1924, KF 1989: kétségbesőnek
1863 sh: kétségbeesőnek
- 498 K, 1861, T 1924, KF 1989: kísérendnek
1863: kísérendnek
- 499 K: á<l>talváltozottan
- 501 K: <És az> örök ifjú szív ideálja.
M jav.: S örök ifjú sziveknek ideálja.
- 503 K: me<l>ly foly, nem hatok belé<je> –
M jav.: hatok belé –
- 505 K: Ne hitess, <már> Lucifer tovább,
M jav.: Ne hitess, Lucifer, ne tovább,
- 506 K: mindent, <a>mint
M jav.: mindent úgy, mint
- 507 K: <.....>
M jav.: Keserves lesz még egykor e tudásod,
- 508 K: <T>udatlanságért <.....>
M jav.: S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
[M vakarás után átírta e két sorban a szavakat. Az eredeti szöveget –
az 508. sor első szó kivételével – nem tudtuk megállapítani.]
- 509 K: *Csak türelem.*
1863-tól: De türelem
- 512 K: mindent <kitudsz>
M jav.: mindent megértesz
- 513 K: *türelemről*
1861-től: *türelemről*
- 515 K, T 1924, KF 1989: az élet fájából
1861, 1863 sh: az *életfájából*
- 516 K: Arasz<r>nyi... [A jav.]
- 518 K: <é>s az egy napos <lég>.
A: A *lég* egy az, hogy nem igen poétai, más meg hogy a catalecticus
verset szaporítja.

- A jav.: s az egynapos rovar
 M: „Az egynapos légy” – ezt biz én németből fordítottam, magyar neve „kérész”, de ezt meg nem értik, s így csakugyan legjobb lesz az „egynapos rovar.”
- 519 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: örül,
 [fsz]: örül,
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 521 K: Nem az idő halad<, > mi változunk *csak*,
 A: a csak nélkül is ugyanazt az értelmet adná, több emphasisissal, jobb verssel.
 [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani. Emphasis: beszédbeli, viselkedésbeli hév, lendület jelentése mellett a nyelvtenban értelmi tagolást, mondathangsúlyt is jelent.]
 A jav.: Nem az idő halad: *mi* változunk,
 1861, 1863 sh: *mí*
- 522 K, 1863: szinte
 A jav., 1861: *szintén* egyre megy [M nem fogadta el.]
- 523 K: betöltöd célodat te is <*hát*>,
 A: a *hát* megint kimaradhat.
- 525 A: „szorítva *az*” hiatus.
 [M meghagyta.]
- 530 Sz: *együttleges*... bölcselmi műszó, nem költői irányhoz való.
- 531 K, T 1924, KF 1989: Kitézött
 1861, 1863: Kitézött
- 532 K: Míg <*a vég eljő*>
 A jav.: Míg eljön a vég
- 533 K, T 1924, KF 1989: így
 1861, 1863: *így*
- 535 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanúlsz,
 [fsz]: tanulsz,
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 539 K: <*Miljő évekre*> lesz...
 A jav.: Évmilliókra lesz...
- 540 A: nem értem tisztán. A másik sor nem tudom szándékosan rimel-é? Tán könnyebb lenne így: Ez visszapillantása az öregnek / De ifju keblem forró vágya más: / Jövömbbe vetni egy *pillanatot*.
 M: „Ez visszapillantása é. ú. t.” Lucifer, úgy emlékszem, azzal biztatja Ádámot, hogy csak tűrjön, hisz lassanként majd keresztülmegy

- sok iskolán, de tapasztalatai megmaradnak, s ezekből absztrahálhatja a tudást. Erre Ádám azt mondja, hogy köszöni, de nem él vele, mert hisz ez nem volna egyéb, mint visszapillantása az öregnek. Az ő ifjú lelke pedig előre akar nézni a jövőbe. – Így akartam én e helyet érteni, s midőn azt írod, hogy nem érted egészen, csak rám illeszted a „Gut gedacht und schlecht gesprochen”-t.
- 541 K: De <*forró vágya ez ifjú keblemnek*>
 A jav.: De ifju keblem forró vágya más:
- 547 K: beláttok <, >
- 550 K: me</>lybe
- 553 K: kicsiny
 1861-től: kicsiny
- 554 K: Me</>ly
- 555 K, T 1924, KF 1989: e sugár
 1861, 1863: e *sugár*

NEGYEDIK SZÍN

- K: Negyedik <IV> [majd:] <*qik*> szín.
 [Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 556 sor előtt [színhely], szerzői utasítás, 1861 sh: *HÁRAÓ*
 1861, errata-lap: *PHÁRAÓ* [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap sor hiba ja[v]ítás
 31 2 felül *HÁRAÓ PHÁRAÓ*]
- 556 sor előtt [színhely], szerzői utasítás, K, 1863: ministere; ... korbács<*okkal*>csal [A jav.]
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Elöl
 fsz: Elöl [Helyesírási javítás. Elöl: honnan?, elől: hol?]
- 557 K: Melly elvérezni b<*ó*>ldog [Az ó ékezeze áth.]
 1861-től: Mely
- 559 K: <*párnáján*>
 A jav.: vánkosán
- 561 K: <*álmát egyaránt*>
 M jav.: álmoképeit,
 [M a szöveget átírta, a fenti változat T olvasata.]
- 565 K: dicsőse *Úralom*

- [A két szó közét tintapaca takarja. Arany az úralom szót megismétli a lapszélén.]
1861-től: dicsőség, úralom
- 567 K: Száz tartomány<nak>
A jav.: Száz tartomány bő
- 573 K: <.....> M jav.: lányka
[M a szót vakarás után átírta, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 574 K, T 1924, KF 1989: örült
1861, 1863, [fsz]: örült
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 575 K: <tiéd>
M jav.: tiéid
- 576 K: érzi<k>, betölté<k> hivatás<ok>
[M a k-t kivakarta, az -ok végződést pedig átírta.]
M jav.: érzi, betölté hivatását
1861, 1863 sh: hivatását
- 577 K: tudt<ák>
M jav.: tudta
- 579 K: Mint <köteles>
[M az eredeti szót átírta, s a lapszélre is odaírta.]
M jav.: Mint kénytelen
- 580 K: <Miatta>, <és> nem köszön<ve>
A jav.: Érette, nem köszönhetem
- 581 K: <emelek>
M jav.: alkotok,
- 583 K: Me<ly>ly
- 584 K: Művészetét a természet <.....>
M jav.: csodálja
[Az utolsó szót M átírta. Eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: Művészetét
[Meggondolandó lenne a K eredeti jambusát visszaállítani!]
- 586 K: Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse<, >:
1861, 1863 sh: földindulás
1861 sh: nincs víz, 1861, errata-lap: vész [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap	sor	hiba	ja[v]ítás
32	15 felül	víz	vész]
- T 1924, KF 1989: Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse:

- 587 K, 1861, 1863, T 1924: isten.
KF 1989: Isten.
- 588 K: S <ó>h, pháraó, mégis b<ó>ldog [Az óh és a böldog ékezte áth.
A pháraó szót KF 1989 mai helyesírására jav.]
KF 1989: S óh, fáraó,
- 589 K: képzeletben <, > ? tedd
- 590 K, 1861, 1863, T 1924: Űrt érzek, mondhatatlan űrt.
KF 1989: Űrt érzek, mondhatatlan űrt.
- 591 K: b<ó>ldogságot [Az ékezet áth.]
- 594 K: imád<a>na [M jav.]
- 600 K: <És> új<ból>
A jav.: Sőt újra
Sz: régi sikereddél, azaz: sikertelenül, ezt így nem használják, vagy nem értik. [M a változtatási javaslatot nem fogadta el.]
- 600 sor után utasítás K: jajveszékkel<és közt> összerogy<ik>.
A jav.: jajveszékkelve..... összerogy.
- 601 K: <hívod> azt<, >.
A: „Hiába hívod azt” a hívod, (ruft) magyarban nem teszi azt ki: se-gélyül. Talán kéred, noha ez gemeinabb.
A jav.: kéred azt.
- 602 K:v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 606 sorban utasítás K: neét
A jav.: nejét [A j Arany betoldása.]
- 606 K: Hagyjátok <ót, el> innét.
A jav.: Hagyjátok ott. El innét.
- 607 K, T 1924, KF 1989: szívembe
1861, 1863: szívembe,
- 608 K: Ki e nő és mi <bűbájt bír sajátúl>
A: „mi bűbájt bír sajátúl” – veszett hang, rossz syntaxis. „Ki nő és miféle bája van,” [Syntaxis – gör–lat. szintaxis: mondattan.]
A jav.: mi büve-bája van,
1861 sh: Kie nő 1861, errata-lap: Ki e [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap	sor	hiba	ja[v]ítás
34	2 felül	Kie	Ki e]
- 609 K: Me<jj>el
M jav.: Mellyvel [KF 1989 jav.: Mellyel]
- 610 K: <P>orban fetrengő <lényéhez ragadja>
A: „lényéhez ragadja” – nem volna jobb: „Lerántja porban fetrengő magához?” [Ez lett A jav.]

- 612 K: Me</>lyekkel gúnyúl vett körül <teremtőd>,
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Melyekkel gúnyúl vett körül urad,
[fsz]: gúnyul
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 613 K: herny<u> v<ó>ltodat,
A jav.: hernyó voltodat, [Az u átírva, az ó ékezte áth.]
- 614 K: lepkeként csapong<a>sz.
A jav.: csapongsz.
1861: lepkekint
- 615 K: mí</>ly
1861, T 1924: mily
1863: mily
KF 1989: milly
- 616 K: újjainkból, [majd:] újjainkból
1861-től: újjainkból,
- 618 K: Amí</>lyen sértő ép o</>ly
1861, 1863, T 1924: A milyen sértő, ép oly
KF 1989: Amilyen sértő, éppoly
- 619 K: [M betoldása a K belső lapszélén.]
- 620 K: [M betoldása a K belső lapszélén.]
A: Mít tegyek tehát – Nem volna jobb *tegyen?* (t.i. a *bölcs király* kiről Pharaó beszél) akkor jobban jőne a következő két sora Lucifernek. Vagy ott a *tudás* a subjectum, meg az *erő*? Nehéz érteni e két sort: „Nincsen más hátra, mint hogy a tudás(nak) létét tagadja (a bölcs király); vagy pedig: nincsen más hátra, minthogy a *tudás* (saját) létét tagadja, s az erő (ugyanazt) kaczagja.” kell vele tenni valamit, mert „*brevis esse laborat, obscurus fit.*” [A latin mondat Horatius Ars poeticájának egyes sz. 3. személybe tett sora, jelentése: „Tömörítve akar írni, homályos lesz.”]
M: Szó van, mint emlékszem, éppen e hely előtt szimpátiákról s más oly tényezőkről, melyek megukban semmiknek látszanak, kézzel meg nem foghatók, s mégis mélyen hatnak az emberek sorsába. – E tényezőket sem a tudomány nem bírja megmagyarázni, sem a fizikai erő hatalma alá hajtani. Erre vonatkozik Lucifer gúnyoros megjegyzése, hogy ha így van, nincsen más hátra, mint hogy a tudomány kereken tagadja meg létezésüket is ily rejtett erőknél; a fizikai hatalom pedig kacagja, gúnyolja, kicsinyelje azokat, hogy kompromittáló tehetetlenségét e semmik irányában elpalástolja.

- 620 után utasítás K: (*gunynyal*)
1861, 1863: [Az utasítás a kiadásokban nincs meg.]
- 621 K: <S így n>incs
M jav.: Nincsen
Sz: *Nincsen más hátra*, prózai fordulat. [M nem változtatott.]
- 622 K: <Azt eltagadja, s az erő kaczagja.>
A jav.: Tagadja létét e rejtett fonálnak:
[A javítását függőlegesen írta a lapszélre.]
- 623 K: S kacagja durván az erő s az anyag.
[A sor Arany betoldása, melyet függőlegesen írt a lapszélre.]
- 626 K, 1861: úgy-e bár
1863 sh: *úgy-e* bár
- 628 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 629 K, 1861: a mint *meglelél*.
Sz: nem világos; így jobb volna: *a mint rám találtál*.
M jav. 1863-tól: amint föllelél.
- 630 K: a gúlához követ <hord>,
A jav.: a gúlához követ
A: Az utóbbi két praedicatumot az olvasó az erőre értheti inkább: „Miért él a *pór?* gúlához követ”
- 631 K: <Mit az erős rak>, s állítván utódot
A jav.: Hord az erős [A jav. a lapszélén így, rag nélkül.]
1861-től: Hord az erősnek,
- 632 K: Miljók
1861-től: Milljók
- 633 K: <...> Lucifer, <de> mi [Az első áth. szó olvashatatlan.]
A jav.: Ah, Lucifer, mi
- 637 K: Egy rabszolgával <van kevesb a földön>.
M jav.: Egy rabszolgával a földön kevesb van.
- 638 K: Neked <hitvány> szám
A: jobb metrumot ad: silány. A jav.: Neked silány szám,
- 639 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 642 K: helyed< ,>:
- 643 K: A bájnak <ép> úgy fej<e>delme vagy
A jav.: A bájnak épen úgy fejdeme vagy
- 644 K: Mint az <erőnek> én,
M jav.: Mint a *hatálynak* én,

- A: a hatály jobb metrum ugyan, mint a kitörlött erő, de ez erősebb.
A jav.: Mint az erőnek
- 645 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 646 K: parancsod <nékiünk végzetünk>
A jav.: parancsod a pór végzete
- 647 K: Nem is <kötődöm>
A jav.: Nem is szabódom
- 649 K: Ne több<e> e szót. <Ó>h, hát bírodalmam [Az ékezet áth.]
A jav.: Ne többször
1861, 1863, T 1924 sh: Oh hát bírodalmam
KF 1989: Óh, hát
- 651 K: Elég<edj egyelőre, hogy> parancs<od>
M jav.: Elég, ha egyelőre a parancs
[Ezek a javítások T szerint benne vannak a K-ban – a faksimile kiadásán ennek már nyoma sincs, legfeljebb kivakart szöveg lehetett. Gyanús, hogy KF 1989 sem közli e szövegváltozatot!]
- 652 K, 1861: és ne irigyeld
1861 sh: irigyeld
1863 M jav.: óh ne irigyeld
T 1924: oh ne irigyeld
KF 1989: óh, ne irigyeld
- 654 K, 1861, 1863, T 1924: istenem,
KF 1989: Istenem,
- 655 K: ellentétel ez<,>
- 656 K, 1861: Törekvésünkre gúny <a>
M jav.: Törekvésünkre gúny e
1863-tól: Törekvésünkre
- 657 K: <.....>
M jav.: Vagy hívság<á>ra szájalmas
[M a K-ban a két hosszabb szót vakarás után átírta, az eredetét nem tudtuk elolvasni.]
M jav.: Vagy hívságunkra
Sz: Törekvésünkremosoly: érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szájalmas mosoly az....?
- 663 1863: [A 2. kiadásból e sor hiányzik, a K-ban és az 1861-es kiadásban benne van.]

- K: Ah mi</>lyen
A jav. K, 1861, T 1924: Ah milyen
KF 1989: Ah millyen
- 664 K: <Ó>h, nem hallod-<é> [Az ékezetek áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 666 K: igaz<,>:
667 után: [Az utasítás (Luciferhez) az 1869-es (3.) kiadás toldása.]
- 668 K: Te meg <tiltsad be>
A: Szabályos de erőszak látszik: Csitítsd el!
A jav.: némitsd el
1863 sh: némítsd
- 670 K: <aztat> az igával
A jav.: az igával azt
- 672 K: Szíveden keresztül
1861, 1863 sh: Szíveden
1861, 1863, T 1924, KF 1989: keresztül
[fsz]: keresztül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 674 K: kiált segély<ért>
M jav.: kiált segélyt
- 675 K: <ölj meg>
A jav.: zúzz el
- 676 K: Ha <az> a nép<aj>
M jav.: Ha a nép jajja
A: „Hogy (!) a nép jajja”, vagy „e nép jajja” ha a speciális vonatkozás el nem maradhat.
- 678 Sz: Mulatni h. mulattatni értendő. [M nem fogadta el a javaslatot.]
- 679 K: mindent, <ami kívülem van,>
A jav.: mindent, kívülem mi van:
- 681 K: Hogy <a> mosolyom üd<e>, <szám> láng legyen
M jav.: Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen
- 682 K: miljó karú
1861-től: milljókarú
- 683 K: jajgat oda<künn>
M jav.: jajgat odakint
- 685 K: Én, <mint> a népnek
M jav.: Én, én, a népnek
- 687 K: És <véled én>

- [A véled szó ékezetét áthúzta, majd a mondat 2. és 3. szavának kicsérelését hullámvonallal jelezte A.]
 A: a véled ige is: olvashatja a szórakozott így: „És véled, én?...” – És én véled. Semmi a metrum. [Ez lett A jav.]
 K: A *miljók*
 1861-től: A *milljók*
- 688 K: h<ó>lt [Az ékezet áth.]
 689 K: <.....>
 M jav.: Komor levél
 [M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
- 691 K: <.....>
 M jav.: Siketté lennem
 [M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
- 692 [A K 25. oldalát, a 692–725. sort, a sok áth., tintapaca, vakarás miatt A újraírta, így a K 26. oldalán is ugyanezek a sorok szerepelnek, természetesen A kézírásával, tisztázatban, számos helyen javítva, megváltoztatva M eredeti megfogalmazását.]
- 693 K: [A sor a K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt, különösen a két mondat határán és a sor végén.]
 694 K: [A K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt a sor vége.]
 696 K: *Miljók* vesztével és *miljók*
 1861-től: *Milljók* vesztével és *milljók*
- 697 K: <.....> ... <.....>,
 M jav.: Kikben..... lehel,
 [M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
- 698 K: *Miljószor*
 1861-től: *Milljószor*
- 699 K: Ah *pháraó* rajongsz, hisz
 KF 1989: Ah, fáraó, rajongsz; hisz
- 700 A: „A végezet elítélt állata” – Nehéz hang. Talán: „A végzés, a végzet *arra* ítélt állata” (a mit t.i. Ádám elmondott).
 [Ettől a sortól a 725. sorig három szövegváltozat különíthető el markánsan. Van egy A-változat, az összöveg, többnyire vastagon áthúzva, egy B-változat, M javítása, s a külön lapra írt A jav., a C-változat. Ennek a 25 sornak a K-szövegváltozatait A, B, és C-sorként külön feltüntetjük.]
 K, A-sor: <*Igába* *termett* állat, *már ma* *mentsd fel.*>
 B-sor, M jav.: *A végezet el ítélt állata,*
 C-sor, A jav.: *A végzet arra ítélt állata,*

- 701 K, A-sor: <*Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri,*>
 B-sor, M jav.: *Melly bár mi* rendnek malmán húzni fog
 C-sor, A jav.: *Mely minden* rendnek
- 702 K, A-sor: <*És új urat keres holnap magának.*>
 B-sor, M jav.: *Mert arra van* teremtve, *márma* *mentsd fel,*
 C-sor, A jav.: *teremtve. Már ma* *mentsd fel:*
- 703 K, A-sor: <*Hogy is lehattél volna te urává?*>
 B-sor, M jav.: *Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri*
 C-sor, A jav.: *A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,*
 [KF 1989 mai helyesírás: *Amit*]
- 704 K, A-sor: <*Ha kebelében öntudat lakik,*>
 B-sor, M jav.: *És új urat keres holnap magának.*
 [Ez a C-sor, A-jav. is.]
- 705 K, A-sor: *Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,*
 [Itt nincs M jav., s A jav.-a, tisztázata is ez lett.]
- 706 K, A-sor: <*És a*> *gazdának* szükségét nem érzi? –
 B-sor, M jav.: *Ha a gazdának* szükségét nem érzi? –
 C-sor, A jav. [ugyanez, kötőjel nélkül]: *érzi?*
- 707 K, A-sor: [Előszőr:] <*Mély tenger a nép, már mit tégy vele?*>
 [Majd:] <*Sohsem lesz fényes, a hullám csupán?*>
 [Majd:] <*Mit színe fel vet s e hullám te vagy?*>
 [A három kihúzott sor fölé írta M javítását:]
 B-sor, M jav.: *Ha kebelében öntudat lakik.*
 [A C-sor, A jav. csak a mondatzáró kérdőjellel és kötőjellel tér el ettől:] *lakik? –*
- 708 K, A-sor: *Miért jajgat hát, mint <hogy> ha fájna néki*
 [Ez a B-sor, M jav., s a C-sor is.]
- 709 K, A-sor: *A szolgaság? / <Ép az ha nem jajongana?*>
 B-sor, M jav.: *A szolgaság? / Fáj, bár nem tudja mi.*
 [C-sor, A jav.: a tudja szó után vessző.]
- 710 K, A-sor: <*Mutatná, hogy fel kell őt menteni.*>
 B-sor, M jav.: *Mert minden ember úralomra vágyik,*
 C-sor, A jav.: <*ú*>ralomra *vágy,*
 [Az ékezet áth. A jó jambus kedvéért vissza lehetne állítani a hosszú ú-val írt alakot, ám a maitól eltérő helyesírás egy kiadásba sem került be, így maradtunk a megszokott szóalaknál.]
 Sz [a 710–718. sorról]: *Mert minden... álmait,* jobban helyén volna a következő színen, *Miltiádész* kísérleteivel szemben.
 [M nem reagált a bírálatra.]

- 711 K, A-sor: <De így a végezés elítélt állata>
B-sor, M jav.: Ez érzet az, s nem testvériség,
[C-sor, A jav.: a testvériség,]
- 712 K, A-sor: <Melly minden rendnek malmán húzni fog. →>
B-sor, M jav.: Mi a szabadság zászlajához üzi
C-sor, A jav.: üzi
- 713 K, A-sor: <Mindenkiben van vágy uralomra>
B-sor, M jav.: <De mert nem ébred tiszta öntudatra>
[Majd:] M jav.: A nagy tömeget, ámbár öntudatra
C-sor, A jav.: A nagy tömeget – ámbár öntudattá
- 714 K, A-sor: <Szabadságért is. Ez ami sovárogo>
B-sor, M jav.: <Soha a nagy tömegért sejtelemként>
[Majd:] M jav.: Nem ébred benne, és csak sejtelemként
C-sor, A jav.: sejtelemként
- 715 K, A-sor: <A rabszolgában. Ám de a tömegben>
B-sor, M jav.: Zaklatja azt mindenféle mi új
C-sor, A jav.: Zaklatja minden olyasért, mi új,
- 716 K, A-sor: <Határozott tudatra soha sem jó>
B-sor, M jav.: S mi tagadása a már meglévőnek
C-sor, A jav.: meglévőnek;
- 717 K, A-sor: <Csak üzi azt, minden felé mi új>
B-sor, M jav.: Abban reménylve testesülve látni
C-sor, A jav.: Abban remélvén testesülve látni
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testesülve
[fsz]: testesülve
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 718 K, A-sor: <S mi tagadása a már meglévőnek>
B-sor, M jav.: A boldogságról képzett álmait.
[Ez a C-sor, A jav. is.]
- 719 K, A-sor: <Abban reménylve szép sejtelmét>
B-sor, M jav.: Pedig mély tenger a nép, bár mi napfény
C-sor, A jav.: nép: bármi
- 720 K, A-sor: <A boldogságról testesülve látni, –>
B-sor, M jav.: Nem hatja át tömét, sötét leend az,
C-sor, A jav.: Sem hatja át <z>tömét; sötét leend az,
[A a zömét szóalakot írta le először, majd a z-t átírta t-re.]
- 721 K, A-sor: <De egynehány, ki lelkeddel rokon>
B-sor, M jav.: Csak a hullám fényes, mit színe fel vet
C-sor, A jav.: Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,

- 722 K, A-sor: <Élére áll határozott tudattal,>
B-sor, M jav.: És mely hullám esetleg épp te vagy.
C-sor, A jav.: És mely hullám
- 723 K, A-sor: <Mint a szabadság bámult bajnoka
Ezek lehetnek csak veszélyesek.>
[M a két sort kihúzva egy fél sort írt csak a javításba:]
B-sor, M jav.: S mért épen én?
vagy más veled rokon
[A tulajdonképp a 723. sor második felét képező Lucifer-válasz a K-ban a 724. áth. sor alá van javítva. Ez a C-sor, A jav. is. KF 1989 mai helyesírással: éppen. Majd:] Vagy más, veled rokon,
- 724 K, A-sor: <Reád, helyedre tolakodva bátran>
B-sor, M jav.: <... ..> Kiben tudattá <...> vált a népi ösztön,
[Olvaszhatatlan átírások, áthúzások.]
C-sor, A jav.: Kiben tudattá vált a népi ösztön,
- 725 K, A-sor: S <...> a szabadság bámult bajnokául
[Ez a B-sor, M jav. is.]
C-sor, A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S ki a szabadság bámult bajnokául
[Fsz]: bajnokául
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 726 K: tolakod<va bátran>
A jav.: tolakodni mer.
- 728 Sz: A gazda nem marad meg, hanem a szolgaság vagy azon állapot, mely szerint a gazda van. [M nem változtatott.]
- 730 K: Me<ly>ből
- 732 K: láncz<oka>t, gyűrű<ke>t
A jav.: lánczot és gyűrűt
- 733 K: játékszer, s mond:
A jav.: s mondd:
- 734 K: Fölébe <teszlek>, ez tesz nemes<e>bbé –
A jav.: Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé –
- 736 K: is lenéz<e>d.
M jav.: is lenézd.
- 737 K: i</>ly
- 738 K: szolgálkka<, >! légyen mind szabad <, >. [M jav.]
- 743 K, 1861, KF 1989: bévégtetlenül,
1863, T 1924 sh: bevégzetlenül,
[fsz]: bévégtetlenül,

- [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 744 K: <Intésül> annak,
A jav.: Intó rom annak,
745 sor után utasítás K, 1861, 1863, T 1924: (Kint nagy örömjaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.)
KF 1989 sh: (Kint nagy örömjaj, a munkások eloszolnak.) [Következő sorban, szereplőnévként]: *LUCIFER (visszatér.)* [Főszövegünkben természetesen javítottuk az értelemzavaró hibát: a 746–747. sor is Ádám szövege!!!]
- 746 K, 1861, KF 1989: Örülj
1863: Örülj
[Főszövegünk az 1863-as mai helyesírású változatot követi, mert verselés szempontjából közömbös, hogy milyen alakban van a szó.]
K: meghaj<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 747 K: ne hi<gy>dd, hogy kényszerít<ed>ve. [M jav.]
- 750 K: me<l>ly
- 751 K: <ládd>
M jav.: látod, a jaj
- 752 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Elnémúlt,
[fsz]: Elnémult,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 753 K: Mi<t> vágy más<t>
A: vágnyi valamit? Igazítani könnyű volna: „Mi vágyad más?”
[Ez lett A jav.]
- 754 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh KF 1989: Óh,
- 755 K, 1861, 1863: ép KF 1989: épp
- 756 K: <Mint a gyermek tehetlensége vonz>
[A 755. sor mellé a lapszélre M két sort (756–757) betoldott.]
M jav.: Csak gyöngesség, mit az erő szerethet.
Mint a védő szülő gyámoltalan
- 758 K: Volt<. >át
[M átírta az első szót, amely eredeti formájában olvashatatlan.]
- 759 K: <Untatlak> is e <dőre> fecsegéssel?
A: a dőre igen sokszor jó már elé. Itt lehetne: balga fecsegés.
M jav.: Ah pháraó, tán már untatlak is
[A sor M toldása a K-ban, eredetileg csak a most 760. sorszámú jellelt szerepelt.]
- 760 K: <Untatlak> e <.....> fecsegéssel? –

- M jav.: E hasztalan, e balga fecsegéssel?
[Az egyik áth., átfirkált szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
- 762 [A sor M későbbi betoldása.]
- 764 K: Erő<t> s nagyság<ot> nem <tőled lesek>
M jav.: Erő s nagyságért nem kebledre hajlok,
- 765 K: <Sem tudományt>, mind ezt<et>
M jav.: Sem a tudásért, mind ezt
[KF 1989 mai helyesírással: mindezt.]
- 768 [A sor M későbbi betoldása.]
- 769 K: Akármit mondasz, mind egy; <ó>h, [Az ékezet áth.]
K, 1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: mindegy; óh,
- 770 K: <s> azért
M jav.: azért
- 772 K: csecsebecs, <melly>
M jav.: csecsebecs, [a melly szó törölve]
- 773 sor után K: <Csak gyöngesség mit az erő szerethet. →>
[Ez lett, betoldva a 756. sor.]
- 774 K: <De egy vágyam van mégis, teljesítsd.>
M jav.: És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
KF 1989 sh: *És mégis egy vágy ver föl mámoromból,*
[Főszövegünkben normál betűvel írtuk a sort, hiszen ez nem utasítás, hanem a párbeszéd része.]
- 775 K, 1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh
- 778 K: A míg
1861, 1863: A míg
KF 1989: Amíg
- 780 K: Mel<l>y arcz<aidnál játszik> s el röpül?
A: Úgy tetszik, hogy arcz egy van (Gesicht) orca kettő (Wangen).
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mely arczodat legyinti s elröpül?
[fsz]: elröpül?
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 781 K: marad <utána>
A: az arczon? nem, a földön. De amúgy érthetni előbb.
A jav.: marad, hol elszáll,
- 786 K: Kéj-kerteid <kőzt>
M jav.: Kéj-kerteidben
- 787 K: <S a> pusztán k<ó>ldús, szolga nép tanyáz<ik>

- A: Lehet s jobb is tanyáz. A jav., 1861,
1863, T 1924, KF 1989: A pusztán koldús, szolganép tanyáz.
[fsz]: koldus,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 788 K: nem az <ég>rázó fergeteg
A: nem az ég: 0 0; S *mindezt* nem ég- és földrázó fergeteg vagy: – a mennyrázó fergeteg –
A jav.: S mind ezt nem a mennyrázó fergeteg
- 789 K: föld ind<ú>lás [Az ékezet áth.]
- 790 K: me<l>ly
- 794 K: me<l>lyről
- 795 K: v<ó>lt-e, [Az ékezet áth.]
- 795 után utasítás: me<l>ly
- 798 K: Fülemben cseng még: miljók
1861-től: milliók
- 800 K: <S érvényre csak szabad állam viszi.>
M jav.: Szabad államban – másutt nem lehet.
- 802 K: <Melly> Egyesekből <mely egy> egész<e>t <alkot>
A: nem zeng. Talán így: Mely egyesekből nagy egészt csinál.
[Ez lett A jav.]
- 804 K: elhagyok<, >.
- 805 K: Vezess, vezess <oh> Lucifer új <helyemre>
A jav.: Vezess, vezess, új célra Lucifer
- 806 K: Ugy is sok szép időt vesztettem <el>
1861-től: vesztettem el [KF 1989: Ugyis.]
- 807 A: „tört reménnyel” Nehézkes, de maradhat is.
- 808 K: szű<d> e szíve<n>
A jav.: szíved e szűn
- 809 K: sejtem, hogy <újólag>
A jav.: sejtem, hogy téged is
- 810 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tisztult
[fsz]: Tisztult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 811 K: <...>
M jav.: ölelni [A szó átírva, az eredeti szó olvashatatlan.]
- 813 K: o<l>ly
- 814 K: a célt, <mint>sem remé<ny>led
A jav.: a célt, hogyan reméled
- 816 K: Me<nyny>ünk
A jav.: Menjünk

ÖTÖDIK SZÍN

- K: Ötödik <V> [majd:] <5^{ik}> szín.
[Ld. még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 817 sor előtt utasítás: [Miltiades neve előbb végig Milciadesnek volt írva a K-ban. Így a 886., 908., 962., 968., 987., 1002. és az 1007. sorban.
(M jav.)]
- 818 K: ment <atyád el gyors hajón,>
A jav.: ment el gyors hajón atyád,
- 820 K: vakmerő<e>n
A jav.: vakmerőn
- 823 K: <...>
M jav.: e hon
[M az eredeti szót kivakarta, így nem tudjuk kiolvasni.]
- 824 K: közénk <épen> hős
A jav.: közénk hős atyádat *épen*.
K, 1863: közénk
1861: közénk
KF 1989: éppen
- 825 K: <De> mért ment <hát> atyám o<l>ly
A jav.: Ugyan mért ment atyám oly
- 827 K: n<eé>t bú emészti <itt>hon?
A jav.: nejét bú emészti honn?
- 828 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 829 K: átka <van> o<l>ly
A jav.: átka ül oly
- 830 K: nőnek <igaza>
A jav.: nőnek van joga
- 840 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: aljasúl.
[fsz]: aljasul.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 842 K: p<ó>lgárerényt [Az ékezet áth.]
- 844 K: a<n>nyára
A jav.: anyjára
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: túlerős
fsz: túl erős [Helyesírási javítás, valószínűleg 846. sor „túlerőre jutna” kifejezése miatt a kiadások egybeírják e szót, holott itt nem a túlerő fogalmáról van szó, hanem a túlzottan, túlságosan erős kifejezésről.]

- 845 1861, 1863 sh: még elvérzik
 846 K: túlerőre <jőne,>
 A: „túlerőre jőne” – jutna v. kapna.
 A jav.: jutna,
 847 K: a szentelt hazát
 1861-től: ezt a szent hazát [A jav. ?]
 848 sor után K: 1^ő A népből.
 [A sorszámmal jelölt szereplők helyesírása a K-ban hasonló a továbbiakban is. Így pl. ebben a színben 2^{ik}, 3^{ik} A népből, 1^ő, 2^{ik} Demagóg stb. Ezért ezeket a változatokat ezután nem jelöljük.]
 849 K: izgató hírt,
 849– 1861 sh: izgató / Hírt,
 850 1863-tól: izgató / Hírt,
 850 K: Mint hogy ha
 1861: Mint hogyha
 Sz: mint hogyha igen dísztelen, mintha helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van.)
 1863-tól: Hírt, mintha sergünk
 851 K: o<l>ly
 852 K: senki sem <forral>
 A jav.: kohol
 853 K: Mint <azelőtt>, mi<ket> kivi<nmi vágynék>
 M jav.: Mint hajdanán, miknek kivételére
 854 K: felséges nép <eszközlése álltal>
 M jav.: nép<et szükséglené>
 A jav.: nép torka kellene.
 855 K: <R>eggel<től fogva>
 A jav.: Ma – reggel óta
 1861-től: Ma reggel óta
 856 K: S <ki sem szólit> szavazatom <miatt>
 A: Miatt nem jó. Ért vagy végett kellene. „És senkinek sem kell a szavazat.”
 A jav.: S szavazatomra nem akad vevő.
 857 K: Unalmas l<é>t, mit <kezdjen már az ember>?
 [A lét szóban az ékezet áth.]
 A: Németes. „Unalmas élet! Mittevők legyünk már?” „Egy gyöngye kis zavar nem ártana” (Nem volna rossz egy kis zenebona).
 A jav.: Unalmas élet, mit van tenni már?
 [A 858. soron, javaslata ellenére, nem változtatott A.]

- 858 sor után utasítás K: himnust kezdenek, me<l>ly
 A jav.: himnuszt..., mely
 859 K: <El innen, engem illet ez a hely itt>
 M jav.: <e hely> [M átírta a szavakat.]
 A: Germanis. [Germanizmus, rövidítve.]
 A jav.: Odább! ez a hely itten az enyém.
 861 K: szó<l>lsz.
 863 K: fájva <szóllalok fel itt>,
 M jav.: emelek szavat,
 867 K: <D>isz-szeker<é>ről.
 M jav., 1861, 1863, KF 1989: A dísz-szekérről.
 [M javítása a betűk átírásával.]
 T 1924: A dísz-szekérről.
 [Mivel a dísz szó mai helyesírásában csak erősíti a jambus hosszú szótag voltát, T szövegváltozatát fogadtuk el főszövegünkben is.]
 868 K: <Igy koszoruzzák azt> az állatot,
 M jav.: <Koszoruzzad meg azt>
 [Ez utóbbi javítás T 1924 és KF 1989 szerint A jav. De Arany általában kiegészít, áthúz a kéziratban, míg Madách igen gyakran átírja a szöveget javításként. A nagy K betű formája, a beszűrt meg szó betűvastagsága is M tollára vall.]
 A jav.: No csak virágozd fel azt az állatot,
 1861 sh: virágozd fel állatot,
 869 K: Mit áldozatra szán<nak>.
 M jav.: szántál. [A szó átírva.]
 870 K: azt a <fecsegőt>.
 M jav.: gúnyolót. [M átírta a szót.]
 872 K: téged, <ó>h [Az ékezet áth., a téged szót részben tintapaca fedi.]
 1861, 1863, T 1924: oh
 KF 1989: óh,
 874 K: <nyomorú>
 M jav.: éhenh<ó>lt [Az eredeti szó átírva, majd az ékezet áth.]
 875 K: Me<l>ly
 876 K: <Nagyoknak>
 A jav.: Gazdái
 K: asztal<nál>. – Óh te <nyomorú>
 M jav.: asztaláról. – Óh te gyáva [M átírta az eredeti szavakat.]
 1861-től: Oh te gyáva,
 KF 1989: Óh,

- 877 K: *Izlésedet* nem írígyelhetem.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Izlésedet*
1863 sh: *irígyelhetem*.
[fsz]: *Ízlésedet*
[Mivel az első szótag mai és régi helyesírásában is hosszú szótag vers-
tanilag, korszerűsítettük a helyesírást.]
- 878 sor után utasítás: <ó>ltáron. [Az ékezet áth.]
- 879 K: Szent Aphrodíte! <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863: Aphrodíte! *oh*
KF 1989: Aphrodíté! *óh*
[A K és T 1924 alapján visszaállítottuk az eredeti jambust. Ld. még a
885. sort is!]
- 882 K: enyhet <hős szivébe> csak.
M jav.: enyhet csak bajnok szivére.
- 882 sor után utasítás: Charis<e>k
[A jav.: Charisok. Később is, minden előfordulásnál.]
- 883 K: <Ó>h nő, a <szerelem>
M jav.: a tiszta szív
[Az ékezet áth. Majd a szerelem szó kivakarva és átírva.]
1861, 1863, T 1924: *Oh* nő,
KF 1989: *Óh*, nő
- 885 K, 1863, T 1924: Hála, Aphrodíte!
1861: Aphrodíte!
KF 1989: Aphrodíté! [Ld. a 879. sor jegyzetét!]
- 887 K, 1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 888 K: Hallgassatok, <ki> vagy késő bánalomnak
[Az utolsó három szó M későbbi betoldása.]
- 889 K: Ér szégyene. [A felsor M betoldása.]
K: <S>zemtelen! <le véled>.
M jav.: Le <véled>, szemtelen!
A jav.: Le onnan,
- 891 K: *bebírta*
M jav.: be bírta
1861, 1863: be bírta
- 893 K: Nos,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *No s*,
KF 1989: Nos,
[Főszövegünk KF 1989 alapján visszaállította M eredeti szóalakját, a
mai helyesírást. No és: külön, nos: egyben.]

- 895 K: *kint<,>?*
- 897 K: *mindég*
1861-től: *mindig*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *szorúl*,
[fsz]: *szorul*,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 900 K: *gunynyal*
1861-től: *gúnnyal*
- 907 K: p<ó>lgártársi, s [Az ékezet áth.]
1861, 1863: *polgártársi s*
- 908 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 909 K: *Crispos* [Főszövegünkben a görög nevek mai helyesírással szere-
pelnek: Kriszposz, Therszitész, Mitiádész stb. A későbbiekben erre a
váltásra nem térünk ki.]
- 911 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *közül*
[fsz]: *közül*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 913 K, KF 1989: *igy*
1861, 1863: *igy*
- 914 K, KF 1989: *igy*
1861, 1863: *igy*
- 916 K: *Tersites?*
M jav.: Thersites
- 919 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh*,
- 925 K: hirdetek! ellen <van> a kapuknál!
A jav.: hirdetek! az ellen a kapuknál!
- 926 K: *győzelmes*
1861-től: *győzelmes*
- 927 K: [Az első felsorban tintafolt, M föléírva javította a szöveget.]
K, 1861, 1863, T 1924: *Épen*
KF 1989: *Éppen*
- 930 K: szól<|>tok, tüzzel vassal
1861-től: *szóltok*,
KF 1989: *tüzzel-vassal*
- 936 K: <Fájt az ítélet>
M jav.: Az ítélet fájt,

- 937 K: <ó>h, de keserű<e>bb [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh, de
KF 1989: óh, de
- 939 K: el *neét*;
A jav.: el nejét:
- 940 K: gyermek<ével>
A jav.: gyermekestül.
KF 1989: gyermekestül.
[Főszövegünk is a kiadások és a K mai helyesírású változatát tartalmazza, hiszen a sorzáró szótag így is hosszú. A sor hatodfeles jambus, tehát csonka verslábbal zárul.]
- 941 1861, 1863: szivesen,
- 943 K: jőj, jőj velem,
1861-től: jőj, jőj velem,
- 945 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 947 K: mindég
1861-től: mindig
- 947–
- 948 Sz: *örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e vagy a templomot?
- 948 K: látás<s>a
- 950 K: Me<l>ly
- 954 K: o<l>ly
- 957 K: Me<l>ly küzdelmekben a *mármár*
[A szó kötőjelessé alakítása A jav. A K-ban egy választóvonalal, majd a lapszálon a / = jellel jelezte a jav.-t Arany.]
- 959 K: <No>
M jav.: De [A szót átírta M.]
- 960 K: Borzalma <.....>
M jav.: <*közzénk lépend*>
[Az eredeti, olvashatatlan szavakat átírta M.]
A jav. Borzalma eljő hozzánk
- 961 K: <nem-e>
A jav.: vajon
- 962 K: <*Kopogtat szintén véle bé határa*>
A: Nehéz. A *nem-e* nem is jó magyarság. *határ és kopogtat* rossz trópus is. „Unalmas árnyjátékoknak vajon / Nem áll-e majd be rettentő határa.” [trópus (gör): az irodalomban szókép]
A jav.: Nem lesz-e akkor itt végső határa. [A lesz régies helyesírását emendáltuk: Nem lesz-e...]

- 962 után utasítás K: (a nép kö<z>zé vegyül)
T 1924: (a nép közé vegyül)
1861, 1863: [Az utasítás hiányzik.]
KF 1989: vegyül
- 963 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Könyörülj,
[fsz]: Könyörülj,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 964 K: <Mi vétkeitek hát> <..... ..>
M jav.: <*mely miatt könyörögtök?*>
[M jav., átírás az utolsó három szóban, az eredeti olvashatatlan.]
A jav.: <Mi bűnötök hát, hogy könyörögtök?>
[Majd a lapszálon:] Mi vétkeitek hát, a *miért* könyörögtök?
KF 1989: amiért
- 965 K: S <mit kérhet a gyöngétől>
M jav.: S a gyöngétől mit kérhet
[M jav. átírással, az eredeti szöveg T olvasata.]
- 966 K: élém <és> gyermekem;
A jav.: élém, se gyermekem,
- 968 K: mért jössz <jöttödön>
A jav.: mért is jössz, ha nőd
- 969 K: <Ha nőd s>em bír örülni. – <Gyermekem>
A jav.: Sem bír örülni jöttödön. – Fiam,
[fsz]: örülni
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 970 K: tartsd fel <őt> <a>h,
A jav.: tartsd fel... Ah,
- 971 K: se<m> h<á>gy reád
A jav.: se' hagy reád [Az á ékezetét is áthúzta A!]
1861-től: se hágy
- 972 K: Mi ez, nem értem: A nép
[A központozás megváltoztatása – Mi ez? nem értem. – valószínűleg
A jav.]
- 974 K: vérzik szívem <és a hon>
A jav.: vérzik a hon és szívem;
- 975 K: mond,
A jav.: mondd,
- 976 K: i<l>ly
- 982 K: elbocsá<j>tlak,
- 983 1863 sh: háztüz

- 984 K: <Pallas> Athéne
M jav.: Athéne Pallas,
- 985 K: <Óltárodnak fölébe szentelem. →
A jav.: Szentelve tűzöm oltárod fölé.
- 986 K: b<ó>ldogabb [Az ékezet áth.]
- 987 K: [Az egész sor M toldása a lapszélén.]
- 988 K: mí</>lyen
1861-től: milyen
- 990 K: te<sz>
M jav.: te<tt> A jav.: tesz
[M átírta a szót, majd A áthúzta az átírt betűket és visszajavította az eredeti alakra.]
- 991 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 992 K: kelle<tt vólna> tudni.
A jav.: kelle tudni jobban.
- 995 K: <eljövendek> érte hozzád.
A jav.: érte hozzád eljövök.
- 998 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 999 K: megvette<, > ? tettetés [A jav. vagy M jav.]
- 1000 K: k<íván> [Az áth. ellenére ez lett a kiadások szövege.]
- 1002 K: [A sor M betoldása a K-on.]
- 1003 K: <ismét>
M jav.: újra [M átírta a szót.]
1861, 1863 sh: Árulónak
- 1005 K: Mara<tó>nnál győztem? / <Ó>h, hogy
1861, 1863, T 1924: Oh, hogy
A jav.: Marathonnál [Az ó ékezte mindkétszer áth.]
KF 1989: Óh, hogy
- 1006 1863 sh: melyet
- 1008 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mozdúlj. –
[fsz]: mozdulj. –
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1009 K: Miért <eresztéd csak> szét <népedet,>
A jav.: Miért is oszlatád szét a hadat?
- 1011 K: <E hitvány nép csak békót érdemel,>
A jav.: Csak láncot érdemel e csöcselék,
- 1012 K: Me</>ly

- 1861, 1863, T 1924: születél
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: urául,
[fsz]: urául,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1013 K: <Hogy> nemesebb
M jav.: Ki [M átírása, az eredeti szó T olvasata.]
- 1014 [T szerint Arany e sorhoz a K-ban kis keresztet tett.]
- 1017 [A védje szó a K-ban M betoldása.]
- 1018 K: Hát <hogy> ha <még> o</>ly tiszta, mint <enyém>! –
A jav.: Hát még ha olyan tiszta, mint uram!
[KF 1989: olyan – a kiadás a versmértéket helyreállítva emendálta a hosszú ly-t, M eredeti szándéka szerint.]
- 1019 K, 1861, KF 1989: olyan
1863, T 1924: olyan
- 1022 K, T 1924: Ki vélök
1861, 1863, KF 1989: sh: velök
- 1025 K, 1861: vérem, s el
1863-tól: vérem, – el
- 1026 K: A villám, mely a
1861, 1863, T 1924, KF 1989: A villám, mely a
[fsz]: mely [Mivel mai helyesírásában a kötőszó és a névelő verstani-
lag két rövid szótag, a K helyesírását követve a 2. versláb trocheusból
spondeussá vált.]
- 1027 K: meg, – <óh>
A jav.: meg, – vagy
- 1029 K: Me</>lyért egy élten küzködé<k> keresztül.
M jav.: küzködém [KF 1989 mai helyesírással: küzködém.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: keresztül.
[fsz]: keresztül.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1030 [Ez a sor, az első demagóg mondata és a népitélet M toldása a K szé-
lén.]
- 1031 1863 sh: uépet
- 1032 K: <Ók> nem hibás<ak>, <az> természet<ök>,
M jav.: Az nem hiás, annak természete,
- 1035 K: Sülyessze néhány dölfös
[T szerint az átírt szó: *Süllessze*, s a javítás A-tól származik.]
1861, 1863, T 1924: Sülyessze néhány dölyfös
KF 1989: Sülyessze

- 1036 K: Csak egyedül én v<ó>ltam [Az ékezet áth.]
1863, T 1924: egyedül
- 1037 1861, 1863, T 1924: ilyen
K, KF 1989: ilyen
- 1039 K: illő<... még> sok
M jav.: illőt sok
[Az illő szó eredeti toldalékát nem sikerült megállapítanunk.]
- 1041 K: <E szent helyet>.
M jav.: Tovább e szentélyt.
- 1041 sor után utasítás K: karja<i közzé> téve.
M jav.: karjába téve.
[Majd az utasítás után, Ádám következő mondatában:] I<tt> –
M jav.: Ím
- 1043 K: szó<l>lnék
- 1044 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Védelmemül.
[fsz]: Védelmemül.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: hisz még <e> nép
M jav.: hisz még ez<en> nép
A jav.: hisz ez a nép
[A még szó a K-ban nincs áthúzva, de a kiadásokból eltűnt. Az utolsó jav. is lehet, hogy Madáché, T véleményével szemben.]
- 1045 K: csuszott
1861, 1863, T 1924, KF 1989: csúszott
[A főszövegben visszaállítottuk a K eredeti jambusát.]
- 1046 K: ép
- 1047 K: bocsá<j>tja
1861-től: bocsátja
- 1048 K: Ki <ábrándultál-e hát?> / Óh, <igen>
A jav.: Kijózanodtál-e hát? / Óh, nagyon.
- 1049 K: Át láttad-e,
1861-től: Átláttad-é,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bódult
[fsz]: bódult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1050 K: v<ó>ltál [Az ékezet áth.]
- 1052 K: Más <bár neve,>
M jav.: Más név alatt
- 1057 K: arasz<t>nyi [A jav.]

- 1058 K: irasan Hádes felé
A jav.: ittasan
KF 1989: Hádész
- 1061 1861, 1863 sh: kinjait
- 1062 K: Te nő meg, aki <a paradicsomból>
A jegyzete a K-ban: most már emlékszik rá? pharaó korában nem.
A: Másutt nem emlékszik Ádám paradicsomi voltára. És ez tán jobb is.
A jav.: Te meg, nő, aki – úgy rémlik szíveknél –
- 1065 K: nevelnél <mint> tisztos anya:
M jav.: nevelnél tisztos anyaként:
- 1067 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bordélyban ül
[fsz]: bordélyban ül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1069 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örülj,
[fsz]: Örülj,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1070 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: büntetésemül
[fsz]: büntetésemül.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1071 K: Nem <a tettért mellyet sohsem cselekvém>
[Majd az áth. után M jav.:] Nem mint ha <bűnt követtem> aljast bírtam volna tenni,
[M jav., KF 1989 mai helyesírásával:] Nem mintha aljast bírtam volna tenni.
- 1072 K: De <hoggy>
M jav.: De mert
- 1074 K: Szép búcsú<ú>, <úgy-e>? – Nos, vitéz <nem-e>
[A búcsú szóban a 2. ékezet áth.]
A jav.: Szép búcsu, nemde? – Nos, vitéz uram,
- 1075 K: orzo<n>gat <kissé idegenszerűen>
A jav.: Nem borzogat most, furcsán egy kevéssé
[A most után a vessző a kiadásokban elmaradt.]
A: nem-e borzongat... Rosz fűzés: Nem borzongat-e. – Az a nem-e mindenütt ros. – No s vitéz uram, / Nem borzongatja kissé tagjaid...
- 1078–
- 1081 [A jegyzete a K-ban:] Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert.
- 1080 K: Á<...>
[Olvashatalan szó átírva, M jav.: Átok]

- 1082 K: köz<napos>
A jav.: közlelkü
- 1083 K: b<ó>ldogságot [Az ékezet áth.]
- 1085 K, 1861, KF 1989: olyan
1863, T 1924: *olyan*
- 1086 A: „Pedig nincs olyan édes a szabadság } maradhat is.
Neked, amilyen fájdalmas nekem volt.” }
K: Neked, amilyen <keserves> nekem v<ó>lt. – [Az ékezet áth.]
M jav.: fájdalmas
1861, 1863, T 1924: a *milyen*
KF 1989: amilyen
Sz: két végsor: Miért? nem értem.

HATODIK SZÍN

- K: Hatodik <VI> [majd:] <6th> szín.
[Ld. még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 1087 sor előtt, a színhely utasítása K: me<l>lyekben Apenninek felé.
Középen terített <szegletes> asztal Catul<l>lus mind meganyi ké-
jenc,
1861, T 1924: Középen
1863, KF 1989: Közepén [T krit. kiadásának megoldását fogadtuk el:
a mondatkezdő szó megváltoztatása véleményünk szerint nem tuda-
tos, csupán sajtóhiba, visszatértünk a K és az 1. kiadás szövegéhez.]
A: Vajon nem inkább *kerek* asztal volt a rómaiaké? Lásd pl. *Rich*
Diction. Antiqu. Mensa.
[A utalása Anthony Rich: *Dictionnaire des antiquités romaines et*
grecques című Párizsban, 1859-ben megjelent művére.]
T: Madách elején néhányszor Catullus-t írt, de kijavította Catulusra.
- 1087 K: mi<l>ly serény 1863 sh.: szerény
- 1089 K: legyőzi<...>
- 1090 K: Her<k>ulesre! [M jav., átírva a betű: Herculesre!]
- 1091 K: Ki <van köztünk, ki még hisz> istenekben?
A: sok *i* sok *k*. „Ki hinne köztünk még *ez* istenekben?”
A jav.: Ki hinne még közöttünk istenekben?
- 1092 K: *Mond*
A jav.: *Mondd*
- 1095 K: *mond*,
A jav.: *mondd*,

- 1096 K: értsük-*e*, szerelmed-<é>,
[A 2. szó ékezete áth., M jav.]
1861, 1863: értsük-é, szerelmed-*e*,
T 1924, KF 1989: szerelmed-é
- 1097 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
- 1099 K: *Unott* h<ó>lnap, *mi* <még ma> elragad<t> [Az ó ékezete áth.]
A jav.: Unott lesz holnap, ami elragad ma,
- 1102 K: Hűség<é>t értém. Vagy ki <az, *dusabban*>
M jav.: Hűségit [M átírta az é-t.]
A jav.: Hűségit értém. Vagy ki pazarol
1861-től: Hűségit
- 1103 K: <Ki kedvesét kitarítja? / <Ó>h bohó! [Az ékezet a K-ban áth.]
A: rossz hang, sok *k*, sok *ki*: és a maitresse *kitartás* modern.
[Maîtresse, ejtsd metresz, fr szó, jelentése szerető, *kitartott nő*.]
A jav.: Hölgyére többet nálam?
1861, 1863, T 1924: *Oh bohó!*
KF 1989: *Óh, bohó!*
- 1104 K: bírod-é őt vég nélkül ölelni?
1861: bírod-é őt vég nélkül
1863, T 1924: bírod-é őt vég nélkül
KF 1989: nélkül
- 1105 K: S <ha is>, te aki telhetetlen<ül>
A.: *Ha is* – *Ha bírnád* is. Valahogy a versbe férkeztetni.
A jav.: S ha bírnád is, te, aki telhetetlen
- 1106 K, 1861: *Vágyol gyönyört*
A: gyönyörre vágysz. (Még jobb, ha nem ikes)...
Sz: jobb volna *gyönyörre vágyni*.
1863-tól: Gyönyörre vágysz
- 1109 K: mind<é>g
M jav.: mindig
- 1112 K: nem csábitandja-é el <,>?
T 1924: csábitandja-é
- 1113 [A sor T 1924-ben az 1116. sorként szerepel, a sajtóhibát számos ki-
adás átvette.]
- 1119 K: O<l>ly órát élvez, *mi*<l>lyet
1861, 1863, T 1924: *milyet*
KF 1989: *millyet*
- 1120 T 1924: *Óhajt*

- K, 1861, 1863, KF 1989: Ohajt
[T szerint A az 1120–1122. sorok mellé keresztet tett.]
- 1123 K: mi</>ly
- 1125 K: De hát <a> fogadás? –
A jav.: De hát fogadástok? –
[A jegyzete a K-ban: a nőt.]
- 1127 K: Egyél, <belőle, míg egy mást ki>hizlalsz <te is>
A jav.: Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.
- 1131 K: <S nem esz meg-é rút féreg téged is,>
A: határozottan hiba. S te nem rút féreg martaléka lélsz-e
Vagy S nem esz meg a rút féreg téged is? –
A jav.: S nem dőzsöl-é rút féreg rajtad is?
- 1132 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örüljön,
[fsz]: Örüljön,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1133 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: örülni,
[fsz]: örülni,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1134 K: tartsd magad, hé< >! [A jav.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vitézül.
[fsz]: vitézül.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1134 után utasítás, K: életéért <kérve> újjait fölemeli. hüvely<ét feléje>
tartja.
A jav.: életéért <köny> esdve újjait fölemeli.hüvelykét a glad. felé
tartja.
KF 1989: esdve, ujjaithüvelykét a gladiátor felé tartja.
- 1135 K: <Nyomorult te.>
M jav.: Gyáva <te.>
[Az első szót M átírta, a másodikat A áthúzta.]
A jav.: Gyáva korcs.
- 1139 K: o</>ly
- 1140 K: egy kis vér <futott>.
A: „ha egy kis vér futott” germanism. ömölt. [Ez utóbbi szó lett; A
jav. Germanism. a germanizmus szó (németesség) rövidítése.]
- 1141 K, 1861: jőj
1863-tól: jőj
- 1144 K: <A>bból elég v<ó>lt mára. / Cluvia [Az ó ékezte áth.]
M jav.: Ebből

- 1863-tól: Clúvia! [Az 1. kiadásban még rövid u.]
- 1145 K: Jőj
1861-től: Jőj
- 1147 K: példáj<u>kat?
M jav.: példájokat?
[A K-ban átírt betű ellenére a kiadásokban a példájukat szóalak vált
elfogadottá.]
- 1148 [T szerint A e sorhoz a K-ban keresztet tett.]
- 1150 K: o</>lyannyira,
- 1152 1861, 1863: szívről
K, T 1924, KF 1989: szívről
- 1155 K: mind<é>g M jav.: mindig
- 1157 K: Jó van jó Cluvia, de <azt a> lány karod
M jav.: de lány karod
A jav.: Jól van, jól, Cluvia, de
- 1158 K: <Dagadó> kebled tőlem ne vond el,
A jav.: Puhácska kebled tőlem el ne vond,
- 1159 K: Fejemről is le hullt <.....> már a füzér. –
[Az utolsó 3 szót M átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
M jav., 1861: Fejemről is lehullt már a füzér.
Sz: Fejemről – a füzér – miért?
1863-tól: Füzérem is lesiklott ládd fejemről. –
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 1161 K: <E> buja tűz,
M jav.: Mi buja tűz,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: egyesülve!
[fsz]: egyesülve!
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1162 K: Szemedbe tartom, hogyha ott <találok>
A: Sejttem az értelmét, de fátyolozott gondolatnak is homályos.
A jav., 1861: Szemedbe tartom, hogyha ott leled,
M jav., 1863: Szemed befogom, ím, ha ott leled
- 1163 K: Azt, amiért én is verseny<re léptem,>
A jav.: versenyt futok,
- 1164 K, 1861: S dicséretet sem bírok érdemelni. –
Sz: Azt – – érdemelni. Mi az? Nem értem.
jav, 1863: S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. –
[M jav. Sz észrevétele nyomán.]
- 1165 K: <.....>

- M jav.: Ezen savanyu arcot nézzed inkább –
[A sort vakarás után átírta a szerző, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1166 K: Miért is <az a szép lány oldalánál>,
A jav.: Miért is ennek az a szép leány,
- 1167 K: <Jobb> hasznát <hogya már nem> tudja venni, –
A jav.: Ha már különb hasznát se tudja venni, –
- 1168 K: szunyadni
1861-től: szunyadni
- 1172 K: i<ly> arc egész <köröknek>
A jav. [előbb]: ily arc egész <multság>
[majd:] egész körök
- 1173 K: borít<hat>
A jav.: borít.
- 1174 K: Ki ellen<?> áll
A jav.: Ki ellenáll
- 1175 K: lelkét <.....>ragadni
M jav.: lelkét ártól elragadni
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
- 1178 K: Már <benne pang> a fekete halál
A: Nem jambus. „Lappangva ég a fekete halál” inkább menne talán.
A jav.: megfogant
[T a K áth. szövegét tévesen lappangnak olvasta.]
- 1179 K: Me/ly a várost pusztítja. – / El v<é>le, [Az ékezet áth.]
1861-től: Mely.... / El vele,
- 1182 A: Hippia és Cluvia dala. Igen jó gondolat, de lyrai zöngelem nélkül.
[A K-on A megjegyzése: „kevés dallamosság.”] K: <A b>orral szerelemmel
A jav.: Borral szerelemmel
1861-től: Borral, szerelemmel
- 1183 K: Eltelni soh<a> sem kell;
A jav.: sohsem
- 1186 K: S a mámor <édes> mámor,
A jav. [előbb]: <a kéjteli> mámor,
[majd a lapszálon visszaállítja, egy névelővel kiegészítve, az eredeti édes jelzót:] az édes mámor
- 1187 K: Mint <horpadó sirt> a nap,
A jav.: Mint horpadt sírokat a nap,
- 1188 K: Létünket megaranyozza.
A jav.: Létünk megaranyozza.

- 1189 K: <A b>orral szerelemmel
A jav.: Borral szerelemmel
1861-től: Borral, szerelemmel
- 1190 K: Eltelni soh<a> sem kell;
A jav.: sohsem
- 1193 [T szerint a sor elé A tévedésből írta a szerzői utasítást: *mind*. Ezért a T 1924 Hippia énekében elhagyja a *mind* utasítást, hiszen az 1861-ben és 1863-ban sem szerepel. Cluvia dalában viszont mind a két versszak refrénjénél szerepel a a K-ban a *mind*, az említett kiadásokban a MIND, mint szereplők neve. KF 1989 kiadásában megpróbálta az összekuszált kérdést logikusan rendezni: Hippia és Cluvia dalának egyaránt csak a 2. versszakától éneklük a refrént MINDnyáján, megismerve, megtanulva annak szövegét. Főszövegünk ezt a megoldást követi, tehát MIND szereplőként az 1193., az 1211. és az 1219. sor előtt jelenik meg.]
K: S a mámor <édes> mámor,
A jav. [előbb]: <a kéjteli> mámor, [majd a lapszálon visszaállítja, egy névelővel kiegészítve, az eredeti édes jelzót:] az édes mámor,
- 1194 K: Mint horpad<ó> sirt<?> a nap,
A jav.: Mint horpadt sírokat a nap,
- 1195 K: Létünk<et> megaranyozza.
A jav.: Létünk megaranyozza.
- 1196 K, 1861: *no s* Clúvia,
1863, T 1924: *no ' s*
KF 1989: nos
- 1197 K: v<ó>lt hajdanában<,>:
[Az ékezet és a vessző áth.]
- 1198 K, 1861-től kiadások: Lucretiát
KF 1989: Lukrécíát
[KF nyomán a nevek helyesírását korszerűsítettük, ahol ez nem járt együtt a verselés megváltozásával.]
- 1203 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örüljünk,
[fsz]: Örüljünk,
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ugyanez előfordul még Clúvia dalának valamennyi refrénorában, tehát az 1204., 1211., 1212., 1219. és az 1220. sorban is.]
- 1205 K: v<ó>lt hajdanában [Az ékezet áth.]
1861-től: volt hajdanában:

- 1206 K: *Brítus*
1861-től: Brutus
- 1208 K, 1863, T 1924: *mi végre?*
1861: *mi végre*
KF 1989: *mivégre?*
- 1210 Sz: *Mi az a tar föld?*
- 1213 K, 1861, 1863: *v<ó>lt hajdanában*, [Az ékezet áth.]
T 1924, KF 1989: *hajdanában*:
Főszövegünkben visszaállítottuk az eredeti írásjelet – a kettőspont ugyan logikus lenne a dal 3. strófájában is, de sem M, sem A nem változtatott az első két kiadásban a K vesszőjén.]
- 1214 K: *<Kisértett>* a *<nagyok>* agyában,
A: Es spukte. *Német*.
A jav.: Rém járt fel a hősök agyában,
- 1216 K: *i<ly> örült*
1861, 1863: *ily örült*
T 1924, KF 1989: *örült*
- 1217 K: *elkel<ly>*,
K, 1861: *Circusainkban épen*
1863, T 1924: *Cirkusainkban épen*
KF 1989: *Cirkuszainkban éppen*
- 1224 K: *nevet<ly>*.
- 1225 K: *<Vagy n>em <vagy-é> jól <férfi>* keblemen? –
A: Nem magyar. A magyar *jól* van mikor nem beteg. – Az ilyen jól *esik* neki. „Nem jó pihened férfi keblemen? / Ah jól esik!”
A jav.: Nem jól esik pihened keblemen? –
- 1226 K: Ah jól *<vagyok>*.
A jav.: Ah jól, nagyon.
- 1227 K: A *b<ó>ldogság <komollyá hogy ha hangol,>*
A: Nehéz.
A jav.: A boldogság midőn elkomolyít,
- 1228 K: *me<ly>*
- 1229 1861, 1863, T 1924: *vegyül*
K, KF 1989: *vegyül*
[fész]: *vegyül*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1230 K: *csepp*
M jav.: *cseppje* [A j beszúrása a szóba lehet A jav. is.]
- 1231 K: *i<ly>*

- 1232 K: *<Melly>* hervatag. / Ah én is érzek *i<ly>*.
A jav.: S így hervatag. / Ah én is érzek *ilyest*. 1863: *ilyest*.
[Az *ilyest* szóalak szerepel 1861 és T 1924 kiadásában is. KF 1989 visszaállította K eredeti megoldását:] *illyest*.
- 1234 K: *szük k<ó>rlátu* [Az ékezet áth.]
- 1237 [A megjegyzése a K-ban:] „az emlékezet, mint csak feltételes, jobb – mint főnebb a bizonyos tudat”.
A: Éva emlékezete a *paradicsomra* itt sokkal szebben van felhozva, mint Ádámé főnebb [l. 1062. sor!]. Így kellene tán Ádámnak is emlékezni előbbi lételére.
- 1239 K: *v<ó>ltam*, [Az ékezet áth.]
- 1240 K: *v<ó>lt* [Az ékezet áth.]
- 1241 K, 1861, 1863, T 1924: *örült*
KF 1989: *örült*
- 1243 K: *éme/ít*
M jav.: *émelyít* [Az y betoldása lehet A jav. is.]
1861, 1863: *émelyít*
- 1245 K: *<.....>*
M jav.: Keserűet kívánna már *<a lélek>* [Az eredeti szöveget nem tudtuk rekonstruálni, M vakarás után átírta.]
A jav.: már szívem.
- 1246 K: *f<ly>ánkot* [Az ékezet áth.]
1861-től: *fulánkot*
- 1248 K: *me<ly>*
- 1249 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *örültet*
[fész]: *örültet*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1250 K: *jogról*
1861-től: *jogrul*
[T szerint A aláhúzta a „Testvériség” szót; lapszélen jegyzet: „Nem is keresztyén. De homályos.”]
- 1254 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *testvéreül*
[fész]: *testvéreül*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1255 K: *<s ő tűzend>* keresztre.
A jav.: és ő von keresztre.
- 1259 A: Itt már homályos az emlékezet. Annál szükségesebb kijavítani az 5. scénát.
- 1261 K: *v<ó>lt* [Az ékezet áth.]

- 1262 után utasítás K: *silled*.
M jav.: süllyed.
- 1263 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: elborúlt.
[fsz]: elborult.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1265 K: savanyú úr is <fel kiált?>
A jav.: megsokallja?
1861, 1863, T 1924: savanyu úr is megsokalja?
KF 1989: megsokallja?
- 1267 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
- 1267 sorban utasítás K: *sujtv<án>*
M jav.: *sujtva*
[Az átírási jav. általában Madáché, így T valószínűleg tévedett, amikor A jav.-t jelzett.]
- 1268 K: *uj* vendéget, <talán>
M jav.: *uj* vendéget közénk.
T 1924: közénk,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *uj*
[fsz]: új [Mivel e szó mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 1269 K: <M>egifjúlt kedv is tér be <majd> véle.
M jav.: Talán megifjúlt kedv is tér be véle.
1861, 1863, T 1924, KF 1989: megifjúlt
[fsz]: megifjult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1272 KF 1989: itallal.
K, 1861, 1863, T 1924, [fsz]: itallal. – –
- 1273 K: h<ó>lnap [Az ékezet áth.]
- 1274 K: kívánsz?
1861-től: kívánsz?
- 1279 K: <...> Te
[M vastagon átírta a szót, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 1280 K: Míg a szerencse mosolyog feletted [A sorvégi vessző hiányzik].
1861-től: Míg feletted,
- 1283 K: ajtódon ko<zogtat>,
A jav.: kopog,
- 1284 K: *istennek hatalmas úja*

- 1861, 1863, T 1924: *istennek hatalmas úja*
KF 1989: Istennek hatalmas ujja
- 1285 K: *rútúl kétségbeső*.
1861-től: *rútúl kétségbeső*.
[fsz]: rútu
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1287 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *körül*,
[fsz]: körül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1288 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *pusztúl*,
[fsz]: pusztul,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1289 K: *vetésited*, [M tollhibája.]
1861-től: *vetésidet*,
- 1293 1861, 1863: *rémület*,
- 1294 K: se<m> részvét
M jav., 1861, 1863, T 1924: se'
KF 1989: se
- 1297 K: Me<l>ly kebe<lednek>
M jav.: Mely a kebelnek [A szót átírta M.]
- 1301 K: *rebeg<,>*:
- 1303 K: <.....>
M jav.: dermed<ének>
[M vakarás után átírta az ismeretlen eredeti szót.]
A jav.: dermedeztek.
- 1304 K, 1861, 1863, T 1924: *istent* KF 1989: *Istent*
[Nem fogadtuk el KF 1989 nagybetűs helyesírási korszerűsítését, hisz itt nem tulajdonnévről van szó a szövegben!]
- 1305 K: Me<l>ly
- 1306 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *körül*,
[fsz]: körül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázata a 9. sor jegyzeténél!]
- 1308 K: *kel<l>nek*
- 1309 K: *Tebaisnak*
A jav.: *Thebaisnak*
KF 1989: *Thébaisznak* [Mai helyesírással.]
- 1311 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *tompúlt*
[fsz]: *tompult*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1313 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: pusztúlni, korcsúlt
[fsz]: pusztulni, korcsult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1317 K: <ó>, [Az ékezet áth.]
- 1318 K: köz<z>ületek [M jav., a hosszú z-t M átírta egy z-vé.]
- 1320 K: h<ó>lnap [Az ékezet áth.]
- 1321 K: külö<m>ben.
M jav.: különben. [M átírta a betűt.]
- 1323 K, 1861, 1863, T 1924: isten,
KF 1989: Isten,
- 1324 K: A szeretet<nek> örök
1861, 1863, T 1924: istene
M jav.: A szent szeretet örök
KF 1989: Istene
- 1326 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kitisztúl
[fsz]: kitisztul
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1328 K: Tebaisba
A jav.: Thebaisba
KF 1989: Thébaiszba [Mai helyesírással.]
- 1331 K: mond mit
A jav.: mondd, mit
- 1334 K: <tán még> sok nemes
M jav.: vajh mi sok
- 1335 K: talál<hatnál is> e kebelben,
M jav.: találtál volna e kebelben,
- 1337 K: <Enyémbe is>, <s vajh mily> kár, hogy <ha> úgy van<,>
M jav.: És önmagamban is<, m>i kár, hogy úgy van!
1861-től: is. Mi
- 1338 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nyomorúltan,
[fsz]: nyomorultan,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1339 K: <Ó>h, ha él az isten, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh, ha él az isten,
KF 1989: Óh, ha él az Isten,
- 1341 K: Új népet <adjon,> s új eszmét <e' földnek>
M jav.: Új népet hozzon s új eszmét világra,
1861, 1863 sh.: a világra, [Az I. jav. szót vakarás után írta át M.]
1861, errata-lap: világra [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kia-

- dás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap sor hiba ja[v]ítás
74 4 felül a világra világra]
- 1342 K: a korcs<... ..> önteni,
M jav.: a korcsba jobb vért önteni, [M átírta a szavakat vakarás után, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 1343 A: hogy köre legyen – hogy legyen *köre*. [M meghagyta.]
- 1345 K: miénk v<ó>lt s újat [Az ékezet áth.]
1861: miénk *volt s újat*
1863-tól: volt – s újat
- 1346 K, 1861, 1863, T 1924: istenem
KF 1989: Istenem
- 1347 K: borzo<n>gatja
A jav.: borzogatja
- 1348 K: De <hát> nem-<é> emberrel <..... ..>?
M jav.: De nem emberrel kell-e küzdenem?
[Az eredeti szavakat, melyeket nem tudtunk megállapítani, vakarás után átírta M.]
- 1349 K: Mit *nem* bírok ő <..... *majd*> helyettem
M jav.: Mit én nem bírok, ő teszi helyettem.
[A *teszi* szó átírás, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 1350 K: <..... ..>
M jav.: Hasonló tréfát
[Átírás, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 1353 K: Az *úr meg hallgatott*. – Tekints körül
1861-től: Az Úr meghallgatott. –
1861, 1863, [fsz]: körül,
T 1924, KF 1989: körül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1354 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Az elkorcsúlt
[fsz]: Az elkorcsult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1356 K: üszköt <*dobnak*> fényes
1861-től: vetnek
[Az eredeti szó tintafolt alatt volt, elképzelhető, hogy nem jav., csak egy téves nyomdai olvasat.]
- 1360 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Az elsilányúlt,
[fsz]: Az elsilányult,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1361 K: circusban himnust
A jav.: himnuszt
KF 1989: cirkuszban himnuszt
- 1365 K: Me<l>lyek
Sz: Olvasd: *a mely*, mert az új eszmére vonatkozik.
- 1367 K: Mint <a> dagad<t> párnákon renyhe kények;
A jav.: Mint dagadó
1861: kények Sz: értsd: *kéjeket*.
1863-tól: kéjek;
- 1368 K: lass<ú> [Az ékezet áth.]
- 1369 K: <.....>
[A kivakart, számunkra olvashatatlan alapszöveget M átírta:] *Olyan* kéj, *mellynek* vajh mi lenne mása? –
1861-től: Olyan kéj, melynek
Sz: *Olyan... mása...* – Miért?
- 1370 K, 1861, 1863, T 1924: *istenek*
KF 1989: *Istennek*
- 1371 K: szabad<,>
- 1372 K: <Érvényesíteni> mind; <... ..>
A jav.: Érvényre hozni
M jav.: mi benne van.
[M a 2. tagmondatot kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1373 K: köt<...>: szeretet.
M jav.: kötvén le:
[M a szavakat kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1374 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lelkesülni
[fsz]: lelkesülni
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1376 K: <.....>
M jav.: *Mellynek* virága a a lovag-erény lesz,
[M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: *Melynek*
- 1377 K: <.....>
M jav.: Költészete az óltár oldalán
[M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]

- 1861-től: oltár
- 1378 K: <... ..>
M jav.: A *fel* magasztalt női ideál
[M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: A felmagasztalt női ideál.
- 1379 K: *Adám!* [M tollhibája.]
- 1380 K: méltó
[M tollhibája. Arany a sor utolsó szavát a rímelés miatt aláhúzta.]
1861-től: méltó

HETEDIK SZÍN

- K: Hetedik <VII> [majd:] <7^{ik}> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 1383 sor előtt a szereplő neve K: *lő Polgár*
[A K-ban valamennyi sorszámmal ellátott szereplő neve hasonló módon van írva. Ld. még a 845. sor jegyzetét!]
- 1387 K: szerá<j>ok kéjeit<,>
M jav., 1861, 1863, T 1924: szerályok kéjeit.
KF 1989: szerájok
- 1388 K: És hölgyeink a győzőnek jogát.
1861, 1863: hölgyeink is *győző* jogát.
T 1924, KF 1989: hölgyeink *is a győző* jogát.
[Emendáltuk a K alapján. Nem *is a győző*, hanem a győzőnek. A kiadások 1861 sh-ját örökítették tovább.]
- 1390 K: <N>em<-é> látjátok
A jav.: Vagy nem látjátok
- 1391 K: <Melly t>estvér <pántal> egy célhoz
A jav.: Testvéreileg mely egy célhoz
- 1392 K: *Azsiának*,
1861-től: *Ázsiának*,
- 1393 K: <.....>
M jav.: Szeretetnek
[A kivakart eredeti szót nem tudtuk megállapítani.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *elvadúlt*
[fsz]: *elvadult*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1394 K: Miljói, mellyek
M jav.: Milljói
1861, 1863: melyek
[A sor utolsó szava a K-ban – a bölcseje – részben tintapacával fedett.]
- 1396 K: n<incsen tán> szeretet?
M jav.: nem volna szeretet? [Vakarás után átírva.]
- 1397 K: i</>ly
- 1398 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: repült.
[fsz]: repült.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1400 K: Ha <annyi hitvány, aljas tervszel>
A: A *hitványt* szintén a tervezet epithetonának lehet olvasni. Substantív kellene. – hogy annyi *rabló*, vagy: Hogy aljas czéllal annyi martalóc,
A jav.: Ha aljas <cz> tervvel annyi martalóc
[Epitheton ornans, görög-lat. szó, jelentése állandó jelző. Substantívum, lat.: főnév.]
- 1401 K: Ke<bl>ében<, > ... lengeti;
A jav.: Kezében
1861, 1863: lengeti [A sor végén a vessző hiányzik.]
T 1924, KF 1989: lengeti,
- 1403 K, KF 1989: vezérül. –
1861, 1863, T 1924, [fsz]: vezérül. –
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1405 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten
- 1408 K: <A> ronda démont
M jav.: E ronda [M átírta a betűt.]
- 1411 K: szól</>sz,
- 1414 K: Lesujtom <őt>. – / <És> ha szellem
A: Az őt nem tudjuk, a népre vétetik-e vagy a szellemre.
A jav.: Lesujtom. – / S ha szellem
- 1416 K: <N>em<-é> nemesb' ha
A jav.: Hát nem nemesb, ha
- 1418 K: ép o</>lyan kicsínyes,
1861, 1863: ép olyan kicsínyes,
T 1924: ép olyan kicsínyes,
KF 1989: épp olyan kicsínyes,

- 1419 A: *társt* – erőszak. [M meghiagyta a szót.]
- 1421 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: silányult
[fsz]: silányult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1422 K: Me</>lyért a circus
1861-től: Melyért a circus
KF 1989: cirkusz [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
- 1425 K: Óh ne hidd hogy
1861-től: Oh ne hidd, hogy
KF 1989: Óh, ne hidd, hogy
- 1428 K: felküzd <.....>,
M jav.: hozzánk,
[M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 1432 K: bár jőne <már> a <nap>
M jav.: bár jőne az idő,
- 1435 K: ilyen
1861, 1863, T 1924: ilyen
KF 1989: ilyen [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
- 1436 [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
- 1437 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
K, 1861, 1863, T 1924: isten.
KF 1989: Isten.
- 1439 K: közt.
T 1924: *közt* [T szerint a mondatzáró írásjel M tollhibája. A kiadások nem támogatják ezt az értelmezést, hiszen ez az egysoros hiányos mondat egyfajta panaszos felkiáltásként is felfogható: Árván (*maradtunk*) a zajgó város népe közt.]
- 1442 K, 1861, 1863: Míg
T 1924, KF 1989: Míg
[A K pogány szavának első betűjét tintapaca fedi.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fordúl.
[fsz]: fordul.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1443 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Indúljatok,
[fsz]: Induljatok,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1447 K: Me</>ly
- 1448 K: Nem-<é> hiszesz
A jav.: Hát nem hiszesz

- 1449 K, 1861: *fajtád* ha nem hisz. –
1863-tól: fajod
[Nem biztos a szó tudatos megváltoztatása – lehetséges, hogy sh-ról van szó. Mivel sem pro, sem kontra nem találtunk bizonyítékot, a megszokott *fajod*-at tekintettük végleges szövegnek.]
- 1451 K: *Pháros* gyanánt<,>
KF 1989: Fárosz [Mai helyesírással.]
- 1452 K: öszvedül,
1861-től: összedül,
- 1454 K: *bár me<l>lyik* más, *me<l>ly* sosem
A jav., 1861, 1863, T 1924: bármelyik más, mely *sohsem*
KF 1989: sosem
- 1457 K: A test *túl él<...>*
M jav.: éli
[Vakarás után átírva. Az eredeti olvashatlan.]
1861, 1863: tuléli
T 1924, KF 1989: *túléli*
[Főszövegünk visszaállította az első kiadások szabályos jambusát.]
- 1458 K: *Me<l>ly*
- 1459 K: *me<l>ly*
- 1461 K: <...>*íg*
M jav.: Míg
[M az első betűt vakarás után átírta. Az eredeti szó *Amíg* lehetett.]
- 1462 K: <...> *szent <.....>*
M jav.: Tán *szent tanai*
[Vakarás után átírva. Az eredetét nem tudtuk elolvasni.]
- 1464 K: Ah *ép* a *szent tan mind<é>g*
M jav.: mindig
KF 1989: Ah, épp
- 1465 K: bukkanatok<,>:
- 1467 K: <.....>,
M jav.: élesítitek,
[Vakarás után átírva. Az eredetét nem tudtuk elolvasni.]
1861-től: élesítitek,
- 1469 1861, 1863, T 1924: bírván
K, KF 1989: bírván
[T szerint Arany az *Exact* szót a K-ban kékkal aláhúzta.]
- 1470 K: <S *t*>*i* mégis *mind<é>g*
A: Nem kell a kötszó *s*, mert participium előzi meg.

- A jav.: Ti mégis mindig [Participium (lat) – melléknévi igenév.]
- 1473 K: Kis<*s*>*ebb*
- 1474 K: *véges végtelen*,
1861-től: *véges-végtelen*,
- 1475 K: *me<l>ly*
- 1476 K: *rea* talál,
1861-től: reátalál,
- 1477 K: A változás <*ha nagyobbra*> beáll. –
M jav.: nagyban midőn
- 1481 K, T 1924, KF 1989: kereszténység
1861, 1863: *keresztynség*
- 1482 K, T 1924: hiába. –
1861, 1863, KF 1989, [fsz]: hiába.
- 1484 K: *Mond*,
1861-től: *Mondd*,
- 1487 K, 1861, T 1924, KF 1989: kétkedik,
1863: *kételkedik*,
- 1488 K, KF 1989: zárkózzunk
1861, 1863, T 1924: *zárkózzunk*
- 1489 K: *néki* *fedelet* nyújt.
M jav.: nékiek fedélt
1861-től: nyújt.
- 1490 K: *mond*,
A jav.: *mondd*,
- 1491 K: o<*l*>*ly dölyfösen*,
1861-től: oly dölyfösen,
- 1493 K: S e <*meztelábas*>
A: Nem megy. Lehetne *pőre lábas*...
A jav., 1861: *puszta-lábas*
Sz: *Pusztalábas: meztelábas?*
1863-tól: *meztelábas*
[M visszajavitása, Sz megjegyzése nyomán.]
- 1494 K: *Me<l>ly*
- 1495 K: <*Képmutatón alázattal*>
M jav.: Hazudt alázat színével
[Ez a jav. vakarás után, átírva, az eredeti szöveg T olvasata.]
- 1496 K: Keresztény-cinicus,
1861, 1863: *Keresztyn-cinicus*,
T 1924-től: *Keresztény-cinikus*,

- 1497 K: i<l>lyest *hegyeim köz<ö>t<t>*.
M jav.: *ilyest ősi hegyeim közt*.
1861, 1863, T 1924: *ilyest*
KF 1989: *illyest*
- 1498 K: utóbb. <*De angyalok meg ne sértsd*>
M jav.: utóbb; a poklosság, tudod,
- 1499 K: Lassan <...> terjed.
[A két szó között olvashatatlan áthúzott betűk. Az egész sor M lapszé-
li toldása.]
- 1500 K: Ez <.....> abszolút
[Az eredeti, számunkra olvashatatlan szót M kivakarta, majd átírta.]
K: *erényű s ép*
1861-től: *erényü s ép*
KF 1989: *abszolút erényü s épp azért*
- 1501 K: <*Olly ingerlékeny*>
M jav.: Engesztelhetetlen
- 1502 K: i<l>ly
- 1505 K: ez á<l>ltal,
- 1506 K, 1861, 1863, T 1924: *istent káromolnak*,
1863: *káromolnak*. [Mondatzáró pont a vessző helyén, sh.]
KF 1989: *Istent*
- 1508 K: o<l>ly
- 1509 K: *Mint medve*
1861-től: *Mit medve*
- 1512 K: *hős v<ó>lt<o>k*
A jav.: *voltuk* [Az ó ékezeete áth.]
1861-től: *hős voltuk*
- 1513 K: *üzni*
1861-től: *üzni*
- 1518 K: népe <*csak*>
M jav.: népe még
- 1519 K: o<l>ly
- 1521 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*
- 1522 K: *Eretnekek felett*
1861-től: *fölött*
- 1524 K, 1861, 1863, T 1924: *tűzzel vassal*
KF 1989: *tűzzel-vassal*
- 1532 K: *míg kicsiny*,

- 1861, 1863: *míg kicsiny*,
T 1924: *míg kicsiny*,
KF 1989: *míg kicsiny*,
- 1535 K: i<l>ly *haragra gyújthatá*
1861, 1863: *gyújthatá*
T 1924, KF 1989: *gyújthatá*
- 1536 K: <.....>
M jav.: *Egyházát a szeretetnek*.
[Vakarás után átírva. Az eredeti szöveget nem tudtuk megfejteni.]
- 1539 K: *keresztül*,
1861, 1863, T 1924: *keresztül* [A vessző elmaradt.]
KF 1989: *keresztül*
- 1540 K, KF 1989: *Ahhoz, ki*
1861, 1863, T 1924: *Ahoz, ki*
- 1541 K: <*Ez eretnekek*>
M jav.: *E gonosz hitűek* [A felsor vakarás után átírva.]
- 1543 K: *A homo?usi<ost>*
M jav.: *A homoiusiont*
- 1544 K: *Mi<dön> az*
M jav.: *Mig az*
- 1545 K, 1861: *cikkeül*. –
1863-tól: *cikkeül*. –
- 1550 K: *ne kísérts*,
1861-től: *ne kísérts*,
- 1551 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*
- 1555 K: *De Nic<é>aban*
M jav.: *Nicaeaban*
1861-től: *Nicaeában*
- 1556 K, 1861, 1863, T 1924: *ügy-e*
KF 1989: *ügye*
- 1558 K: *Vagy, <beszélj,>*
A jav.: *Vagy, felelj*,
- 1560 K: *Arius*,
1861-től: *Árius*
- 1561 K: *birtok-e egy Anastásius<sal>?*
A jav.: *Anastásiust?*
1861, 1863: *birtok-e*
1863: *Atanásiust?*

- T 1924, KF 1989: Athanásiust?
- 1564 K: halálra<,>. –
- 1565 K, KF 1989: Babilon,
1861, 1863, T 1924: Babylon,
- 1566 K, KF 1989: írt,
1861, 1863, T 1924: írt
- 1567 K: Me<l>ly
- 1568 K, 1861, 1863, T 1924: az antikrisztus
KF 1989: az Antikrisztus
- 1573 K: máglyára <vélők>
A jav.: őket!
- 1576 K: tesztek <mint akartok>
A jav.: tesztek kény szerint,
- 1578 K: <Megszámítottak>
A jav.: Számlálva immár
- 1579 K, KF 1989: születendnek,
1861, 1863, T 1924: születendnek,
- 1580 K: me<l>ly fel lobog
1861-től: mely fellobog
- 1581 K: vét. –
1861-től: vet. –
- 1583 [E sortól kezdve az 1594. sorig a K szövege szerint vannak sorszámozva a zsoldárok.]
K, 1861, 1863, T 1924: istenem, erős istenem
KF 1989: Istenem, erős Istenem
- 1585 K, 1861: jajgatásimnak
1863-tól: jajgatásaimnak
- 1586 K, 1861, 1863, T 1924: Én istenem,
KF 1989: Én Istenem,
- 1588 K: (XXII solt.)
1861-től: (XXII. zsold.)
- 1594 K: utát. – (XXXV solt.)
1861-től: (XXXV. zsold.)
T 1924-től: útát.
- 1594 után utasítás K: Ez alatt a *patriarcha* s az egész menet el vonúl. ...*tracatusokkal* a keresztesek közzé vegyül. –
M jav.: közé
[Az utasítások szövegét helyesírási korszerűsítették a kiadások, ezt nem mindig tartjuk szükségesnek felvenni a szövegváltozatok közé.]

- Ez a jegyzet is csak ízelítő: mennyire eltér M eredeti kézirata a kiadásokban megszokott változattól.]
- 1595 K: o<l>ly szótlán, *mond*, mit borzadasz<,>
A jav.: oly szótlán, mondd, mit borzadasz?
- 1596 K: Trag<oe>diának nézed<,>
M jav.: Tragédiának nézed?
- 1597 K: Com<ö>diának és *mulatni*
M jav.: Komédiának
1861-től: mulattatni
- 1598 K: <Ó>h jaj, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh jaj,
KF 1989: Óh, jaj,
- 1599 K: i<l>ly
A jav.: ily
1861, 1863, T 1924: *ily*
KF 1989: illy
- 1603 K: szívben<,> ítél
1861, 1863: szívben ítél
T 1924-től: szívben ítél
- 1605 [A sor 1863 toldaléka, a K-ban és 1861-ben még nem szerepel.]
- 1606 K, 1861, 1863, T 1924: tűnt
KF 1989: tűnt
K: mind e bűn!
A jav.: ez<en> bűn! [majd:] ez a bűn!
1861-től: e bűn!
- 1607 K: <.....> t<ú>dományban,
M jav.: büszke [A kivakart szót M átírta. 2. szóban az ékezet áth.]
- 1608 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mesterül
[fsz]: mesterül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1609 K: A leg <üdebb leg ragyogóbb>
M jav.: A legfényesb, legüditőbb
- 1611 K: zsendülő korában<,>:
1861-től: zsendülő
- 1612 K: <megszakítá>?
M jav.: tönkre tette? –
- 1613 K: A bűnös <az> maga
M jav.: önmaga
- 1614 K: Me<l>ly <megszakaszt.> A vész, me<l>ly öszve hoz,

- M jav.: *széjel szór.*
1861: Mely *szélyel szór. A vész, mely összehoz,*
1863-tól: Mely szerzte szór, száz érdeket növel.
- 1615 [A sor a K-ban és az 1861-es kiadásban hiányzik.]
- 1624 K: <az> egyént so<h>sem
M jav.: mert egyént sosem
1861-től: Mert
1861, 1863: *sohsem*
[T szerint a jav. Aranyé. A betűk formája és a szavak átírása inkább M kezére vall.]
- 1625 K: Hoz<ott> érvényre a kor ellenében<,>:
M jav.: Hoz<asz>
A jav.: Hozandsz
- 1626 K: me<l>ly visz, vagy elmerít,
1861-től: mely ... elmerít,
- 1628 K: <Ch>rónika
M jav.: krónika
- 1629 K: *Mid* az, [M tollhibája.]
A jav.: Mind az,
- 1632 K: <. >iált, *mert hogy*
M jav.: kiált
[A betű átírva. Talán *rikolt* lehetett az első változat.]
1861-től: merthogy
- 1633 K: békókban
1861-től: békóban
- 1634 K: *Mártír halálra,*
1861-től: Mártírhalálra,
- 1635 K: <Tekintnek> egy
M jav.: Látnak csak egy [A kéikkel aláhúzta a jav.-t.]
- 1637 K: mit u<nokáik>
M jav.: utódaik [T szerint A jav., a szó átírása M kezére vall.]
- 1638 K, 1861, 1863: Az *útca-léggel*
T 1924: Az *utca-léggel*
KF 1989: Az *utcaléggel*
- 1640 K: ott<an azok a> barátok,
A jav.: ott azon piszkos barátok,
- 1642 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Őrült*
[fsz]: *Őrült*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1644 K: a *vezeklés* <.....>
M jav.: a vezeklésnek tanát
[M az utolsó szót vakarás utánt átírta. Ez a szó T olvasatában a *tudományát* volt, a K facsimile kiadásából ezt nem lehet megállapítani.]
- 1645 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Kalauzúl* minden
[fsz]: *Kalauzul* minden
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1646 K: megtanít
1861-től: megtanít
- 1648 K: pokolban<,>.
- 1649 K: *meg tanít*
1861-től: megtanít
- 1650 K, 1861, 1863, T 1924: *husz*
KF 1989: *húsz*
- 1652 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: *éppen*
- 1653 K: <Három> ezer
M jav., 1861, 1863, T 1924: *Néhány ezer*
KF 1989: *Néhányezer*
[Főszövegünk visszaállította a kiadások különírt szóalakját.]
- 1656 K: *rosszabb*
1861, 1863, T 1924: *roszabb*
KF 1989: *rosszabb*
[A ma szokatlan, ám M korában általános rövid *sz* meghagyása a *rossz* szóban visszaállítja a sorban a jambust, így a spondeusok után nemcsak az utolsó versláb lesz jambus.]
- 1657 K: <. >erd szét
1861-től: *verd szét* [A betűt a K-ban tintafolt fedti.]
- 1659 K: i<l>ly
- 1660 K: Az *úr* dicse ha <*mindjárt*> *fel kapott*
A jav.: *haszinte* felkapott is,
1861, 1863, T 1924: Az *Úr* dicse *haszinte* felkapott is,
KF 1989: ha szinte
- 1661 K, 1861, 1863, T 1924: *egy úttal*
KF 1989: *egyúttal*
- 1662 K: Csak <*egyedül*> te *maradál* <*kicsinyt le*>
A jav.: Csak te maradtál egy kissé alant. –
- 1662 után utasítás K: *izibe* <.....> [majd a szereplőnév Éva után:] (*ö<sz- v>e rogyva*)

- M jav.: elosonnak *össze rogyva*
[M vakarás után átírta a szót – az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: ízibe elosonnak. *összerogyva*
- 1663 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh*
KF 1989: *óh*,
- 1666 K: <mentünk>
M jav.: v<ó>ltunk [Az ékezet áth.]
- 1667 K: *sűrűségi*
1861-től: *sűrűségi*
- 1668 K: ül<tünk>
M jav.: *ülve*
- 1669 K: A csa<lt>ogányt hallgat<va>és kísér<ve>;
M jav.: A csattogányt hallgattuk és kísértük;
- 1671 K: a bokor megűl.
1861, 1863, T 1924: a bokor megől.
- 1672 K: *Iedve* kezdünk
A jav.: *Ijedve*
- 1673 K, 1861, 1863, T 1924: *döbörgve*
KF 1989 sh: *dűbörgve*
- 1676 K: *gyanánt?*
- 1677 K: <...>
M jav.: *Hogy* [Átírás, az eredeti szót nem tudtuk megfejteni.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *átszelleműlve*,
[fsz]: *átszellemülve*,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1678 K: I<lt>lyen nemes, i<lt>ly<en>
1861, 1863, T 1924: *Ilyen nemes és ily*
KF 1989: *és illy*
- 1679 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 1681 K: *Őrültségéért*
1861-től: *Őrültségéért*
- 1682 K: *Mind azt, <mit ez>*
M jav.: *Mind azt, amit*
KF 1989: *Mind azt, amit*
- 1683 K: *egykor <hogy> már ismer<é>lek*,
A jav.: *egykor már ismertelek*,

- 1684 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*
- 1685 K: so<h>se
M jav.: *sose*
[T szerint A az 1685–87. sorok mellé a lapszélen e megjegyzést írta
vörös ceruzával: *frivol.*]
- 1686 K: <A szerelem> ami<lt>ly<en>
M jav.: *Szerelmed*
A jav.: *amily*
- 1688 K: <ó>h hála <az egeknek>! [Az ékezet áth.]
A jav.: *hála néked, ég!*
1861, 1863, T 1924: *oh*
KF 1989: *óh*,
- 1689 K: <óh> *hogy köszön<öm> meg?*
A jav.: *hogy köszönjem azt meg?*
- 1690 K: a szó ajka<idról>?
A jav.: a szó ajkadon?
- 1691 K: i<lt>lyet
1861, 1863: *ilyet*
T 1924: *ilyet*
KF 1989: *illyet*
- 1694 K: *téged is? ...minő*
1861-től: *téged is? Minő*
- 1697 K: S <ha is>, mit nyertem. *Vagy*
A jav.: *S mit nyertem volna. *Vagy**
- 1698 K: *mint <hogy> ha <beérnek>*.
A jav.: *mintha elér a vész.*
- 1699 K: <s> *így <el>kárhozott.*
A: *elkárhozom.*
A jav.: *így is kárhozott.*
- 1700 K: *nem v<ó>lt<ak rútak> üldöző<ink>*. [Az ékezet áth.]
A jav.: *nem volt rút a négy üldöző.*
- 1701 K: *Óh*
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh*,
- 1703 K: *Óh*
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh*,
- 1704 K: a reményt <le>
A jav.: a reményt el,

- 1708 K: hosszú
1861-től: hosszú
- 1709 K: Me<l>lyek
- 1710 K: E <fekete> szalag?
A jav.: Ez éjsötét szalag?
- 1711 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 1715 K: v<ó>lna <ott a> szerelem<?> [Az ékezet áth.]
A jav.: volna szerelem, leány!
- 1718 K: Pe<n>ig
A jav.: Pedig
- 1719 K: <Szintén le zár ez a> <ház> téged is?
A jav.: És el fog zárni e
M jav.: fal [M a ház szót átírta.]
1861-től: És el fog zárni e fal
- 1720 K: <Le> ám,
A jav.: El ám,
- 1721 K: – <irandék egy szép alagyt>
A jav.: – beh szép elégiát faragnék [Alagya: elégia.]
- 1722 K: <Álnok! el szememből!> –
A jav.: Csalfa, menj előlem!
- 1723 K: <nem-e> nagy
A jav.: hát nem nagy
- 1725 K: <Én> megyek. –
A jav.: Már
- 1727 K: Jöj vissza, jöj,
1861, 1863, KF 1989: Jöjj vissza, jöjj,
T 1924: Jöjj vissza, jöjj,
- 1728 K: a kulcs<ot> ablakomba' <helyzem>. –
A jav.: a kulcs majd ablakomba' lesz. –
[A a majd szót csak jelezte a mondatban, a jav.-t a lapszélre írta.]
- 1729 K: tudjam hát <meg> legalább neved,
A jav.: tudjam hát legalább meg neved,
- 1730 K: Imámba<n>,
M jav.: Imámba,
- 1733 K: És tiéd lovag?
A jav.: S a tiéd
- 1734 [Az illet szó utolsó két betűjén a K-ban tintafolt van, a jav. szokatlan helyen, a sor alatt valószínűleg A kezétől.]

- 1735 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten
- 1736 K: <ó>h ne hagyj el i<l>ly [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh ne
KF 1989: óh, ne
- 1737 K: külö<m>ben <e> nevet,
M jav.: különben a nevet,
- 1738 K: Me<l>lyet
- 1739 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 1740 K: i<l>ly
- 1744– A: „Midón egy éjt meglepte ... táborát” ... Nehéz. [M meghagyta.]
- 1745 1861, 1863: tűzzel-vassal,
K, T 1924, KF 1989: tűzzel-vassal,
- 1747 K: S szent fogadást tön <a> szűz <m>áriának,
M jav.: Máriának
A jav.: És szent fogadást
1861, 1863: tön szűz Máriának
T 1924: tön szűz
KF 1989: tön Szűz Máriának,
- 1751 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 1753 K: megbántva illy
1861-től: ily
- 1756 K: az é<gn>ek <...>sztját. –
M jav.: malasztját. [M átírta az ismeretlen alapszót.]
- 1758 K: tudom: Szerettél,
1861-től: tudom: szerettél,
- 1760 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megímtad;
[fsz]: meguntad;
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1762 K: <Nevezetes> – <a>z
A: (merkwürdig) „Ez különös.”
A jav.: Ez különös! – Az
- 1763 K: o<l>ly szerénynek mégse<m>
1861, 1863, T 1924: oly szerénynek még se'
KF 1989: mégse
- 1764 K: hid <a jelenben>.
M jav.: hidd jelenleg. [M vakarás után átírta az utolsó szót.]

- 1765 K: <.....> <már> győzelmem.
M jav.: gátolni [Vakarás után az ismeretlen alapszó átírva.]
A: ...gátolni *már győzelmem..* – / – -: *győz* mindig hosszú.
A jav.: gátolni győzedelmem.
- 1767 K: Izóra! minden szód ful</>ánk
A jav.: fulánk
T 1924: Izóra! Minden
- 1768 K: <ó>h hölgy, édesítsd [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh* hölgy, édesítsd
KF 1989: *óh* hölgy, édesítsd
- 1769 K: kívánsz,
1861, 1863: *kívánsz*,
- 1770 K: hogy én szere<s>lek.
A: Nincs mód, flexioformát *csinálni!* „Nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek?”
A jav.: De az nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek.
[A sor így hatos jambus lett. Flexio (lat): ragozás.]
- 1771 K: b<ó>ldog [Az ékezet áth.]
- 1772 K: Tan<cr>éd
M jav.: Tankréd [A betűket átírta M.]
- 1776 K: <Az a>blak<ban van>, nem
M jav.: Ablakba’ lesz majd, nem
- 1778 K: Ládd i</>lyen
M jav.: *ilyen*
1861, 1863, T 1924: Ládd, *ilyen*
KF 1989: Ládd, *ilyen*
- 1779 K: eszközéül
1861-től: eszközéül
- 1780 K: durv<ú>lt [Az ékezet áth.]
- 1781 K: a költészet<nek zománcát>
A jav.: a költészet himporát
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *himporát*
[fsz]: *himporát*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1782 K: Arcár<ó>l,
A jav.: Arcárul,
- 1783 K: <A szerelem> leg<.....>
M jav.: Szerelme legkecsesb
[M vakarás után átírta a szavakat. Az utolsó szó alapját nem sikerült megállapítanunk.]

- 1784 K: <ó>ltára [Az ékezet áth.]
- 1787 K: nőül,
1861-től: *nőül*,
- 1788 K: Nőhivatása
1861, 1863: *Nőhivatása*
- 1793 K: *mi* örült <.....>
M jav., K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *minő* örült nemünk!
[M átírta az eredeti szót, amely T olvasata szerint talán *fajzatunk* lehetett.]
[fsz]: *örült*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1794 K, 1861, 1863: *szakít*
T 1924, KF 1989: *szakít*
- 1795 K: *Vad állatúl*
1861-től: *Vadállatúl*
[fsz]: *Vadállatul*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1800 K: magától
1861-től: *magától*
- 1802 K: viszony<,>
- 1803 K: o</>lykor,
- 1804 K: *sem*
1861, 1863, T 1924: *se’*
KF 1989: *se*
- 1805 K: Heléne,
1861, 1863, T 1924: *Helene*,
KF 1989: *Heléne*,
- 1806 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 1808 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *körül*,
[fsz]: *körül*,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1811 K: Izóra! óh ne bánd hogy
1861, 1863, T 1924: Izóra! *oh* ne bánd, hogy
KF 1989: Izóra! *óh*, ne bánd, hogy
- 1813 K: *ő<szv>e forr*,
M jav.: *össze forr*,
1861-től: *összeforr* [A vessző elmaradt a sor végén.]
- 1816 K: <.....>, mint <egy> <...> . szerelem<r>ól <.....>
M jav.: *Me</>ly*, mint nagy *szív*. szerelemtől dobog,

- [M vakarás után átírta a sort, több szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: szív, szerelemtől
- 1817 K: *Hol csak nekünk szeretni nem szabad*<,>
A jav.: Szeretni hol csak nekünk nem szabad?
- 1820 K: *Me*<*l*>*ly*
- 1821 K: árjadosz, [A a K-ban aláhúzta a *j*-t.]
1861, 1863: *áradoz*,
- 1823 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mögűl,
[fsz]: mögűl,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1825 K, 1861, 1863, T 1924: e *rossz* fál
KF 1989: e rossz fál
- 1826 K: *s*<*án*>*cot*
M jav.: *sarcot*
[T szerint A jav. A betűk formája, az eredeti átírása M kezére vall!]
- 1837 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*
- 1839 K, 1861: *rettenek*,
1863-tól: *rettenek*.
- 1840 K: *mindenne*<*k*>
A: nem *neki*, *vele*.
A jav.: *mindennel*
- 1843 K, 1861, 1863, T 1924: *örűl*jenek
KF 1989: *örül*jenek
- 1845 K: az *Úr*,
1861-től: az *Úr*,
- 1846 K: *segíts!*
1861-től: *segíts!*
- 1850 K: *Galabfival*
M jav.: *Galambfival*
- 1851 K: *Mi*<*l*>*lyen*
1861, 1863, T 1924: *Milyen*
KF 1989: *Millyen*
- 1856 K: *Véletlenül* <...>*i*
M jav.: *mi*
[A második szó átírva, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: *Véletlenül* *l* *mi*
[fsz]: *Véletlenül*

- [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1859 K: *Me*<*l*>*ly* a mezetlen *nymphát*
1861, 1863, T 1924: Mely a mezetlen *nymphát*
KF 1989: *nimfát*
- 1860 K: <*Szemtelenségben jóval*>
A: „*Szemtelenség*” egész más, mint *szemtelenség*. „*Arcátlanság*” lehetne.
A jav.: *Orcátlanságban messze*
- 1862 K: *Me*<*l*>*ly*
- 1866 K: <*szeretőd*> becsapta
M jav.: *kedvese* [T szerint a jav. *Aranyé*.]
- 1867 K: az *éjben*<,>?
- 1869 K, 1861, 1863, T 1924: *Helene*
KF 1989: *Heléne*
K: *teszek*<,>?
- 1872 [A ezt a sort a K-ban aláhúzta, s széljegyzetet fűzött hozzá: „*légvár*”.]
- 1874 K: <.....> <.....>
M jav.: *Eseng epedve*
[M átírta a szavakat, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1876 K: *tőle* <*jókor*>*szabadúlni*
M jav.: *tőle szabadúlni jókor*.
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *szabadúlni*
[fsz]: *szabadulni*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1877 K: *Lucifer*<,>!
- 1878 K: *eszmék* <*miatt*>
A jav.: *eszmék után*
- 1881 K: *v*<*ó*>*lt* [Az *ékezet* áth.]
- 1886 K: <.....> *meg* <.....>,
M jav.: *Eléggé meg mutattam*,
[Az átírt szavak eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: *megmutattam*,
- 1888 K: *Széggyen n*<*él*>*kül*
A jav.: *ne’kül*

NYOLCADIK SZÍN

- 1900 K: *8^{ik} szín.*
K: *gyűl*
1861-től: *gyül*
- 1901 K: S <... ..> már <*vad*> öröm
M jav.: S nem őrvöng az sem már öröm
[M átírta az eredeti szavakat. Az első változatot nem tudtuk megállapítani.]
- 1902 K: mor<*mo*>g
M jav.: morog
- 1903 K: időmben <*illyes*> ünnep<*ély*> v<*ó*>lt az *ilyes*, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: időmben ünnep volt az *ilyes*,
KF 1989: *illyes*,
[A sor utolsó *illyes* szava a K-ban csak áth., a mértékül vett 3 kiadásban pedig nem így szerepel. A kiadások *ilyes* szóalakja helyett ugyan ma elfogadhatóbbnak tűnik a hosszú mássalhangzós változat, ugyanúgy illeszkedik a verseléshez is – de létrehozhat-e a szöveggegdőző a hagyományoktól eltérő új változatot?]
- 1904 K: v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
- 1905 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *fajűlnak*
[fsz]: *fajulnak*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1906 K: I</>ly
- 1907 K: <*De*
- M jav.: Bizon bizon
[M átírta az eredeti szöveget, amelyből csak az első szót lehet pontosan megállapítani. T szerint a szöveg *De félek hogy*]
1861: Bizon bizon *már szép időt* melenget.
Sz: nem értem: mire vonatkozik.
1863-tól: Bizon bizon már jó régen melenget.
KF 1989: Bizon-bizon
- 1911 K: közö<m>bös
1861, 1863, T 1924: közönbös [A jav.]
KF 1989: közömbös
- 1914 K: i</>ly
- 1915 K: Állítsd fel, Kepler, horoskópmat,
1861, 1863: Állítsd... horoskópmat,
T 1924: Állítsd... horoskópmat,

- KF 1989: horoszkópmat,
- 1916 K: álm<*o*>m v<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: álmmam volt
- 1917 K: *conjun*<*g*>*turákban*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *konjunkturákban*
KF 1989: *konjunkturákban*
- 1919 K: <*a*> kigyó<*nak*> fejénél.
A jav.: ott a kigyó fejénél.
- 1920 K: Meglesz, <*uram*,> <*amint*> parancsolod
A jav., 1861: Meglesz, *miként* parancsolod, *uram*.
Sz: Jobban rendezve volna így: Meglesz uram, mikép parancsolod.
1863-tól: *Meglesz uram, a mint* parancsolod.
KF 1989: Meglesz, uram, amint
- 1921 K: <*C*>*lymactericus*
A jav.: *clymactericus*
1861, 1863, T 1924: *climactericus*
KF 1989: *klimaktérikus*
- 1923 K: Me</>ly a minap <*nem*> siker<*ült*> <....>
M jav.: Mely a minap sikertelen maradt.
[A sor utolsó szavának eredetijét az átírás alatt nem tudtuk elolvasni.]
- 1924 K: Átnéztem *újra* Hermes Trismagistust,
1861, 1863: *újra* Hermes Tresmagistust,
T 1924: Trismagistust
KF 1989: *Hermész*
[Főszövegünk a név mindkét elemét tekintve a latin írásmód mellett döntött, hiszen nem logikus, hogy az egyik szóban a görög, a másikban a latin nevek átírásának helyesírási szabályait kövessük, mint azt KF 1989 tette.]
- 1925 K: Synesius,
1861-től: Synesiust,
- 1927 K: Míg
1861, 1863: *Mig*
- 1928 K: <*az öreg*> királyt,
A jav.: a vénhedt királyt,
- 1930 K, 1861, 1863, T 1924: *mercur*
KF 1989: *merkur*
- 1931 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *egyesűlt*
[fsz]: *egyesült*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1934 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: létesült
[fsz]: létesült
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1936 K: Me</>ly
- 1939 K, 1861, 1863, T 1924: Rossz
KF 1989: Rossz
- 1940 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: híveül
[fsz]: híveül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1943 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: börtönben ül,
[fsz]: börtönben ül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1944 K, 1861, 1863, T 1924: jössz
KF 1989: jössz
- 1945 K: O</>lyan
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ernyedetlenül
[fsz]: ernyedetlenül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1949 K: az <amint> van,
M jav.: az miként van,
- 1950 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kontárul
[fsz]: kontárul
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: javít<ni azt>. –
A jav.: javítani. –
- 1953 K, 1861, 1863, T 1924: kétség-fölül
KF 1989: kétség fölül
[fsz]: kétség fölül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1954 K: bizon'
1861-től: bizony
- 1960 K: nem tud<,> szokni új körébe,
M jav.: nem tud új körébe szokni,
- 1961 K: mind<é>g
M jav.: mindig
- 1963 K: <Ha> hódol is a nőnek istenül,
M jav.: Bár hódol...
Sz: istenül hódol szokatlan, helytelen s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy a nőnek mint istennek hódol.

- 1863-tól: Bár istenség gyanánt imádja a nőt.
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 1964 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 1965 K: érítené
1861-től: érítené
- 1966 K: <S hol> hódolás<t lát,> mellék célt gyanít.
A: a lovag? vagy Kepler?
A jav., 1861, 1863, T 1924: Ő hódolásban mellék célt gyanít.
KF 1989: mellékcélt
- 1967 K: Ah me<ny>,
M jav.: Ah menj,
- 1969 K: mi</>ly
- 1973 K: me</>ly
- 1974 K: ezt a <ragyogó>
M jav.: ezt a csillogó
- 1975 K: tölünk, s újat
1861-től: tölünk s újat
- 1977 K: Ki vágy<nék> ilyen körben változás<t>.
A jav.: vágya ilyen körben változásra.
1861, 1863, T 1924: ilyen
- 1979 K: <Bal jóslatú illy arcú férfiú.>
A jav.: Egy férfi, arcán e sötét jelek.
- 1981 K: öt i</>ly<en>
A jav.: öt az ily
- 1982 K: kit szent<elt pántok csatolnak>
A: pántok – sokszor van e nem szép szó.
A jav.: kit hozzá szent kötelék
- 1983 K: <Hozzája.>. – Ő beteg, –
A jav.: Csitol. – Hisz ő beteg, –
- 1984 K: Betege tán e <ragyogó>
A jav.: Betegje
M. jav.: sugárzó
- 1987 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 1988 K, 1861, 1863, T 1924: keztyüt
KF 1989: kesztyüt
- 1989 K: ép' jó hogy
1861, 1863, T 1924: ép' jó, hogy

KF 1989: épp
 1995 K: me<my>ünk
 M jav.: menjünk [M átírta a betűket.]
 1996 K: <Imé l>épcsője – jó éjt asszonyom.
 A jav., 1861, 1863: Lépcsője itt van – jó éjt asszonyom.
 T 1924, KF 1989: jó éjt, asszonyom.
 1997 K: <Balra> a lugasban.
 M jav., 1861, 1863, T 1924: Jobbra a lugasban.
 [M átírta a szót, az eredeti T olvasata.]
 KF 1989: Jobbra, a
 1998 K: Jőj kedves
 1861, 1863, T 1924: Jó éjt urak. – Jőj kedves Jánosom.
 KF 1989: Jó éjt, urak. – Jőj, kedves Jánosom.
 1998 sor után utasítás K: zseleszékbe
 1861, 1863, T 1924: zsölyeszékbe
 KF 1989: zsöllyeszékbe
 2000 K: mind<ent el vivél már.>
 A jav.: mind elhordtad immár.
 2001 K: Az udvarhölgyek <járnak> pávaként
 A jav.: Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
 2005 K: haj<ó>lva, [Az ékezet áth.]
 2010 K: <El árulom a tudomány> miattad,
 M jav.: tudásomat A: verrathen. [Elárul németül.]
 A jav.: Elárulom
 [A áthúzta, majd lényegében ugyanazt írta a szó fölé javításul.]
 2012 K, 1861, 1863, T 1924: horoszkópot
 KF 1989: horoszkópot
 2015 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pirúlnom
 [fsz]: Pirulnom
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 K: rosszabbá levék
 1861-től: levék,
 2016 K: a Sybillák, kik hívének
 1861, 1863, T 1924: sibyllák, kik hívének
 KF 1989: szibillák
 2018 K: kedvedet<,>.
 2019 K, T 1924: bündijűl
 1861, 1863, KF 1989: bündijűl
 [fsz]: bündijul

[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 2022 K: a <sv>érák
 A jav.: a szférák
 2030 K: Miattad<,>? én
 2032 K: á<l>ltalam
 2034 K: hát <a> tud<omány>?
 A jav.: hát szellem, tudás?
 2035 K: <.....>
 M jav.: sugár,
 [M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
 2036 K: <M>e<l>ly az eg<ek>ből
 M jav.: Amely az égből
 1861-től: Amelly
 2037 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kívül?
 [fsz]: kívül?
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 2041 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Oh
 KF 1989: Óh,
 2042 K: Ha lelked v<ó>lva o<l>ly [Az ékezet áth.]
 A jav.: Ha volna lelked oly
 2045 K: b<ó>ldogságot<, csak> köröm<ben>, [Az ékezet áth.]
 A jav.: boldogságot körömon,
 2046 1863, KF 1989: Ne hordanál [Ne: sh!]
 K, 1861, T 1924, fsz: Nem hordanál [Miképp a tiráda egy másik tag-
 mondata is igazolja – a 2048. sorban: Nem tartanál –: a 'nem' a hely-
 es.]
 2049 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Oh,
 KF 1989: Óh,
 2051 K: Ful<l>ánkos a méz, me<l>ly
 A jav.: Fulánkos a méz, mely
 2052 K: mi<l>ly nemessé le<hetne szűd>,
 M jav.: mily nemessé lenne szűd,
 [M kivakarta, majd átírta a szavakat. Az utolsó szót A megismételte a
 lapszélén.]
 2054 K: Me<l>ly báb-istenként tartja még <....>
 M jav.: Mely a nőt báb-istenként tartja még,
 2056 K: <kisszerű> idő <van>,

A jav.: törpe az idő,
[A széljegyzete a K-on: hang.]

2060 K, 1861, T 1924, KF 1989: nyugodtabb
1863: nyugodtabb

2061 K: nélkülüm b<ó>ldogabb [Az ékezet áth.]
1863: nélkülüm

2062 K: rend<,;>:

2064 K, 1861, T 1924, KF 1989: a sír
1863: a sír

2065 K: o</>ly

2066 K: néha<,;>-néha

2068 K: o</>ly

2069 K: o</>ly

2070 K: dacolni ellenök<ben>?
A jav.: dacolni ellenök?

2071 K, 1861, 1863, T 1924: *ügy-e bár*,
KF 1989: ügyebár,

2072 K: ne feled<je>d
M jav.: ne feledd

2073 K, 1861, 1863, T 1924: *rossz*
KF 1989: rossz

2076 K: Míg bűne a koré, me</>ly <ót> szül<é>
A jav.: mely szülte őt.
1861, 1863, T 1924: Míg
KF 1989: Míg

2077 sorban utasítás K: jő <egy> lámpával s <azt> az asztalra

2079 K, KF 1989: készíts íziben.
1861, 1863, T 1924: készíts íziben.

2081 K: pénzéért
1861-től: pénzéért

2082 K: o</>lyant, me</>ly

2083 K: *Olyat*
1861-től: Olyat

2084 K: *meg botránkoznának*
1861-től: megbotránkoznának

2085 K: <gyermekük>
M jav., 1861, 1863, T 1924: *új szülött*
KF 1989: újszülött

2086 K: me</>ly

[A 2086–2087. sor M későbbi betolása a kéziratba. A 2086. sor apró betűkkel az utasítás és az előző sor közé, a 2087. a lapszélre van beszúrva.]

2087 K: későbben
1861-től: későbben

2088 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh*
KF 1989: óh,

2093 sor után szereplőnév a K-ban, 1861, 1863, T 1924: *Udvaronc*
KF 1989: [HARMADIK] UDVARONC
[A kiadás és főszövegünk is pontosítja a megnevezést, hasonlóan járunk el a 2116., 2122. és a 2123. sor után is.]

2096 K: me</>ly

2099 [Arany a 2099–2100. sor mellé írta a K-ban: rímel.]

2100 K, 1861, 1863, T 1924: egykedvű moso<ly>lyal
1863: egykedvű moso<ly>lyal
KF 1989: egykedvű mosollyal

2101 K: hossz<ú> [Az ékezet áth.]

2105 K: Me</>ly tenni vágyik, me</>ly

2109 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lelkesűlni
[fész]: lelkesülni
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

2110 sor után utasítás K: <ivogat.>
A jav.: iddogál.

2111 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: Óh,

2114 K: körülüm<,;>.

2115 K: míg 1861-től: míg

2116 K: Te *fel magaszt<osítod büszke holtodig.>*
M jav.: Te *fel magasztalsz míg amaz le sujt.* –
1861-től: Te *felmagasztalsz, míg amaz lesújt.* –

2117 K: <ó>h ha az enyém lehetnél<,;>! [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh*
KF 1989: óh,

2118 K: Ha isten el szól</>itná
KF 1989: Isten

2119 K: *felbírja*
A jav.: fel bírja

- 2120 K: *mindég*
1861-től: mindig
- 2126 K: *mond*, ha v<ó>lnék [Az ékezet áth.]
A jav.: mondd, ha volnék
- 2127 K: v<ó>lnál [Az ékezet áth.]
- 2129 K: <Ó>h, jö-e kor, me</>ly e rideg közö<mböt>
A jav.: közönyt [Az Ó ékezte áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 2130 K: me</>ly
A jav.: s mely
- 2131 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *elavúlt*
[fsz]: *elavult*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2132 K, T 1924: *Biróul*
1861, 1863, KF 1989: *Bíróul*
[A jambus miatt a K és T 1924 kiadásának változatát fogadtuk el főszövegünkben.]
- 2135 K: Me</>ly
- 2137 K: *ki kimondta*.
A jav. [előbb]: *ki <azt>* [majd]: *ki őt kimondta*.
sor után utasítás K: *maseill<ese>*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *marseillaise*
KF 1989: *Marseillaise*
- 2138 K: *Óh hallom*,
1861, 1863, T 1924: *Oh hallom*,
KF 1989: *Óh, hallom*,
- 2140 K: Me</>ly a földet <meg fogja ifjítani:>
A jav.: *Mely a vén földet ifjává teszi*:
1861, 1863, KF 1989 sh: *teszi*.
[Fsz-ünkben is a kettősponttal zárt szövegváltozatot fogadtuk el.]

KILENCEDIK SZÍN

- K: *9^{ik} szín*.
- 2141 sor előtt, a színhely szerzői utasítása, K: [Ez a szerző utasítás tipikus példája annak, hogy a kiadások milyen kevés gondot fordítottak ennek a szövegtípusnak pontos megjelenítésére. A K a következő eltéré-

- seket mutatja:] *A néző hely* hirtelen *Pári<zs g>rëve piacává* [A a két betűn tintafolt, a 2. szó kötőjel nélkül volt.]
... egy guillotine-emelvénynyé [Jav. ebből: egy guillotine emelvényévé. Valószínűleg A jav. A kiadások a két megoldást vegyítették: kötőjeles lett a szó, de megmaradt az emelvényévé alak. Fsz-ünk az emelvénynyé szóalakot tartotta helyesnek.]
... az íróasztal *nyak tilóvá*, me</>ly ... Dant<ó>n [Az ékezet áth.]
... zajgó néptömegnek ... [1861-től sh: *zajló*] ... állványnál [Jav. ebből: *álványnál*.]
- 2146 K: *ébrede<nd>nek*.
A jav.: *ébredeznek*.
- 2147 K: *menydörögjük*
1861-től: *mennydörögjük*
- 2148 K: *reszkessetek! – s meg semmisülnek*. –
1861-től: „*reszkessetek!*” – s megsemmisülnek. –
[fsz]: *megsemmisülnek*. –
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2149 K: *Felkel</>tek*
- 2150 K: *S el<ebe>*
A jav.: *S eléjük*
- 2151 K: *Felkel</>tek*
- 2154 K: *hangz<a> el*,
A jav.: *hangzik el*,
- 2155 K: *<a> hon*.
A jav.: *honunk*.
- 2157 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *tódul*
[fsz]: *tódul*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2165 [Ez a sor a kiadásokból kimaradt, a K-ban sem kihúzva, sem egyéb módon jelölve nincs. Ezért T 1924 2164. b. sorként felvette a főszövegbe, majd KF 1989 a folyamatos sorszámozásba. Mi is ezt tettük, csak a megváltozott sorszámozással.]
- 2168 K: *kívántok*
1861-től: *kivántok*
- 2171 K: *<De ezt>* szuronnal
A jav.: *Hanem*
- 2173 K: *Most <vérze el> egy<ik> tábornokunk<,>*
A jav.: *Most hullá vére egy tábornokunknak*,
- 2175 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]

- 1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 2177 K: o</>ly
- 2180 K: a világot<,>
1861-től: a világot,
- 2181 sorban utasítás: kö<zz>ül [A jav.]
- 2182 K: le t<ö>rlöm [Az ékezet áth.]
1861-től: letörlöm
- 2188 K: Me</>ly
- 2190 K: semmibe<n>.
A jav.: semmibe?
- 2193 K: P<ó>lgár, még egyszer felszó</>lítalak. – [Az ékezet áth. A jav.]
- 2194 K: <.....>, a cél
M jav.: Türelem még, a cél
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2195 K: Nem bízol
1861, 1863: Nem *bizol*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *tanúl*
[fsz]: *tanulj*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2199 K: Viszontlátásig
1861, 1863: *Viszonlátásig*,
- 2200 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 2202 K: me</>ly <nyiltan szembe száll>,
M jav. [előbb]: mely<től> <el>esni is *dísz*,
M jav., 1861, 1863 [majd]: mely által esni is *dísz*,
T 1924, KF 1989: *dísz*,
- 2203 K: <Csa<> me</>ly
M jav.: De mely
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *orvúl*
[fsz]: *orvul*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2205 K, 1861, 1863, T 1924: *újjal*,
KF 1989: *ujjal*,
- 2207 K: <A>ki <...> gyanús,
M jav.: *Hisz aki gyanús*

- [A 2. átírt szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
- 2214 K: A bűzhödt lég, me</>ly eszmét, izmot öl,
1861, 1863: A *bűszh*ödt lég, mely elmét
T 1924: *bűszh*ödt ...elmét,
KF 1989: *bűzh*ödt ...elmét,
[Az *eszmét* szó felcsereléséről semmit nem tudunk – elképzelhető, hogy 1861 óta makacsul élő sajtóhiba csupán, és sem Aranyinak, sem Madáchnak nem állt szándékában két szó cseréje?]
- 2215 K: hagyjuk ő<t>
A jav.: hagyjuk őket.
- 2217 K, 1861, 1863, T 1924: *Convent*
KF 1989: *Konvent*
- 2218 K, 1861, 1863, T 1924: *Conventre*
KF 1989: *Konventre*
- 2219 1861, sh: *Átválogatva* 1861, errata-lap: *Átválogatva* [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap	sor	hiba	ja[v]ítás
118	5 felül	<i>Átválogatva</i>	<i>Átválogatva</i>]
- K, 1861, 1863, T 1924: *Conventre*
KF 1989: *Konventre*
- 2220 K: *Gyakorl*<ás>ül
M jav.: *Gyakorlatúl*
- 2221 K: ö<szv>e
A jav.: *össze*
- 2222 K: *Dantón*.
1861-től: *Danton*.
- 2222 sorban utasítás K: <*senculote*>
M jav.: *sans-culotte*
[M először mindenütt *senculote*-ot, vagy *senqulotte*-ot irt, a szereplőnévnel is, majd kijavította *sans-culotte*-ra.]
- 2223 K: ifj<ú> *aristocratát*<>
1861-től: ifju *aristocratát*,
KF 1989: ifju *arisztokratát*.
- 2224 K: *fehér-ruha*
1861, 1863, T 1924: *fehér-ruha*,
KF 1989: *fehér ruha*
- 2225 K: <*Leleplezi valóban*>
M jav.: <*Leleplezi eléggé*>

- A jav. [előbb]: <Tisztán> mutatja
A jav. [később]: Világosan mutatja
- 2226 K: Mi</>lyen
K, 1861, 1863, T 1924: Jöjtek *fel ifjak*.
KF 1989: fel, ifjak.
- 2229 K: mi</>ly
- 2230 K: önvészelyemmel, megmentelek.
1861-től: önvészelyemmel megmentelek.
- 2231 K: *Nem Danton*,
1861-től: Nem, Danton,
- 2234 K: Dantonnal <ezt merészled>? –
A jav.: Dantonnal így beszélsz? –
- 2235 K: *Marquis* vagyok. – / Megállj – <nem-e> tudod,
A jav.: vagy nem tudod,
KF 1989: Márki
[A szereplőnevek esetében is a nemesi rang mai helyesírására egyszerűsítve.]
- 2236 K: Hogy <a> „polgáron” kívül nincs <egyéb> cím<?>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Hogy „polgáron” kívül nincs cím egyéb?
[fsz]: kívül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2239 [Ez a sor a kiadásokból kimaradt, a K-ban sem kihúzva, sem egyéb módon jelölve nincs. Ezért T 1924 2237. b. sorként felvette a főszövegbe, majd KF 1989 a folyamatos sorszámozásba. Mi is ezt tettük, csak a megváltozott sorszámozással.]
K: E guillotíne
M jav.: E guillotíne
T 1924, KF 1989: E guillotíne
[Főszövegünk visszaállította a K eredeti, a jambust határozottan tükröző helyesírását: E guillotíne (ejtsd: E gijjotín) ◡ – / ◡ –.]
- 2240 K: <és> pályád <kinyilt.>
A jav.: s pályád nyitva áll.
- 2244 1861, sh: Caládomból 1861, errata-lap: Családomból
[Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:

lap	sor	hiba	ja[v]ítás
119	3 alul	Caládomból	Családomból]
- 2245 K: i</>ly vakmerőn <a sirba>.

- M jav.: <sirodba.>
A jav.: halálba?
- 2247 K: Csak ti<k>teket
A jav.: Csak titeket
- 2251 K: Me</>lyben
- 2253 K: Ti<k>
A jav.: Tí
- 2254 K: óvjon <az ég>
A jav.: óvjon isten.
KF 1989: Isten.
- 2255 K: nem ro<s>szabb
A jav.: nem rosszabb
- 2256 K: i</>ly
- 2267 K: Me</>lyről ... napon<ta>,
A jav.: Melyről ... naponkint,
- 2268 K: reám <is> a sor, –
M jav.: reám a sor, –
- 2269 K, 1861, 1863, T 1924: egyedüllét,
KF 1989: egyedüllet,
- 2271 K: <Ó>h nő, <ha> egy napig tanítanál <csak> [Az Ó ékezeete áth.]
A jav., 1861, 1863, T 1924: Oh nő, csak egy napig tanítanál
KF 1989: Óh, nő, csak...
- 2272 K: Ez <édes> tudomány<ban>, –
A jav. [fsz]: Ez égi tudományra, –
KF 1989: Az égi
[Főszövegünk visszaállította a helyes *Ez* szóalakot.]
- 2274 K: vágy még szeretni,
A jav., [fsz]: még szeretni vágysz,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: vágyol,
[Főszövegünkben visszaállítottuk a vágysz szóalakot, A javítását.]
- 2275 K: lelki<i>smeret? –
A jav.: lelkiösmeret? –
- 2276 K: lelki<i>smeret
A jav.: lelkiösmeret
- 2277 K: végz<et>
A jav.: végzés
- 2278 K: körü<l>tekinteni<,>. –
1861, 1863, T 1924, KF 1989: körü<l>tekinteni. –
[fsz]: körü<l>tekinteni. –

- [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2280 K: rózsá <állott>
A jav.: rózsá hajlong
- 2281 K: ki <van eléggé> vakmerő
A jav.: ki lenne vakmerő eléggé,
- 2283 K: me<lt>ly
- 2284 K: Catilínát egy Brutust vez<érel>?
A jav.: vezet?
1861, 1863, T 1924: Catilínát, egy
KF 1989: Catilínát, egy
- 2285 K: <egy úttal lenni ember is>,
A jav.: egyúttal ember lenni, és
- 2286 [Az egész sor A toldása a lapszélén.]
- 2290 K: <Ó>h jaj, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh jaj,
KF 1989: Óh, jaj,
K, 1861, 1863: ... a szív,
T 1924, KF 1989: ... a szív,
- 2291 K, 1861: *Tán azt sem tudta Caesar kedvese,*
Sz: *Tán azt... a világ* – Nem értem.
[Sz megjegyzése a 2291–2292. sorra vonatkozott. Ennek nyomán javította M négy sorosra a szöveget, lásd főszövegünk 2291–2294. sorát!]
1863-tól: S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,
- 2292 K, 1861: *Hogy kedvesét isméri a világ.* –
1863-tól: Ez őt talán csupán úgy ismeré
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 2293–
- 2294 [E két sor csak 1863-tól ismert, M toldása Sz megjegyzése nyomán.]
- 2295 K: S ha így va<gyon>, *mond, mond*, mért
A jav.: S ha így van ez, mondd, mondd, mért
- 2296 K: s <nem-é> én
A jav.: s én nemde
- 2298 K: <a> világra<,>:
A jav.: e világra:
- 2299 K: e szív<,> hogy rokon
- 2301 K: S ha <is ->
A jav.: S ha meg?
K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*

- 2302 K: Mint <mellyet> én
A jav.: Mint akit én
- 2304 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *avült*
[fész]: *avult*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2306 K: o<lt>ly <ó>ltár [Az ékezet áth.]
- 2307 K: me<lt>ly mind<é>g if<iú> – a szív.
A jav.: mely mindig ifju, és ez a szív.
[Az ó és az ú ékezete áth., főszövegünkbe a mindig szóalak került, így a mérték is jambus.]
1861, 1863, KF 1989: *mindég ifju* – és ez a szív.
T 1924, [fész] : *mindig*
- 2308 K: <ó>ltárnak [Az ékezet áth.]
- 2309 K: <.....>
M jav.: Mártírja. <Ó>h Dantón,
[Az első két szó vakarás után átírva. Az ó ékezete áth.]
1861, 1863, T 1924: *Mártírja. Oh Danton,*
KF 1989: *Óh, Danton,*
- 2312 K, 1861, T 1924, KF 1989: S e hivatás,
1863: S e hivatás,
- 2318 K: szemében<,>:
- 2319 K: Dant<ó>n [Az ékezet áth.]
- 2322 K, 1861: *mebékélt*
Sz: jobb volna: *kibékült*. 1863-tól: *kibékélt*
- 2324 K: *Talán.* – / *Ne mond, ne mond,*
1861-től: *Talán – / Ne mondd, ne mondd,*
[A mondatzáró pont elmaradása lehet, hogy csak makacsul továbbélő sh, s a K szövegváltozatát kellene elfogadnunk? *A mondd* A jav.]
- 2326 sor után utasítás K: <pikákon>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *lándzsákon*
KF 1989: *lándzsákon*
- 2327 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2328 K: e gyűrű
1861-től: e gyűrű
- 2333 K: <Ó>h sors, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh sors,*
KF 1989: *Óh, sors,*
- 2334 K: Conventbe. P<ó>lgártárs vezess. – [Az ékezet áth.]
1861, 1863: *Conventbe. Polgártárs vezess. –*

- T 1924: Conventbe. Polgártárs, vezess. –
KF 1989: Konventbe.
- 2336 sor után utasítás K: Dantónhoz
1861-től: Dantonhoz
- 2237 K: Dantón!
1861-től: Danton!
- 2338 K: v<ó>lina [Az ékezet áth.]
- 2339 K: Ro<s>szül
1861-től: Roszül
[fsz]: Roszul
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a határozórag helyesírását. A rossz hosszú mássalhangzója a jambus miatt maradt régies írású. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 2342 K: kel</>het i</>ly kebelben<,>? [A jav.]
- 2344 K, 1861, T 1924, KF 1989: látszik
1863 sh: *lászik*,
- 2345 K, 1861, 1863: *Kék-vér* aristocrataú!
T 1924: *Kék-vér* aristocrataú!
KF 1989: *Kékvér* arisztokrataú!
[fsz]: arisztokrataú!
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2346 K: szól</>sz i</>ly regényesen<,>. – [A jav.]
- 2347 K: ifjú
1861-től: ifju
- 2348 K, T 1924, KF 1989: Bámúlatom
1861, 1863: Bámúlatom
- 2349 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elfordúl
[fsz]: elfordul
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2353 K: elbukott, látott t<al>án
A jav.: elbukott, az látott tán
- 2355 K: kicsinyke
1861-től: kicsinyke
- 2357 K: más l<ett>
M jav.: más lön [M átírta a szót.]
- 2362 K, 1861, T 1924, KF 1989: áruló
1863: áruló
- 2363 K, 1861, 1863, T 1924: Conventre,
KF 1989: Konventre

- 2363 sor után utasítás K: <Guadet> s más Convent tagok
M jav.: Saint-Just
[Mint szereplőnevet is először mindenütt Guadet-t írt M, majd átírta Saint-Just-re.]
KF 1989: konvent-tagok
- 2365 K: mersz, <Guadet,>
M jav.: mersz, Saint-Just,
- 2366 K: V<ó>ltál [Az ékezet áth.]
- 2368 K, 1861, 1863, T 1924: Convent
KF 1989: Konvent
- 2369 K: bírót
1861-től: birót
- 2372 K: nép ítél<end> fölötted,
A jav.: majd ítél fölötted,
- 2375 K, 1861, 1863, T 1924: aristocratákkal
KF 1989: arisztokratákkal
- 2376 K: <hata>lomra.
M jav., T 1924: úralomra.
1861, 1863, KF 1989: uralomra.
- 2377 K: <Guadet,>
M jav.: Saint-Just,
- 2379 K: mint <a> kigyó.
M jav.: mint kigyó.
[Jav. kivakarással, a névelő T olvasata.]
1861-től: kigyó.
- 2387 K: <E>lég v<ó>lt. – [Az ékezet áth.]
M jav.: elég
A jav.: volt. –

TIZEDIK SZÍN

- K: 10^{ik} szín.
- 2391 sor előtt utasítás K: o</>lyanná változik vissza, mint a 8^{ik} színben
v<ó>lt. Ádám ismét mint Kepler írőasztalára... válára út. A reg szürkűl.
1861, 1863: olyanná... nyolcadik... volt. ...Keppler írőasztalára ... válára ... szürkűl. [A jav.]
T 1924: Kepler írőasztalára ... szürkűl.

- KF 1989: íróasztalára [Az utasítás elé a K-ban A keresztet tett.]
- 2391 K: *Ez úttal <el marad a nyakazás>*. –
M jav.: a nyakazás elmarad. –
1861-től: Ezúttal
- 2392 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 2394 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megvénült
[fsz]: megvénült
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: kebel<ben>
M jav.: kebelnek
- 2395 K: teremt<het-é> nagyot? –
M jav.: teremt-e hát nagyot? –
- 2396 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tárult
[fsz]: tárult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: szememnek<,>!
- 2397 K: *istenszokráját*
1861, 1863, T 1924: *isten szikráját*
KF 1989: *Isten*
- 2399 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2400 K: mi</>ly
- 2402 K: <Ó>h, ... körül tekintve [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*, ...körültekintve,
KF 1989: *Óh*, ...körültekintve,
[fsz]: körültekintve,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2406 K: i</>ly
- 2407 K: Me</>ly
- 2409 K: *Felmersz szól</>íttni*
A jav.: *Fel mersz szólítani*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *gyilkosául*.
[fsz]: *gyilkosául*.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2410 K: I</>ly
- 2411 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ideáljául
[fsz]: ideáljául
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 2413 K, 1861: Ha *megfigyelnek*,
Sz: Ha *megfigyelnek*... helyett *észrevesznek* kell.
1863-tól: Ha észrevesznek, [M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 2414 K: v<ó>lt-e [Az ékezet áth.]
- 2416 K: z<úgó>
M jav.: zajgó
- 2417 K: me</>ly
- 2421 K: *Óh jaj*,
1861, 1863, T 1924: *Oh jaj*,
KF 1989: *Óh, jaj*,
- 2422 K, 1861, T 1924, KF 1989: *Míg*
1863: *Míg*
- 2427 1863, T 1924, KF 1989: *gúnytárgyúl*
[fsz]: *gúnytárgyul*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2427–
- 2428 K, 1861: *Gúnytárgyúl leendnénk / Így venni a dolgot*.
Sz: *magyartalan*, de nem is világos kifejezés.
1863-tól: *Gúnytárgyúl leszünk / Ily ünnepélyes színben nézve e / Hét-köznapos ügyet*.
[A Sz nyomán keletkezett M jav. egy sorral – a 2428-kal – bővült.]
- 2432 K: <Mi> nyomorúlt! –
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *A nyomorúlt!*
[fsz]: *nyomorult!*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2434 K: v<ó>lt, [Az ékezet áth.]
- 2435 K: erősbek
- 2436 K: <. >
M jav.: *A rossz anyagnál*. Ez
[M a szavakat vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861, 1863, T 1924: *A rossz*
KF 1989: *A rossz*
- 2439 K: *Tisztúlva mindég*,
1861-től: *Tisztúlva mindig*,
[fsz]: *Tisztulva*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2440 K, 1861: *Míg*,
1863-tól: *Míg*,

- 2444 K: <ó>h ne [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh ne
KF 1989: óh, ne
- 2445 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pirúlnom
[fsz]: Pirulnom
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: <midón> dicsér<tetem>
A jav.: ha dicsérnek ezért.
- 2446 K: o<í>ly
- 2448 K: szerínt
1861-től: szerint
- 2454 K: v<ó>ltál [Az ékezet áth.]
- 2457 K: Mint <azt másokkal tartod> célszerűnek
A jav.: Mint másra célszerűnek tartod azt.
- 2458 K: o<í>ly kitünő
1861-től: oly kitünő,
- 2464 K: egy<í>ránt.
A jav.: egyaránt.
- 2468 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: össze
[fsz]: össze
[Mivel az első szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Az össze igekötő ezen az egy helyen kívül sehol sem szerepelt az archaikus össze szóalakban. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 2469 K, 1861, 1863, T 1924: istenné
KF 1989: Istenné
- 2471 K: Bár me<í>ly
- 2477 K: hallgató,
M jav.: hallgató, mert
- 2478 K: <Mert> az igazság
M jav.: Az az igazság
- 2479 K: Ha nép közé <jő>
A jav.: Ha nép közé megy
- 2480 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 2484 K, 1861, 1863, T 1924: – Így –
KF 1989: – Így –
- 2491 K: S egyéb tanok közt <még> leg jámborabb

- M jav.: ez leg jámborabb még.
A jav.: egyéb
1861-től: legjámborabb
- 2493 [A sor M betoldása a K lapszélén.]
K, 1861, 1863, T 1924: himzett
KF 1989: himzett
- 2494 K: <Míg> számtalan <más> <.....>
M jav.: De számtalan egyéb oly társa van
[M vakarás után átírta a szöveget, az utolsó három szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
- 2495 K: Me<í>ly <mint a gyermek>
M jav.: Mely fontos arccal
- 2497 K: Szetélynek ... kacag
M jav.: Szentélynek ... kacagsz
- 2499 K: <egész dolog.>
A jav., 1861: csin az egész.
1863-tól: csiny
Sz: így nem értem; megfordítva igen: „elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod, hogy az egész csak komédia.” [M meghagyta a sort, Sz kifogása ellenére.]
- 2500 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szorúlt
[fsz]: szorult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2503 K: Ki ál<í>tal lépi, véresen <találja>
M jav.: véresen <befogja.>
A jav.: véresen megejti.
1861-től: Ki általlépi,
- 2504 K, 1861: Ily dőreséggel küzdünk szüntelen,
Sz [a 2504–2506. sorról]: ...oly erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig elemezni.
1863, T 1924: Ily dőreség áll látod szüntelen
KF 1989: Ily dőreség áll, látod, szüntelen
- 2505 K, 1861: A meglévő hatalmak védlete
1863-tól: Utunkba, szentséges kegyeletül
[fsz]: kegyeletül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2506 K, 1861: S kegyeletöknek szentséges nevében.
1863-tól: Védő a már megalakult hatalmat. –
[fsz]: megalakult

- [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2507 K: Ah<,> értlek, ...örök<ké>?
A jav.: örökre?
1861, 1863: Ah értlek,
T 1924, KF 1989: Ah, értlek,
- 2508 K: fog<ják> az egésze<t>.
M jav.: fognak az egészen.
- 2510 K: Az ortodoxot,
M jav., 1861, 1863, T 1924: Az *orthodoxot*,
KF 1989: Az ortodoxot,
K, 1861: bámulánk
1863, T 1924: bámulánk –
KF 1989: bámulánk; –
- 2514 K: Me<l>ly
- 2516 [A 2516–2517. sor M betoldása a K lapszélén.]
K: *melly*
1861-től: *mely*
- 2518 K: <S *bár*> nem tanulja senki, mind <me>g érti.
M jav.: Bár ... minden érti.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanulja
[fsz]: tanulja
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2520 K: Me<l>lyen
- 2521 K: De *hogya*
1861-től: De *hogya*
- 2522 K: <A *művészet még is csak meg marad*>,
M jav.: Ne vedd el a művészetben hitem.
- 2523 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bétanulni
[fsz]: bétanulni
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: <*minta és*> szabály
M jav., 1861, 1863: *még is csak* szabály
T 1924: *mégis csak*
KF 1989: mégiscsak
- 2525 K: Ha úgy elbú<v>,
[A jav. A sor mellé a K-ban A keresztet tett.]
- 2527 K: Eszményítés <visz>
A jav.: Eszményítés ad
- 2529 K: me<l>ly

- 2531 K: Mi a<n>nélkül
1861, 1863, T 1924: *a nélkül*
KF 1989: *anélkül*
[fsz]: *anélkül*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2533 K: *Ki fogsz <tán> az élő természetén.*
M jav.: *Ki fogsz* az élő nagy természetén.
1861-től: *Kifogsz*
- 2535 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*
- 2541 K: *Nyügül* talán, de *szárnyakúl* soha
1861, 1863, T 1924: *Nyügül ...szárnyakúl...*
KF 1989: *Nyügül ...szárnyakúl...*
[Bár a mintakiadások kifogástalan jambust alkottak, KF kiadása joggal tért vissza a *nyűg* szóhoz.]
[fsz]: *Nyügül ... szárnyakul...*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2542 K, 1861, 1863, T 1924: *abstractió.* –
KF 1989: *absztrakció.* –
- 2543 K: <Ó>h, ...*mond* nekem<,>. [Az ékezet és a vessző áth.]
A jav.: *mondd* nekem.
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 2545 K: *Egyenlő lettem-é csak a butával*,
A jav.: *Csak a butával lettem-é egyenlő*,
- 2547 K, 1861, 1863, T 1924: *ép*
KF 1989: *épp*
- 2553 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *sárgult*
[fsz]: *sárgult*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: *pergaméneket*,
A jav.: *pergamenteket*,
- 2554 K: *föliánsokat*,
1861-től: *föliánsokat*,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *penész ül*,
[fsz]: *penész ül*,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2558 K: m<ú>lt [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *mult*

- KF 1989: múlt
 2561 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanúlnád
 [fész]: tanulnád
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 K: mindig
 1861-től: mindig
 2565 K, 1861, 1863, T 1924: *theoriát*
 KF 1989: teóriát
 2570 K: me<l>ly

TIZENEGYEDIK SZÍN

- K: 11^{ik} *szín*.
 2574 sor előtt utasítás K: A To<rv>er és a Tem<s>e Torver
 [Majd a KAR utasításában:] egygyé *olvadva*
 M jav. Tower és a Temze
 1861-től: Tower egygyéolvadva
 2581 K: A *miljót*
 A jav.: A milljót
 2584 K: mért<é>kébe [Az ékezet áth.]
 A jav.: mértékébe
 2591 K: *Kórlátazza*
 1861-től *Korlátazza*
 2593 K: Mind<é>g új s mindig a régi
 A jav.: Mindig új
 1861, 1863: *Mindig új s mindig*
 T 1924: *Mindig új s mindig*
 KF 1984: *Mindég új s mindig*
 2599 sor után K: *Belé olvadt akármí jajkiáltás*
 1861: *Beléolvadt*
 2600 K: *Akárminő* rekedt hang, *míg fölér*.
 Sz [a két sorról]: nehéz így... másképp rendezni mulhatatlan, hogy érthető legyen. Tán így: „Magosban szépen zeng, mint templomének, / Bármily rekedt hang s jajszó olvad is / Belé, amíg fölér...”
 1863-től: Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
 2601 K: *Dallamba olvad össze, míg föl ér*.
 T 1924: *föler*.
 [M jav. Sz bírálata nyomán.]

- 2602 K, 1861, 1863: *Igy hallja azt az isten*
 T 1924: *Igy ... isten*
 KF 1989: *Igy... Isten*
 2603 K: csinálta <a> világot.
 A jav.: e világot.
 2605 K: *Hol közbe szól<l> a szív<nek> is verése*.
 A jav., 1861, 1863, T 1924: *Hol közbe szól a szív verése is*.
 KF 1989: közbeszól
 2608 K: k<ó>rlátfalak, [Az ékezet áth.]
 2611 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *átokúl*.
 [fész]: *átokul*.
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 2613 K, T 1924: *gúlát*
 1861, 1863, KF 1989: *gulát*
 2614 K: *Egyiptomban sem hallott v<ó>lna* [Az ékezet áth.]
 A jav.: *Egyiptomban... volna*
 2615 K: I<l>lyen
 2616 K: e<n>nélkül
 2620 K: másk<é>nt
 A jav.: máskint
 2621 K: i<l>ly
 2623 K: *halgass*
 A jav.: *hallgass*
 K, 1861, 1863, T 1924: *sophista*.
 KF 1989: *szofista*.
 2624 K: *De <hogy> ha áll is, <.>*
 A jav.: *De bárha áll is,*
 M jav.: *a jaj hogy kihalt*.
 [M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
 2625 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *lapúlva*
 [fész]: *lapulva*
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 2631 K: *is <.....>*
 M jav.: *nagy polcodon*
 [M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
 2632 K: me<l>ly
 2635 K: *Mit följegyez, csak a múltnak dala*.

- 1861: Mit feljegyez, *csak a múltnak dala*.
Sz: csak úgy értem, ha így cseréljük: a múltnak *csak* dala – tudniillik, a mi a múltban nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az elvész.
1863-tól: a múltnak csak dala.
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 2637 K, 1861, 1863, T 1924: *doctrinaire*
KF 1989: doktrinér
- 2638 sor előtt utasítás K: [A toldása a K-ban.]
- 2640 K: *sem* kell
1861-től: se kell
- 2643 K, T 1924, KF 1989: újra
1861, 1863: *ujra*
- 2645 K: <T>itáni
A jav.: titáni
- 2646 K, 1861, T 1924, KF 1989: ígézőbb
1863: *igézőbb*
- 2649 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Míg létez*
[Fsz]: Míg létez
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2651 K: <.....>, me<l>ly
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Tagadásul*, mely
[M vakarás után átírta a szót, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
[fsz]: *Tagadásul*,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2652 K, T 1924, KF 1989: S *míg* emberszív
1861, 1863: S *mig* emberszív
[Főszövegünkben visszaállítottuk a kötőszó rövid magánhangzós alakját, így az első két kiadás jambusát is.]
- 2655 K: <.....> költészet<,> és
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Tagadásul* költészet és
[M vakarás után átírta a szót, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
[fsz]: *Tagadásul*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2656 K: De *mond*, mi
A jav.: De *mondd*, mi
- 2657 K: a <.....>egbe,
M jav.: a zajgó tömegbe,
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetét nem tudtuk megállapítani. T szerint a *nép* szó lehet a zajgó betűi alatt.]

- 2659 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körül.
[fsz]: körül.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2661 K, 1861, 1863, T 1924, [fsz]: Hála
KF 1989: *Hála*
[KF kiadásával szemben visszaállítottuk a szokatlan, népi ízű, ám minden eddigi kiadásban elfogadott szóalakot. Így spondeus lesz az első versláb a teljesen hibás trocheus helyett.]
K: ...mit érez<,>:
- 2662 sor után utasítás K: a Torver belseibe s *csak hamar* munkásokul... vegyülvén. – ...me<l>lyen majom ül...
A jav.: belsejébe... melyen
1861-től: a Tower belsejébe s csakhamar
KF 1989: munkásokul... vegyülvén... ül
[Az utasításokban KF kiadása, s a mi főszövegünk is, mindenütt a mai helyesírási szabályokhoz igazította a szöveget.]
- 2667 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2670 K: *játsza*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *játszsa*
KF 1989: *játssza*
- 2674 K: o<l>lyan
- 2676 K: a <jó> ifjuság. –
A jav.: a víg ifjuság. –
- 2681 K: mondja <, hogy> kinek
A jav.: mondja meg, kinek
- 2685 K: Va<l>jon
- 2686 K: torzképű *össze vissza?*
1861-től: torzképü összevissza?
- 2687 K: <Ép a torzkép az, mit nem tűrhetek.>
A jav. [előbb]: <torzá>s
[majd]: A torz az épen, mit nem tűrhetek.
1861, 1863, T 1924: A *torz* az épen, mit nem tűrhetek.
KF 1989: éppen
- 2690 K: külö<m>ség<,> –
A jav.: különség –
1861-től: különbség –
- 2691 K: romanticanak,
1861-től: romantikának,
- 2692 K: <É>p <a torzképek közt>

- A jav., 1861, 1863, T 1924: *Én épen a torzban*
 KF 1989: éppen
- 2696 K: *Kéj högyt<ő>l*
 A jav.: *Kéj hölgytül*
 1861-től: *Kéjhölgytül*
- 2697 K, T 1924: kicsinynek;
 1861, 1863, KF 1989: kicsinynek;
- 2698 K: <.....> átka egy kiéltnek<>:
 M jav.: Szerelmi élvre
 [M vakarás után átírta a két szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2700 sor után utasítás: *válára*
 A jav.: vállára
- 2703 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *életúnt*,
 [fsz]: *életunt*,
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 K: *fel kötet*
 A jav.: *fel kötteti*
 1861-től: *felkötteti*
 Sz: *felkötteti?* – nem, hanem *felköti*.
 [M nem változtatott a szövegen.]
- 2703 sor után utasítás K: Egy kis *lány*
 1861-től: Egy KIS LEÁNY
 KF 1989: Egy kisleány
 [A K-ban A KISLEÁNY szereplőnév helyén is *A kis lány* szerepel, több esetben.]
- 2704 K: <*Szép*> *ibolyák*
 M jav.: *Kis ibolyák*
- 2705 K: A <.....>
 M jav.: A jó tavasznak. Vásároljanak!
 [M vakarás után átírta a sort, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 2708 K: h<*ó*>lt [Az ékezet áth.]
- 2709 K: hajamnak <*ez*> lesz *legszebb éke*.
 M jav.: hajamnak lesz legszebbik éke.
- 2710 K: <*óh v*>egyenek ura<*k*>!
 M jav.: Vegyenek uraim!
- 2711 K: mind<*é*>g A jav.: mindig
- 2714 K: Me<*l*>lyért az is már, aki *föl idézi*

- 1861: *Melyért .. földézi*
 Sz: nem *földézi*, hanem *fölhossa* – „a ki fölhozá” –
 1863-tól: aki *fölhöz*á,
 2716 sor után utasítás K, T 1924, KF 1989: *polgárlány*
 1861, 1863: *polgárleány*
- 2719 K, KF 1989: *illyesmit*
 1861, 1863, T 1924: *ilyesmit*
- 2721 K, 1861, 1862, T 1924: *izlése*
 KF 1989: *izlése*
- 2723 K: o<*l*>ly
- 2724 K: o<*l*>ly
- 2728 K: hi<*v*>ság
 M jav.: *hiúság*
 K, 1861, 1863, T 1924: *biblia*.
 KF 1989: *Biblia*.
- 2729 K: *philosophia*<>.
 1861, 1863, T 1924: *philosophia*.
 KF 1989: *filozófia*.
- 2732 K, KF 1989: *Savanyú borral*
 1861, 1863, T 1924, [fsz]: *Savanyu borral*
 [Főszövegünk visszaállította a kiadások rövid magánhangzós változatát, így a második versláb ismét jambus.]
 K, 1861, 1863, T 1924: *borral s rosz*
 KF 1989: *rossz*
- 2735 K: *elfeldjük*.
 M jav.: *elfeledjük*.
- 2736 K: *A dús meg ördög, vérünk<et kiissza>*.
 A jav.: *vérünk szija ki*.
 1863-tól: *A dús meg – ördög*,
- 2737 K: *jöne <már,>*
 A jav.: *jöne csak!*
- 2742 K: *Én <nem teendek véle> semmi<t is,>*
 A jav., 1861: *Én semmi rosszat nem teszek vele*,
 Sz: *Mit akar a második munkás? – nem értem*.
 1863-tól: *Nem vétek néki, mellém ültetem*,
 [M javítása Sz megjegyzése nyomán.]
- 2743 K: *Leültetem csak, lássa, <hogy> ki az úr*.
 A jav., 1861: *Leültetem csak, lássa, ki az úr*.
 1863-tól: *Lássuk ki az úr, és ki tud mulatni*.

- [M javítása Sz előző sorban közölt megjegyzése nyomán.]
- 2744 K: *Mivel szolgáljak, <uraim>? / <Mi sem kell.>*
A jav.: Uram, mivel szolgáljak? / Semmivel.
- 2746 K: a pénzt <hogy> lopom,
A jav.: a pénzt csak lopom,
- 2747 K: koldul<ásra term>.
A jav.: koldusbotra termett.
- 2750 K: silány<ú>I [Az ékezet áth.]
- 2750 sor után utasítás K: LUCIFER <a tánchoz közeledve>
[M kivakarta a szerzői utasítást. A szöveg megállapítása T 1924 érde-
me.]
- 2754 K: E bachanális tűzfelgerjedése,
A jav.: bacchanális
1861-től: felgerjedése,
- 2755 K: Me<l>ly rózsáért
1861-től: Mely rózsá-ért
- 2756 K: fölé<be>, [A jav.]
- 2757 K: Nem-<é> dicső? / Engem <csak> undorít.
A jav.: Hát nem dicső ez? / Engem undorít.
- 2758 K: E hely <enyém, itten>
M jav.: E hely sajátom, itt van
[M vakarás után átírta az eredeti szavakat. Az eredeti szöveg T olvasata.]
- 2759 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Könyörülj
[fsz]: Könyörülj
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2761 K: Igaz koldús sem vagy hát e<s>szerint,
1861, 1863: koldús sem vagy hát e szerint,
T 1924: koldús se vagy hát e szerint,
KF 1989: koldus sem vagy hát eszerint,
- 2763 K, KF 1989: alamizsnát
1861, 1863, T 1924: alamizsnát
- 2764 K: A <nyomorultnak>,
M jav.: A szenvedőnek,
[M vakarás után átírta az eredeti szót. Az eredeti szó T olvasata.]
- 2765 K: Paraszt, <el innét>! – azt hiszed talán
A jav., 1861, 1863, T 1924: Paraszt, odébb! – vagy azt hiszed talán
KF 1989: talán,
- 2767 K: Ne bánts<a>d: Térj ki <néki>

- A jav.: Ne bánts. Térj ki előle!
- 2768 K: <.....>, s így dicsőség
M jav.: Hatalom, s így dicsőség
[M kivakarta és átírta az első szavakat, az eredetit nem tudtuk megál-
lapítani.]
A jav., 1861-től: Hatalom, s így dicsőség mind övé.
- 2769 K: <.....> <hát még> <.....>zi
M jav.: Lenézéssel <hát még> miért tetézi,
[M kivakarta és átírta az első szavakat, az eredetit nem tudtuk megál-
lapítani.]
A jav., 1861-től: No hát, lenézéssel miért tetézi,
- 2770 K: <Hisz> mint nadály, jólétünk <.....> <úgyis>?
M jav.: Ha mint nadály, jólétünk szopja
[Az első és utolsó szó vakarás után átírva, a szopja eredetijét nem tud-
tuk megállapítani.]
A jav: ki? [Az áth. úgyis helyett.]
1861: Ha, mint nadály, jólétünk szopja ki?
1863-tól: Ha már úgyis nadályként szívja vérünk.
- 2773 K: <.....> most is
M jav.: Almák még most is
[M vakarás után átírta az első szót, az eredetit nem tudtuk megállapí-
tani.]
- 2780 K, 1861, 1863: Űl,
T 1924, KF 1989: Ül,
- 2782 K: <a> lány
A jav.: lánya
- 2784 K: Jól tudja bár, – de
A jav., 1861, 1863, T 1924: Bár tudja jól, – de
[A szőrendi javítása, a szavak megszámozásával a K-ban.]
KF 1989: Bár jól tudja – de
- 2787 K: Mond, tetszik-é, amit húzasz, magadnak?
A jav.: Mondd,
Sz: húzasz, eufóniaellenes szabályosság.
[Eufónia (gör): jóhangzás, széphangzás. M a kifogás ellenére meg-
hagyta a sort.]
- 2792 K: mit tegyek, kell élnem s nem
A jav., 1861, 1863, T 1924: mit tegyek, élnem kell s nem
[A javítása a szavak megszámozásával történt a K-ban.]
KF 1989: kell, s nem

- 2793 K: *Ah* ilyen
1861, 1863, T 1924: *Ah ilyen*
KF 1989: *Ah, ilyen*
- 2795 K: E <.....> tudja,
M jav.: E lányka tudja,
[M vakarás után átírta a szót, T szerint az eredeti szó *kéjhölgy* volt.]
- 2796 K: Me<l>lyet
- 2799 K: telik <ti> bennetek
A jav.: telik most bennetek
- 2800 K: o<l>ly
- 2802– [A második mesterlegény dalának a Tragédia egyetlen külön fennmaradt kéziratlapján – K-lap – két szövegvariánsa is fennmaradt. Mindkét változat többször áth., jav. A K-lap bemutatása a szövegváltozatok dokumentumának végén megtalálható. A két szöveg a következő:]
- 2805 K-lap, 1. változat: <A ki munkás hét után> / <Frigyet az örömmel köt> / <Csak> <Dal><Tréfás dal><e dallal ajkán> / <Kaczagja az ördögöt>
K-lap, 2. változat: <Aki munkás hét után> / <Tréfás dal és csak közzött> / <Tiszta szívvel mulatoz>
- 2803 K: <....>
M jav.: Tiszta
[M jav. vakarás után. Az átírt szó eredetijét nem tudtuk megállapítani – a K-lap tanúsága szerint esetleg a *Tréfás* lehetett.]
- 2805 sor után utasítás K: vég *akordja* hallik, Éva mint polgárlány imakönyvel s bokrétával kezében *annyával* jő
A jav.: végakkordja ... imakönyvvel.... anyjával
1861, 1863, T 1924: végaccordja
- 2808 K: Ne *hi*<g>*gyen* néki, *rosz*
A jav., 1861, 1863, T 1924: Ne *hígyen* néki, *rosz*
KF 1989: Ne *higgyen* néki, *rossz*
- 2810 K: ládd i<l>ly
1861-től: ládd, *ily*
- 2811 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megtestesülten,
[fsz]: megtestesülten,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2812 K: leng<e el előttem.>
A jav.: leng tőlem tova.
- 2813 K: *Illyesmi* már *épen*
1861, 1863, T 1924: *Ilyesmi* már *épen*

- KF 1989: *éppen*
- 2814 K: <ó>h mi [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh* mi
KF 1989: *óh*, mi
- 2815 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2816 K: ne érints<e>d *vele*.
A jav.: ne érintsd őt *vele*.
- 2817 K, 1861, T 1924, KF 1989: Az ájtatosság
1863: Az *ajtatosság*
- 2818 K: *lész*.
A jav., 1861, 1863, T 1924: *léssz*.
KF 1989: *léssz*.
- 2826 K: *Izlésedet* *hogy* *mindíg*
1861-től: *Izlésedet* *hogy* *mindig*
KF 1989: *Ízlésedet*
- 2828 K, T 1924, KF 1989: *Így*
1861, 1863: *Igy*
- 2829 K: A *zs*<ó>*lna* [Az ékezet áth.]
- 2831 K: világon<n>
- 2832 K: a galamb <is> undorral néz *rá*.
M jav.: a galamb undorral néz *reá*.
- 2834 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: *éppen*
- 2836 K, KF 1989: *millyen*
1861, 1863, T 1924: *mílyen*
- 2840 K: *Hisz*<en> tán drágább <mint> *a többi*
A jav.: *Hisz* tán nem drágább a többinél.
- 2840 sor után utasítás K: Évához lép s <neki> egy [M jav.]
- 2843 K: megemlékszik <reám>
A jav.: megemlékszik *felőlem*.
- 2847 K: szól<l> [A jav.]
- 2848 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh*,
KF 1989: *óh*,
- 2849 K: szól<l>itnom. – / Artúr<nak> szül<ői>
A jav.: Artúr *szülei*
- 2850 K: *Vagyonos*<o>*k*,
A jav.: *Vagyonosak*,
- 2859 K: *mondhat-e**így*

- 1861-től: mondhat-é
1861, 1863: *így*
T 1924, KF 1989: *így*
- 2862 K, T 1924, KF 1989: *nyílnak*,
1861, 1863: *nyílnak*
- 2863 K: *i</>ly gézengúz*
1861-től: *ily gézengúz*
- 2864 K: *drágalát<ó>s* [Az ékezet áth.]
- 2865 K: *pic<í>n* [Az ékezet áth.]
A jav.: *piciny*
- 2867 K: *b<ó>ldog* [Az ékezet áth.]
- 2870 K, 1863, T 1924, KF 1989: *sorsárol*
1861: *sorsárol*
- 2872 K, 1861, T 1924, KF 1989: *Ne útasítson*
1863: *útasítson*
K: *magától*,
1861-től: *magától*
- 2874 K: *ne engedd <-> / Rendőr<ér>t kiáltok*,
A jav.: *ne engedd hát – / Rendőrt kiáltok*,
1861-től: *Rendőrt*
- 2875 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *tágúl*.
[fsz]: *tágul*.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: *<Hagyd őt> – eszére tértán*.
A jav.: *Ne bánts – eszére tér tán*.
- 2876 K, 1861, 1863, T 1924: *tulajdonkép*
KF 1989: *tulajdonképp*
- 2877 K: *Óh szent költészet, el tűnél-é hát*
1861, 1863, T 1924: *Oh szent*
1861-től: *eltűnél-e*
KF 1989: *Óh, szent*
- 2879 K, T 1924, KF 1989: *Dehogy tűnt!*
1861, 1863: *tűnt!*
- 2880 K, KF 1989: *gallylugos*,
1861, 1863, T 1924: *galylugos*,
- 2881 K: *v<ó>lt egyéb? csak o</>ly finnyás* [Az ékezet áth.]
1861-től: *volt egyéb? csak oly finnyás*
- 2884 K, T 1924, KF 1989: *Ólálkodik*
1861, 1863: *Olálkodik*

- [A jambus kedvéért, a szó szokatlan mai hangzása ellenére, vissza lehetne állítani az első két kiadás rövid O hangját!]
- 2885 K, 1861: *nincs már a világon*.
1863-tól: *nincsen már sehól*.
- 2888 K, 1861, 1863, T 1924: *Épp*
KF 1989: *Épp*
K, KF 1989: *ilyen*
1861, 1863, T 1924: *ilyen*
- 2892 K: *K<ó>rlátolt rendét, e k<á>lmár* [Az ékezetek áth.]
- 2893 K: *<Keressük inkább a verekedést>*,
M jav.: *Valakivel próbáljunk összetűzni*,
- 2895 K: *e <katonák>*
M jav.: *e zsoldosok*
- 2896 K: *Leánykáikat, <majd lesz verekedés is>*
A jav. [előbb]: *<és lesz>* háború is,
[később]: *s mindjárt lesz háború is*,
- 2899 K: *S est<v>élig <a harc szép>* emlékivel
M jav.: *S estélig győzelmünk emlékivel*
- 2901 K: *philistert*.
1861, 1863, T 1924: *philisztert*.
KF 1989: *filisztert*.
- 2902 K: *Összébb füzvén frigyünknek*
1861, 1863, T 1924: *Összébb füzvén frigyünknek*
KF 1989: *Összébbfüzvén*
- 2903 K: *<úgy>* *hogy*
A jav.: *ahogy*
- 2905 K: *Nagyobb s nemesb <színkör nyila.....>*.
M jav.: *<nyilatkozik>*.
[Vakarás után a szó átírva. Ez a szövegvariáns T feltételezése.]
A jav.: *<színtér>* *színkör nyiland előttünk*
1861: *Nagyobb s nemesb színkör nyiland előttünk*.
Sz: *...szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzményekhez épen nem illik*.
1863-tól: *Nemesebb küzdtert foglal majd el erélyünk*.
[M meghagyta a sort Sz bírálata ellenére, de átfogalmazva.]
- 2907 K: *csiráját <...ti>*
M jav.: *sejti*
[M átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2908 K: *mivé fe<j>el*,

- [A széljegyzete a K-on: fesel (fejel *csizmát*).]
A jav.: mivé fesel,
- 2909 K: Lerázv<án> a tantermek<nek> porát.
A jav.: Lerázva majd a tantermek porát.
- 2910 K: gyár<a>s
A jav.: gyáros
- 2911 K: <Korukban> az v<ó>lt
A jav.: Ifjontan az volt [Az ó ékezte áth.]
- 2914 K, 1861, 1863, T 1924: Árúm
KF 1989: Árum
- 2915 K: A munk<ásoknak> bérét kell <lehúzni>
A jav.: A munka bérét kell csökkenteni.
- 2916 K: <ügy> is lázonganak <már,>
A jav.: most is lázonganak,
- 2918 K: a panaszbán <ami az,>
A jav.: a panaszbán egy kicsi,
- 2919 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nőszüljenek,
[fsz]: nőszüljenek,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2922 K: fél éjel
A jav.: fél éjjel
1861, 1863, T 1924: fél-éjjel
KF 1989: fél éjjel
- 2926 K: De mond,
A jav.: De mondd,
- 2928 K, T 1924, KF 1989: Segíts,
1861, 1863: Segíts
Sz [a 2928–2929. sorhoz]: helyesebben így rendezve: *Lucifer, erejét sem fecsérli ily semmiségre.*
[M nem változtatott.]
- 2929 K: ereét i<l>ly
A jav.: erejét ily
- 2931 K: k<ó>rlátozni [Az ékezet áth.]
- 2933 sor után utasítás K: a <hátsul> hallgatózó
M jav.: a mögöttük
- 2934 K: m<i>l<ó>rd,
A jav.: mylord [Az ó ékezte áth.]
- 2935 K: a nép kö<zz>é
A jav.: a nép közé

- K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vegyülni,
[fsz]: vegyülni,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2938 K: Még mármá révbe szálland <i>ndiából,
M jav.: Indiából
1861-től: Még már ma
- 2939 K, 1861, 1863, T 1924: Másképp
KF 1989: Másképp
- 2945 K: <Csak az hibáznék még> te
A jav.: No, még az kéne csak, te
- 2946 K: Önök hajói <még> ma
A jav.: már ma
1861-től: Önnek
- 2950 K, 1861, 1863, T 1924: Ép
KF 1989: Épp
- 2952 K: Emlékezzék <még>
A jav.: Emlékezzék bár
- 2955 K: <Ő tölti most ki> az
A jav.: Most ő pótolja az
- 2956 K: <El az> ut<am>ból! –
A jav.: Félrébb az útból! –
- 2957 K: <Megöszülék a tudományban>,
A jav. [előbb]: <A tudományban öszüle meg fejem>,
[majd]: Megöszült tudományban a fejem,
1861-től: Megöszült
- 2958 K: <A> természet<nek>
A jav.: Míg a természet
- 2959 K: <Míg ernyedetlen mind> <f>elástam
A jav.: Felástam ernyedetlen szorgalommal.
- 2961 K: A tudomány, me<l>ly
[A megjegyzése a K lapszélén: *Cursív*. A dőlt betűt jelentő szó a K-ban aláhúzott *tudományra* vonatkozik.]
- 2962 K, 1861, T 1924: Épen mint akkor,
1863 sh: *Epen*
KF 1989: Éppen, mint akkor,
- 2963 K: kelle <régén>.
A jav.: kelle hajdan.
- 2964 K: I<l>lyen mértékben azt *so'sem*
1861, 1863, T 1924: Ilyen ... *sohsem*

- KF 1989: Ilyen sosem
- 2966 K: Természete <hogy> fél
A jav.: ha fél
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kerülni
[fsz]: kerülni
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2967 K: ne áljon
A jav.: ne álljon
- 2968 [Ebben a sorban és a következőben van a Tragédia egyik idegen nyelvű idézete, amely már a K-on kívül fennmaradt egyetlen vázlatlapon, a K-lapon is szerepel. Lásd még a szövegváltozatok végén a K-lap leírását, továbbá a szövegmagyarázatok dokumentumának megfelelő sorait!]
- 2969 K: hospit<á>li. [Az ékezet áth.]
- 2971 K: <A jutalom>
M jav.: Jutalmának
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredeti szöveg T olvasata.]
- 2973 K: S im, itt
1861-től: S im, itt
- 2974 K: Ez <... ..> élet<.....>
M jav.: Ez az edényke *életelixir*
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: élet-elixir,
- 2975 K: Me<l>lytől megifjúl
1861-től: Melytől megifjúl
- 2976 K, 1861, 1863, T 1924: pháraók.
KF 1989: fáraók.
- 2977 K: Tankred
1861-től: Tankréd
- 2979 K, T 1924: Kepler astrologiája.
1861, 1863: *Keppler*
KF 1989: asztrológiája.
- 2980 K, 1861, 1863, T 1924: árúl?
KF 1989: árul?
- 2981 K: Kerestük a <fényt – noha rég lefolytban>
M jav. [előbb]: Kerestük a <kedves megoldást, ő így>
[majd]: Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.
[M visszaállította az első változatot T szerint. KF 1989 Aranyak tulajdonítja az eredeti szöveg visszaállítását.]

- 2982 K: <..... ..>
M jav.: Sohase tiszteletes a jelen.
[M vakarás után átírta a sort, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 2986 K: *meg ki <csak> vesz,*
M jav., 1861: *meg ki vesz,*
1863-tól: meg, ki vesz,
- 2987 K: I<l>ly alkalom még nem v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2988 K: bármellyik *el kel<l>* –
M jav., 1861, 1863, T 1924: bármellyik *elkel* –
KF 1989: *elkel.* –
Sz: *nekem elkel* – magyartalan. [M nem változtatott.]
- 2989 K: mi<l>ly szerencse – *Mi<l>lyen*
A jav.: mily szerencse – *Milyen*
1861, 1863, T 1924: mily szerencse. –
KF 1989: *Millyen*
- 2990 K: me<l>ly
- 2993 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: üdvözüljek,
[fsz]: üdvözüljek,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2994 K: O<l>lyan
- 2995 K: *márma* még maitresse-ének
1861-től: már ma még
KF 1989: *már ma* maitresse-ének
[KF kiadásából kimaradt a még szó!]
- 2996 K: o<l>ly
- 2999 K: f<é>k<e>tő
A jav.: fejkötő
[T olvasata az átírt eredeti szó. KF 1989 szerint *főkötő* az eredeti szó, mi T olvasatát tartjuk helyesnek.]
- 3003 K: úri<á>s. –
A jav.: úrias. – [Az ékezet áth.],
- 3010 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh,*
- 3011 K: <De> közbejárót nem kell *el feledni.*
M jav.: A közbejárót
1861-től: sem kell elfeledni.
- 3012 K: Társamt<ó>l

A jav.: Társamtul
 3013 sor előtt utasítás K: felsiko<|>tva
 A jav.: felsikoltva
 3013 K: <Ja> mi<|>ly
 A jav.: Uh! mily
 3014 K: v<ó>lnál [Az ékezet áth.]
 3018 K: me<|>lynek
 3021 K, 1861, T 1924, KF 1989: ékesíteni
 1863 sh: ékesít*ni*
 3022 K: méltób
 A jav.: méltóbb
 3023 K: Amott <to*vább*>
 A jav.: Amott odább
 3024 K: i<|>ly
 3025 K: <Hadd> nézzük <csak> meg.
 A jav., 1861, 1863, T 1924: No hát nézzük meg.
 KF 1989: No, hát
 3026 K, 1861, T 1924, KF 1989: Kitünő
 1863: Kitünő
 3027 K: irígylik <a>zt
 A jav.: irígylik ezt
 3030 K: Mi az<,>:
 3031 K: Siko<|>tást
 A jav.: Sikoltást
 3035 K: Akaszt<ni visznek. Óh mi jó szerencse>,
 A jav.: Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.
 3036 K: is, <az> o<|>ly<an> izgató<,>
 A jav.: is, oly izgató e látvány,
 3039 K: <Közömbös is>,
 A jav.: Mindegy is az,
 3042 K: hétre <a> kórházba <jött>
 A jav.: hétre kórházba került.
 3043 K: Kedves neénél a szükség beszél<|>t,
 A jav.: nejenél ...beszölt,
 3044 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
 3046 K: mártír
 A jav.: mártírként
 1863: mártírként
 3047 K: név <leend. ->
 A jav.: név marad.

3048 K: kigyógyult,
 1861-től: kigyógyult,
 3052 K: A <nyomorultnak>
 M jav.: Az átkozottnak [M vakarás után átírta a szót.]
 3053 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megőrült. –
 [fsz]: megőrült. –
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3054 K, 1861, T 1924, KF 1989: örült
 1863, [fsz]: örült
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3056 K, 1861, T 1924, KF 1989: végtelen
 1863 sh: vége*tlen*
 3057 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örüljek
 [fsz]: Örüljek
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3058 K: lész boszúlva
 A jav., 1861, 1863, T 1924: léssz boszúlva
 KF 1989: léssz boszúlva
 [fsz]: boszulva
 [Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korsze-
 rűsítettük a helyesírást a határozórag esetében. A jambus miatt ugyan-
 akkor a hagyományos rövid sz maradt. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
 3059 K: a <nyomorultak>
 M jav.: a csúfosak. –
 [M vakarás után átírta a szót, az eredeti T olvasata.]
 3061 K, 1861, T 1924, KF 1989: mellyik
 1863: melyik
 3062 K: <talán> a társaság
 A jav., 1861: a társaság talán. – ?
 1863-tól: talán – ?
 3063 K: ro<|>had – buján tenyész<ik> a bűn.
 A jav.: rohad – buján tenyész a bűn.
 3066 K: <Gy>erünk, <gy>erünk,
 M jav.: Jerünk, jerünk, [M kivakarta, majd átírta a betűket.]
 3070 K: mi<|>ly
 3072 K: I<|>ly
 3073 K, 1861, 1863, T 1924: A rosszat, mert rossz,
 KF 1989: rossz
 3076 K: széjel vágja

- M jav.: *szélyel vágja*
1861, 1863, T 1924: *szélyelvágja*
KF 1989: *széjjelvágja*
- 3078 K, 1861, 1863, T 1924: *philantróp*
KF 1989: *filantróp*
- 3079 K: *kicsínyt*,
1861-től: *kicsinyt*,
- 3080 K: Hadd tűzöm e <.....>. –
M jav., 1861, 1863, T 1924: e *szent képhez* csokromat.
[M vakarás után átírta a sor nagy részét. T szerint az első átírt szó a *virágot* volt, számunkra az egész eredeti olvashatatlan maradt.]
KF 1989: e *szentképhez*
- 3081 K: hadd, <*mert*> végünk
M jav.: hadd, vagy végünk
- 3083 K: <.....> <*meg*>
M jav.: <*képről, még mint kis gyermek, szokám meg*>
[M vakarás után átírta az eredeti sort, amelyet nem tudtunk megállapítani.]
A jav.: Megszoktam e képről, még mint gyerek,
- 3085 K: <*és itt*> olyan *jól esik*.
M jav.: s most is [M vakarás után átírta a szavakat.]
1861: olyan *jól esik*.
1863, T 1924: *olyan jól esik*.
KF 1989: olyan *jólesik*.
- 3088 K, T 1924, KF 1989: *Segítség!*
1861, 1863: *Segítség!*
- 3089 Sz: *megfigyel* helyett *észrevesz* kell. [M nem változtatott.]
- 3090 K: Ezer<*szér i<l>ly szép*> ékszer
A jav. [előbb]: Ezerte <*csinosb*> [majd]: *dúsabb ékszer*
[Az illy szóban az áthúzott szövegen belül külön át van húzva az egyik *l*.]
- 3091 K: el<,>! *segítség, irgalom<,>!*
1861, 1863, T 1924: el! *segítség, irgalom!*
KF 1989: el! *segítség, irgalom!*
- 3093 K, 1861, 1863, T 1924: *Igy*
KF 1989: *Így*
- 3096 K: v<*ó>lt* [Az ékezet áth.]
- 3097 K: Ádám, <*f*>el innen,
1861, 1863, KF 1989: *fel* innen

- T 1924: el innen,
[Az *f* áthúzása valószínűleg A jav. Az 1. és 2. kiadás, valamint KF nem vette figyelembe, utóbbi magyarázata szerint a Towerbe *fel* tűnnek el Ádámék. Mi T megoldását fogadjuk el, a szokatlan stílushatású *fel innen* helyett az *el innen-t*.]
- 3097 sor után utasítás K: *teteén*.
A jav.: *tetején*.
- 3102 K: Me<*l>ly ö<szv>etartá*,
A jav.: *mely összetartá*,
- 3106 K: <*egy*> hol
M jav.: *száz hol* [M vakarás után átírta a szót.]
- 3109 K, 1861, T 1924, KF 1989: *kívánok*
1863: *kívánok*
- 3110 K: Me<*l>ly*
- 3111 K: *összeműköd<őt>*,
M jav.: *összeműködik*,
- 3113 K: me<*l>lynek*
- 3114 K: *jönni*,
1861-től: *jöni*,
[A K-ban semmiféle jelzés nincs, hogy a *jönni* szót A vagy M meg akarta volna változtatni, ám 1861 óta hagyományosan az emelkedetebb *jöni* áll a kiadásokban, így mi is e változat mellett döntöttünk.]
- 3116 K: k<*ó>rlátolt* [Az ékezet áth.]
- 3122 K: nekünk<, *de*> nem *kicsíny*
A jav.: nekünk ám s nem *kicsíny*
1861-től: *kicsiny*
KF 1989: nekünk ám, s nem *kicsiny*
- 3122 sor után utasítás K: B<*é>sötétül*. [Az ékezet áth.] ... *alakúl*, me<*l>ly* ... *szól<l>ottak*. – [A jav.]
- 3124 K: *kés<ű>*
A jav.: *késő*,
- 3126 K: mind<*é>g*
A jav.: *mindig*
- 3129 K: *jólakott*,
A jav.: *jóllakott*,
- 3130 K: *felkel<l>!*
- 3131 K: *Megcsendült* ím az
1861-től: *megcsendült* ím az
KF 1989: *Megcsendült*, ím, az

- 3135 K: <Im> a
A jav.: Én a
- 3141 K: Jövőét
A jav.: Jövőjét
- 3142 K: iedten.
A jav.: ijedten.
- 3143 K: b<ó>ldogságot: [Az ékezet áth.]
- 3152 K: o</>ly
- 3155 K: tudunk<,>:
- 3158 K: elriaszt<,>:
- 3160 K: által lépem
1861-től: átalépem
- 3161 K: <A s>zerelem,
M jav.: Szerelem,
- 3163 K: <S e> földre csak mosolyom <hoz> gyönyört,
M jav.: E földre
A jav.: visz gyönyört,

TIZENKETTEDIK SZÍN

- K: 12^{ik} szín.
- 3166 sor előtt utasítás K: Ú alakra épült nagyszerű *phalanster*<e> ... földszinte<,> ... mechanikai eszközök, csillagászati <s> *chemiai* műszerek [előbb]: <ugy mint> [majd]: <valamint> egyéb különösségek *museumában*... *phalanstere-hez* ... fel<merülnek>
A jav.: földszíntje.... felbukkannak [Az áthúzások is A jav.]
1861-től: U alakra épült *phalanster* földszíntje... *mechanicai*... *chemiai* ... *museumában*... *phalansterhez*
KF 1989: falanszter... mechanikai... kémiai... múzeumában... falanszterhez...
- 3166 K: me</>lyhez
- 3168 K: Nem<-é volt> kisszerű a
A jav.: Nem kisszerű volt-é a
- 3169 K, [fsz]: szülte
1861-től: szülte
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3172 K: felé <.... >
M jav.: felé társ már

- [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 3173 K: f<e>l<e>tt
A jav.: fölött
- 3175 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Beteljesült
[fsz]: Beteljesült
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3176 K: én is<,>.
- 3177 K: bánok csak<,>: a haza
- 3178 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 3181 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szétterül;
[fsz]: szétterül;
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3183 K: a nagyvilágért
1861, 1863: a *nagy* világért
T 1924: a nagyvilágért
KF 1989: a nagyvilágért,
- 3184 K, T 1924: lelkesült<,>.
1861, 1863, KF 1989: lelkesült.
- 3188 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testesülhetett.
[fsz]: testesülhetett.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3189 K, 1861, 1863, T 1924: Koránse
KF 1989: Korántse
- 3190 K: me</>ly a <.....>
M jav.: a széles
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetét nem tudtuk megállapítani, T szerint ez az egész volt.]
1861-től: mely a széles
- 3196 K: *mond*, hol állunk mégis, mi</>ly
A jav.: mondd, ... mily
- 3198 K: b<ó>ldogságban, [Az ékezet áth.]
- 3199 K: Jól érdemelt <bérül kinyert>
A jav., 1861, 1863, KF 1989: díjul kapott
T 1924: díjül
- 3200 K: *phalanster*<e>,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *phalanster*.
KF 1989: falanszter,
- 3202 K: <Gy>erünk tehát. / Megállj, ne o</>ly
M jav.: Jerünk tehát. A jav.: oly

3204 K: mint Ádám <s mint> Lucifer <jövünk>
M jav.: mint Ádám s Lucifer érkezünk,
3206 K, T 1924, KF 1989: megsemmisülnénk,
1861, 1863, [fsz]: megsemmisülnénk,
Sz: *megsemmisülnénk* – ezt itt nem értem.
[M nem reagált változtatással a kifogásra.]
3207 K: Mi</>ly<en bolond> beszéd
A jav.: Mily oktalan beszéd
3208 K, 1861, 1863, T 1924: másképp
KF 1989: másképp
3209 K: *amit*
M jav., 1861, 1863, T 1924: *a* mint
KF 1989: *amint*
3212 K, 1861, 1863, T 1924: háboríts
KF 1989: háboríts
3216 K: i</>ly híred
1861-től: ily hied
3225 K: me</>ly
3227 K: Átpillantás<ért> vágy<unk>
A jav.: Átpillantását vágyjuk
3228 K: Kicsinyben
1861-től: Kicsinyben
3229 K: O</>lyan..... o</>ly
3230 K, T 1924, KF 1989: olyan is
1861, 1863: *olyan is*
3233 K: De <ő>
A jav.: De ez
3234 K: arról, <amit>
A jav.: arról, miben
3235 K, T 1924, KF 1989: építész
1861, 1863: építész
3237 K, 1861: teremti *istenül*. –
Sz: *istenül: a művet teremti istenül? vagy ő istenül teremti a művet?*
Homályos.
1863-tól: teremti, mint egy isten.
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
3238 K: I</>ly
3239 K: jövének <ép> hozzád, <ó>h [Az ó ékezte áth.]
A jav.: tehozzád, oh

1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
3246 K, 1861, 1863, T 1924: *mathesis*ről
KF 1989: *matézis*ről
3247 K, 1861, 1863, T 1924: *mathematicus*.
KF 1989: matematikus.
3248 K: Hiúságból<,>
3250 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tárgyadi
[fsz]: tárgyadi
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3251 K, 1861, 1863, T 1924: A *chémiát*.
KF 1989: A *kémiát*
3252 K: a m<ú>seumot. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: a *museumot*.
KF 1989: a *muzeumot*.
3256 K: Ezrenként lak<ának>
A jav.: lakoztak
3257 K, 1861, 1863, T 1924: barbarok
KF 1989: barbárok
3260 K: Például erről, hogy gőzmozdonyul v<ó>lt. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, [fsz]: gőzmozdonyul
T 1924, KF 1989: gőzmozdonyul
1861-től: Például ...volt.
3262 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
3263 K: Erről *regélik*, hogy barát <gyanánt>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Erről meg azt regélik, hogy ba-
rátul
[fsz]: barátul
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3264 K, 1861, T 1924, KF 1989: munka nélkül,
1863, [fsz]: munka nélkül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3266 K: *gondolatait*.
1861-től: *gondolatjait*.
3268 K: *Bűnét is*,
1861-től: *Bűnét is*,
3271 K: feltétlenül,
1861, 1863, T 1924, [fsz]: feltétlenül.
KF 1989: feltétlenül:

- [Főszövegünk a régi kiadások mondatzáró pontját tartja helyesnek, semmi nem indokolja KF 1989 sorának végén a kettőspontot. Mivel a sorzáró szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást is. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 3272 K: Sok örül<c>ség
M jav.: Sok örültség [M átírta a c-t.]
K: v<ó>lt a <.....,>, [Az ékezet áth.]
M jav.: a múltban, sok ábránd,
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
A teljes sor 1861-től: Sok örültség volt a múltban, sok ábránd,
- 3273 K: Me<l>lyből r<ea>nk e mese <is> maradt.
A jav.: Melyből ránk szintén e mese maradt.
- 3276 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3278 K: Az orozlány –
1861: Az orozslány –
[Az első kiadásban még nem volt kiemelve a szó, kurziválva csak 1863-tól van:] *Az orozslány* –
- 3283 K: A t<ú>domány [Az ékezet áth.]
- 3284 K, 1861, 1863, T 1924: koránse
KF 1989: korántse
- 3285 K: O<l>yan
- 3287 K: *gyapjú tömeg*,
A jav.: gyapjútömeg,
1861, 1863: *gyapjutömeg*,
T 1924, KF 1989: *gyapjútömeg*,
- 3288 K: Me<l>ly,
- 3290 K: Lássunk *hát* mást. Ím<e>
A jav., 1861, 1863, T 1924: Lássunk tehát mást. Ím
KF 1989: mást. Ím,
- 3291 K: mi<l>yen
A jav., 1861, 1863, T 1924: *milyen*
KF 1989: *millyen*
- 3292 K: i<l>ly
A jav., 1861, 1863, T 1924: *ily*
KF 1989: *illy*
- 3296 K: Vasnak <hivák, é>s míg
A jav.: Vasnak nevezték, s míg
- 3303 K: I<l>yennek

- 3304 K: Óltárain
1861-től: Oltárain
- 3305 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3306 K: *birjon*
1861: *birjon*
Sz: nem *birjon*, hanem *birja*.
1863: *birja*
T 1924: *birjon*
KF 1989: *birja*
- 3307 K: Me<l>lyért
- 3309 K: ismerem.
1861-től: ösmerem.
- 3312 K: utólsó rózsa, me<l>ly
1861-től: utolsó rózsa, mely
- 3314 K: <...>vérrel
M jav.: testvérrel
[M vakarás után átírta a szót. Az eredeti *nővérrel* vagy *fivérrel* lehetett, pontosan nem tudtuk megállapítani.]
- 3318 K: i<l>ly
- 3325 K: i<l>ly művet. Az első, költemény;
1861, 1863: ily művet. Az első költemény;
T 1924: Az első, költemény;
- 3328 K: Homérn<e>k hívták.
A jav.: Homérnak
1861, 1863: hívták.
- 3329 K: <h>adesnek nevezvén.
M jav., 1861, 1863, T 1924: *Hadesnek*
KF 1989: *Hádesznek*
- 3331 [A megjegyzése a K-on: *Agricola* „miért éppen ez?”]
- 3336 K: bírja mégis lángra gyújtani
1861, 1863, T 1924: *birja* *gyújtani*
KF 1989: *birja* ... *gyújtani*
- 3338 K: Me<l>ly
- 3344 K: *dalai*,
A jav.: *daljai*,
- 3345 K: <N>em <csepegtetnek>-é
A jav.: Ezek nem oltnak-é
- 3350 K: <L> legszebb
M jav.: S legszebb

- 3351 K: Me<ny>ünk
A jav.: Menjünk
- 3352 K: mi<l>ly
A jav.: mily
1861, 1863, T 1924, KF 1989: mily
- 3553 K: Ez ágyu;
A jav.: Ez álgyu;
- 3355 K: I<i> e kard,
M jav., T 1924: *Ime* kard,
1861, 1863: *Im e* kard,
KF 1989: *Im, e* kard,
Sz: *E kard...* Előttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy aki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek!
- 3356 [Ez a sor nem szerepelt a K-ban és 1861-ben, M jav. Sz megjegyzése alapján.]
A sor 1863-tól: Kizárólag csak embergyilkoló szer –
- 3357 K: Az nem v<ó>lt *gyilkos*, aki ezzel ölt. [Az ékezet áth.]
1861-től: Az nem volt *gyilkos*, aki ezzel ölt.
1863-tól: És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3358 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: készült
[fsz]: készült
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3362 K: az <hazug mód> idealisált,
A jav.: az csalárdul
1861, 1863: idealisált,
T 1924: idealisált,
KF 1989: idealizált,
- 3365 K: m<i>lyen
A jav., 1861, 1863, T 1924: *milyen*
KF 1989: *millyen*
- 3367 K: arabes<que>,
M jav.: arabeszk,
- 3377 K: Me<l>ly mesterén túl <tartna>,
A jav.: Mely mesterén túl járna,
- 3380 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körültekint
[fsz]: körültekint
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 3386 K: b<ó>ldogság [Az ékezet áth.]
- 3387 K: testvériség<,>?
- 3388 K: hiányt<,>?
- 3389 K: i<l>ly
1861, 1863, T 1924: *ily*
KF 1989: *illy*
- 3390 K: *Mond*, mi
A jav.: Mondd, mi
- 3391 K: Me<l>ly i<l>ly<en>
A jav.: Mely egy ily
- 3392 K: Me<l>ly
- 3395 K: v<ó>lt az<,>: [Az ékezet és a vessző áth.]
- 3397 K: szedje<n> mind<ent>, ami
A jav.: szedje mindazt, ami
- 3398 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: meggondolatlanul,
[fsz]: meggondolatlanul,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3400 K, 1861, 1863, T 1924: *hypothesis*ekben
KF 1989: *hipotézis*ekben
- 3403 K: ál<l>tallátva
- 3404 K: éhen veszünk <el>. [A jav.]
- 3405 K: *Négy ezred év* után
1861-től: *Négyezred év*
[Mivel a kiadások a szóösszetétel határait mindeddig alaposan össze-zavarták, az eddigi szövegekben 0,004 évről, azaz közel másfél napról (35.04 óráról pontosan) volt szó, amelyik még ennek a „kiváló” faglanszteri tudósoknak is túl kevés idő lenne a föld végzetének megakadályozásához. Ezért kénytelenek voltunk egy új szövegváltozatot létrehozni, hiszen M szándéka szerint inkább négyszer ezer évről van szó, mint négyezred évről. A szöveg helyesen:] *Négy ezredév*
- 3406 K: nem szül többé <világunk>
M jav.: a föld;
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *szül*
[fsz]: *szül*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3407 K: ez a *négy ezred év*
1861-től: ez a *négyezred év*
[fsz]: Ez a *négy ezredév* [Ld. a 3405. sor indoklását!]
- 3408 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megtanuljuk.

- [fsz]: megtanuljuk.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3409 K: Elég idő <hiszem a> tud<omány>nak
A jav.: Elég idő tudásunknak, hiszem.
- 3410 K: Fűtőszerűl <kinál>kozik <a víz>
A jav.: Fűtőszerűl a víz ajánlkozik,
- 3414 K, 1861, 1863, T 1924: *Épen* jó,
KF 1989: Éppen jó,
- 3415 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 3416 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* e
KF 1989: épp e
- 3419 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: sikerülne
[fsz]: sikerülne
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3420 K, 1861, T 1924: mi szótlan
1863, KF 1989: *mint* szótlan
- 3421 K: me</>lynek
- 3423 K: Me</>lyhez
- 3424 K: k<ó>rláto</>andja [Az ékezet áth.]
A jav.: korlátozandja
- 3426 K, 1861: *Menten minden hatástól*, szenvedéstől,
Sz. [a 3420–3427. sorról]: szép, kissé nehézkes; az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny: *érzés* is lesz, *lény* is; a „menten minden hatástól, szenvedéstől” azért nem világos, mert úgy van konstruálva a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkezőleg.
1863-tól: Elzárva külhatástól, szenvedéstől, [M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3432 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kényszerülve
[fsz]: kényszerülve
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3434 K, 1861, T 1924, KF 1989: Bámúllak tudós!
1863: Bámúllak tudós!
[fsz]: Bámullak, tudós!
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3435 K: *hogy ami rokon*,
A jav.: *hogy mi most rokon*,
- 3436 K: Ne von<sz>a egymást,
A jav.: Ne vonja egymást,

- 3439 K: értem, *mond* csak el,
A jav.: értem, mondd csak el,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: alapúl?
[fsz]: alapul?
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3440 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: alapúl?
[fsz]: alapul?
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3444 K: k<ó>rlátit [Az ékezet áth.]
- 3447 K: maradhat. <A>ki úgy
A jav.: Én ki úgy
1861-től: Én, ki úgy
- 3448 K, 1861, 1863, T 1924: Az organismus
KF 1989: Az organizmus
- 3451 K: <A t>udomány sántán
M jav.: <T>udomány<nak> sántán
A jav.: A tudomány
[A visszajavította a szöveget az eredeti alakra.]
- 3454 K, 1861, 1863, T 1924: Kész commentálni
KF 1989: kommentálni
- 3455 K, T 1924, KF 1989: De megjósolni hivatása
1861, 1863: hivatása
- 3459 K: Lépés az <melly még>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *az a mi*
KF 1989: az, ami
- 3460 K: nem *tevé*
1861-től: nem *tevé*:
- 3462 K: k<int> v<ó>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: künn volt
- 3463 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* ez
KF 1989: épp ez
- 3464 K, 1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 3466 K: Nagyon szűk és nagyon tág. – Hisz te ism<é>rsz, [Az ékezet áth.]
Sz: *hogy nagyon szűk*, ezt értem; miért *nagyon tág*, csak sejtem. Tán azért, mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni?... [M nem változtatott Sz aggálya ellenére.]
- 3469 K: <Ó>h nézd, <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*, nézd, *oh*,

- 3471 KF 1989: Óh, nézd, óh,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örült
[fsz]: Örült
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
Sz: ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az üveg miatt hogy el ne pattanjon, a teljesülés határánál? [M, Sz aggályai ellenére, nem változtatott itt sem a szövegen.]
- 3475 K, 1861, 1863, T 1924: hívták
KF 1989: hívták
- 3476 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3478 K, 1861, 1863: [A *Csengetnek*. szerzői utasítás a sor után áll.]
T 1924, KF 1989, fsz: [A *Csengetnek*. szerzői utasítás a sor belsejében, a „Mit jelent ez?” kérdés előtt áll. A logikus szövegváltoztatást Tolnai vezette be, s mi is emellett a forma mellett döntöttünk.]
- 3481 K: Most <intetik meg> a ki
A jav., 1861, 1863, T 1924: Most kap fenyítést a ki
KF 1989: fenyítést, aki
- 3484 sor előtt utasítás K: néhányan kö<zz>ülök ... eléök lép. ... a muzeum ...
A jav.: közülök ... eléjök
KF 1989: közülük ... múzeum
- 3487 K: phalanster<e-t>.
A jav., 1861, 1863, T 1924: phalanstert.
KF 1989: falansztert.
- 3489 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vadült
[fsz]: vadult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3490 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körül,
[fsz]: körül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3491 K: kíván <és> megsemmisít<ni,>
A jav.: kíván, hogy megsemmisítsen:
- 3492 K: szí<t>tani [M jav.]
- 3497 K: szí<t>tom [M jav.]
- 3499 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3502 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nélkül
[fsz]: nélkül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3504 K: v<ó>lt-e [Az ékezet áth.]

- 3507 K, 1861: *Rosz alkotása sem e hajlamot*,
[A jav.: se kiegészítve sem-mé.]
Sz: Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt rosszul alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetetlennek.
1863, T 1924: Alakzata sem e rosz hajlamot,
KF 1989: rossz
- 3509 K: o<l>ly forrongó és szilaj;
1861-től: oly forrongó és szilaj!
- 3510 K, 1861, 1863, T 1924: Gyógyítmi
KF 1989: Gyógyítani
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megszelídűlsz.
[fsz]: megszelidülsz.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3512 [*Philippinél csatáztam*. – Arany a K-ban kékkal aláhúzta és kérdőjelet tett melléje.]
- 3513 K: rosz rend, a *theoria*
1861, 1863, T 1924: rosz rend, a *theória*
KF 1989: a rossz rend, a teória
- 3514 K: i<l>ly <.....>
M jav.: ily nemes
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 3515 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gátjaül van
[fsz]: gátjaul van
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3517 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elmerültél
[fsz]: elmerültél
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3518 K, T 1924, KF 1989: rádbízott
1861, 1863: rádbizott
- 3521 K: mi<l>ly
- 3523 sorban a szereplő neve K: <Angelo Mihály>
M jav. [előbb]: *Mihel-Angelo* [majd]: *Michel-Angelo*
[M vakarás után átírta a nevet. Az eredeti T olvasata.]
1861, 1863, T 1924: MICHEL-ANGELO
KF 1989: MICHELANGELO
- 3523 K: Íme itt.
1861-től: Íme itt.
- 3524 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Rendetlenül
[fsz]: Rendetlenül

- [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3525 K: mindég
1861-től: mindig
- 3527 K, T 1924, KF 1989: módosítnom,
1861, 1863: módosítom,
- 3528 K: véssek rá <egy kis éket>,
A jav.: véssek rá holmi dísz
- 3529 K: változás<ú> [Az ékezet áth.]
- 3531 K: v<ó>ltam [Az ékezet áth.]
- 3535 K: <.....>, <milly kárhozat> lehet
M jav.: *Michel-Angeló*, mily pokol lehet
[M vakarás után átírta a sort. Az első szó eredetije valószínűleg *Angelo Mihály* volt. A szót átírás után megismételte a bal lapszélen is M. A jobb lapszélen a 3533–3537. sorok között függőlegesen áll egy többször átírt, olvashatalanná torzult szó, amely valószínűleg szintén a *Michelangelo* név szövegváltozatait rejti.]
- 3537 K, 1861: *Oh mennyi ismerő*
Sz: *ismerő* helyett legyen *ismerős*.
1863, T 1924: *Oh mennyi ismerős*
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
KF 1989: *Óh, mennyi*
- 3540 K: Ez <megszűkülte> a
A jav.: Ez szűknek érzé a
- 3541 K: *Mi egy<enlővé és> mi <nyomorúvá>*
M jav.: S mi egyformára, mi<l>ly törpére szűrte
- 3542 K: <Szüré a>z állam. *Oh Lucifer, jőj, jerünk;*
M jav., 1861: Az állam. *Oh Lucifer, jőj, jerünk;*
1863, T 1924: *Oh Lucifer, jőj, jerünk;*
KF 1989: *Óh, Lucifer,*
- 3544 K: két gyer<m>ek
A jav.: két gyerek
- 3545 K: Me<l>lyben szükséges v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3549 K: Nos Ádám,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *No s Ádám,*
KF 1989: *Nos, Ádám,*
- 3550 K: itt fogunk meg <.....>
M jav.: itt fogunk csak megnyugodni.
[M vakarás után átírta a szót. Az eredeti változatot nem tudtuk megállapítani.]

- 3552 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh,*
KF 1989: *Óh,*
- 3553 K: *Mit <is> kapsz e <mindennapos> nön,*
A jav.: *De mit kapsz e közsorsu nön,*
- 3554 K, 1861, 1863, T 1924: *Semirámis*
KF 1989: *Szemirámisz*
- 3563 K: <El tőlem, el,> e
A jav.: *Hozzá ne nyúlj, e*
- 3566 K: *Oh gyermekem! <nem-e> tápláltalak,*
A jav.: *hisz én tápláltalak,*
1861, 1863, T 1924: *Oh gyermekem!*
KF 1989: *Óh, gyermekem!*
- 3568 K: *Me<l>ly e szent <pántot>*
A jav.: *Mely e szent kapsot*
- 3572 K, T 1924, KF 1989: *idegen*
1861, 1863: *idegen*
- 3574 K: *Hagyjátok e <nőnek meg>*
A jav.: *Hagyjátok ez anyának*
- 3579 K, 1861, 1863, T 1924: *vivmánya*
KF 1989: *vívmanya*
K: t<ú>dománynak [Az ékezet áth.]
- 3580 K: t<ú>domány! [Az ékezet áth.]
- 3584 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *mozdúlj!*
[fsz]: *mozdulj!*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3586 K: <Ó>h gyermekem! [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh gyermekem!*
KF 1989: *Óh, gyermekem!*
- 3586 sorban utasítás K: *össze rogy<ik>*
A jav.: *Összerogy*
- 3587 K: *Jelenkezzék ki párja<...> igényli.*
M jav.: *Jelentkezzék ki párjaúl*
[M vakarás után átírta a *párja* szó végét. Az eredeti változatot nem tudtuk megállapítani, talán *párjának, párjaként.*]
1861: *Jelenkezzék ki*
1863: *Jelenkezzék, ki*
T 1924, KF 1989: *Jelentkezzék, ki*
- 3602 K: v<ó>lt mind i<l>ly [Az ékezet áth.]

- 1861-től: volt, mind ily
 3603 K: Me</>lynek higgadt gond k<ó>rlátot [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Melynek higgadt gond korlátot
 KF 1989: higgadt
 3604 K: me</>ly nemesb körökb<ő>l
 A jav., KF 1989: mely nemesb körökből 1861,
 1863, T 1924, [fsz]: körökből
 3605 K: zengemény,
 1861-től: zöngemény,
 3609 K: kórházba <őket>!
 A jav.: kórházba vélok!

TIZENHARMADIK SZÍN

- K: 13^{ik} szín.
 3611 sor előtt utasítás K: Az ür. ...kis<s>ebbedve, mígnem csillagúl tűnik
 csak fel, a többiek köz<z>é vegyűl<ve>. ...fél homálylyal kezdődik,
 me</>ly vak sötétté ... röpülve.
 A jav.: kisebbedve ...közé vegyűlten ... mely
 [Az utasítások helyesírását, mivel a verselés szempontjából ez közöm-
 bös, KF 1989-hez hasonlóan, fsz-ünkben mi is mindig korszerűsítjük.]
 3611 K: mond hová
 A jav., 1861-től: mondd, hová
 3612 K: <Nem-e vágyódtál> menten
 A jav.: Hát nem vágytál-e, menten
 3615 K: i</>ly
 3617 K: o</>ly
 3619 K, 1861, 1863, T 1924: S keblemben
 KF 1989 sh: S lelkemben [Nyilvánvalóan elírás KF 1989-ben!]
 K: foly<,>:
 3622 K: <És> vissza sírok, fáj hogy
 A jav.: De visszasírok, fáj, hogy
 3626 K: A jól ismért
 1861, 1863, T 1924: A jól ismert
 KF 1989: A jólismert
 3627 K: síksággá lap<ú>lt. [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: síksággá lapult.
 KF 1989: síksággá lapúlt.

- [Ez a sorvégi szótag mai helyesírással is hosszú a verselés szempont-
 jából, KF 1989 hibásan és feleslegesen állította vissza a már a K-ban
 is kihúzott ú-t. Ezért főszövegünk a K és a kiadások változatát fogadta
 el.]
 3628 K: v<ó>lt, [Az ékezet áth.]
 3629 K: törpül le rosz
 1861, 1863: törpül le rosz
 T 1924: törpül le rosz
 KF 1989: törpül le rossz
 [Ismét semmi sem indokolja, hogy a mai helyesírással megegyező
 1861–63-as törpül alakváltozat helyett törpül szerepeljen, ezért főszö-
 vegünk megváltozott KF 1989-hez képest.]
 3630 K: me</>lyben
 3632 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: silányul.
 [fsz]: silányul.
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3635 K: me</>ly
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elvegyül
 [fsz]: elvegyül
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3636 K: Milljó ... v<ó>lt [Az ékezet áth.]
 A jav.: Milljó ... volt
 3637 K: Óh Lucifer, aztán meg <...>, <...> ő, --
 M jav.: meg ő, meg ő, --
 [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredetit nem tudtuk megállapíta-
 ni.]
 1861, 1863, T 1924: Oh Lucifer,
 KF 1989: Óh, Lucifer,
 3642 K: Egyéb<b más hátra,> mint a mathesis --
 A jav., 1861: Egyéb számunkra, mint a mathesis --
 Sz: ha nagyság s erő elvész, hogy marad meg a mathesis?
 1863, T 1924: Számunkra más, mint a rideg mathesis. --
 [M változtatott tehát, de nem reagált Sz bírálatára e változtatással.]
 KF 1989: matézis. --
 3645 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nélkül
 [fsz]: nélkül
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3647 K: tartott csak <ki>
 A jav.: tartott csak nagy

- 3651 K: Me</>ly
3652 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szorúl,
[fsz]: szorul,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3654 K: v<ó>lna-é [Az ékezet áth.]
K, 1861, 1863, T 1924: Antaeus,
KF 1989: Anteusz,
[fsz]: Anteus, [Az istennév a latinus változat, csak a görög Antaiosz formát kellene kiejtés szerint írunk, sz-szel.]
3660 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megsemmisűlsz,
[fsz]: megsemmisülsz,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3661 K: me</>ly cs<e>p<p>
A jav., 1861, 1863: mely csöp
T 1924, KF 1989: csöpp
3363 K: iesztesz,
A jav.: ijesztesz,
3666 K: Előbb meg<lévő> mint
A jav.: Előbb megvolt az, mint
3667 K: próbáld <és meg>bukol.
A jav.: próbáld s szörnyet bukol.
3669 K: <é>s napnál <.....>?
M jav.: sugára?
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: s napnál a sugára?
1863 sh: sugara?
3670 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
3671 K, 1861, 1863, T 1924: úrben
KF 1989: úrben
3676 K: me</>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: feszül,
[fsz]: feszül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3678 K: me</>ly
3682 K: Me</>ly
3683 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,

- KF 1989: Óh,
3689 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: jegecül
[fsz]: jegecül
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3690 K: <.....>
M jav.: lelkem felfelé tör. –
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani. Arany tisztázatként odaírta a két utolsó szót M kézírása fölé.]
3690 sor után a szereplőnév K: *A föld sz. szava.*
A jav.: szellemének
3693 K: gyűrűéből
A jav.: gyűrűjéből
3694 K, 1861, 1863, T 1924: isten,
KF 1989: Isten,
3695 K, 1861, 1863, T 1924: megközelítsd
KF 1989: megközelítsd
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kicsinyül. –
[fsz]: kicsinyül. –
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
3696 K: *Ugy is* nem <tép>-e majd <ki> a halál? –
M jav.: nem ront-e majd el a halál? –
3696 sor után a szereplőnév K: *A föld sz. <hangja> szava.*
A jav.: szellemének
3698 K: Ne *mond*, ne *mond*
A jav.: Ne mondd, ne mondd
3700 K, 1861, 1863: az Úr
T 1924, KF 1989: az Úr
3702 K: <Szakítá> azt fel. / Majd én fel<szakítom>.
A jav.: Törhette azt fel. / Majd én feltöröm.
3703 sor előtt utasítás K: Tovább *repülnek<>*. Ádám egy siko<>tással megmerevül.
A jav.: sikoltással
3704 K: *el ker<i>*nghet [Az ékezet áth.]
1861-től: elkeringhet
3705 K, 1861, 1863, T 1924: Az úrben,
KF 1989: Az úrben,
3707 K, T 1924: Korán e káröröm
1861, 1863, KF 1989: Korán a

- 3708 K: Csak érinté
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Csak érinté
- 3709 K: o</>ly
- 3713 K: O</>ly<an> <rettentő> az,
A jav.: Oly iszonyatos az,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megsemmisülni.
[fsz]: megsemmisülni.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3714 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 3715 K: Hol o</>ly
1863: Ha oly
- 3716 K: Csatázom újra, és b<ó>ldog [Az ékezet áth.]
1863 sh: Csatázom
- 3718 K: hasztalan<,>?
- 3721 K, 1861, 1863, T 1924: Korán se vonz i</>ly
KF 1989: Korántse
- 3723 K: v<ó>ltakép [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: voltakép
KF 1989: voltaképp
- 3728 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 3729 K: h<ó>lnap [Az ékezet áth.]
- 3730 K: vólt a mi
1861, 1863, T 1924: volt a mi
KF 1989: volt, ami
- 3733 K: És Constantínnal
1861-től: Constantinnal
- 3734 K: meg alapítsd?
1861, 1863, T 1924: megalapítsd?
KF 1989: megalapítsd?
- 3739 K: Vólt
1861-től: Volt
- 3740 K: v<ó>lt. [Az ékezet áth.]
- 3741 K, KF 1989: tudomány,
1861, 1863, T 1924: tudomány,
- 3744 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,

- 3746 K: négy ezred évre
1861, 1863, T 1924: négyezredévre
KF 1989: négy ezredévre
- 3749 K, 1861, T 1924, KF 1989: érezem,
1863 sh: érzem,
- 3750 K: S <ha is>,
A jav.: S aztán? –
- 3752 K, 1861, 1863, T 1924: theóriáiból,
KF 1989: teóriáiból,
- 3753 K: me</>lyet
- 3754 K: elmul<and>
A jav.: elmulik
- 3760 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fellelkesülni.
[fsz]: fellelkesülni.
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

TIZENNEGYEDIK SZÍN

- K: 14^{ik} szín.
- 3763 K, 1861: főka tesz zajt, vízbe
Sz: zajt tenni nem magyarul van.
1863-tól: ver zajt, vízbe T 1924, KF 1989: vízbe
- 3764 K: zajá<tól>
A jav.: zaján;
- 3766 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Korcsúlt
[fsz]: Korcsult
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3767 K: S a h<ó>ld ... köd m<ő>g<ű> [Az ékezet áth.]
A jav.: S a hold ... köd megől
- 3769 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: virúlnak,
[fsz]: virulnak,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3771 K: Hol az ember<nek> lelke, ereének
A jav.: Holott az ember lelke, erejének
- 3773 K: E vérgolyó <a nap>
M jav.: E vérgolyó napod.
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveg T olvasata.]
- 3775 K: A t<ű>domány [Az ékezet áth.]

- 3779 K: bölcséjénél,
A jav.: bölcséjénél,
- 3782 K: me<l>lyre
- 3784 K: Első, <s> ut<ó>lsó [Az ékezet áth.]
A jav.: Első, utolsó
- 3787 K: <.....> törpülve ízr<ő>l-ízre
M jav.: Nyomor<ú>n-é
[Az ékezet áth. M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: ízrül-ízre
1861-től: törpülve ízrül-ízre
KF 1989: ízrül ízre
- 3789 [A K-ban és 1861-ben az itt kezdődő hat sor, a 3789–3794. sorok helyén négy másik sor áll.]
K, 1861: *Ha nagy lelkedre, a mint hivod azt,*
1863-tól: Ah, ah, hiú ha vagy *nagy* szellemedre, –
KF 1989: szellemedre –
[A sor végén hiányzó vesszőt főszövegünk pótolta.]
- 3790 K, 1861: *Hiú vagy, me<l>ly lüktette kebledet*
1863-tól: A mint nevezni már, úgy kedveled
KF 1989: Amint
- 3791 K, 1861: *Míg szíveredben ifj<ú> vér keringe* [Az ékezet áth.] 1863-tól: Azon erőt, mely a vért lükteti,
- 3792 K, 1861: *Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj. –*
1863, KF 1989: És ifjú kebled eszményért dagaszt:
T 1924: *ifju*
- 3793 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Ne kívánj állni végre mint tanú
- 3794 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Saját halotti ágyadnál. – Ez óra
- 3795 K: átvizsgálása <a>z
A jav., 1861: ez
1863-tól: ám
- 3796 K: nélkül készült
1861, 1863, KF 1989: nélkül készült
T 1924: nélkül készült
- 3799 K, 1861: mellyik a való.
1863-tól: mellyik volt való.
- 3800 K, 1861: A végső *hörgés*
1863-tól: A végső küzdés

- 3801 K: gúnykacaj *kitűzött céljai<nk>ra.*
A jav., 1861: *céljaidra.*
1863-tól: gúnykacaj éltünk küzdelmire.
- 3805 K: mit egy <rideg szellem>
M jav.: mit egy szellem rideg
[M vakarás után átírta a szavakat.]
- 3806 K: Közö<mb>e tart,
A jav.: Közönye tart,
- 3813 sor után utasítás K, T 1924: a gulibából
1861, 1863, KF 1989: a galibából
- 3814 K: *vólna-é*
1861-től: volna-é
- 3817 K: mint <sem> bánatom <vólt>.
A jav.: mint volt bánatom.
- 3825 K: mi<l>ly
- 3830 K: táplálkozik<?>.
- 3832 K: Me<l>lyben
- 3835 K: külö<m>ség
A jav. a K-on: különség
1861-től: különbség
- 3837 K: mint <ő> az övére.
A jav.: mint ez az övére.
- 3840 K, 1861, 1863, T 1924: *Ínségemben*
KF 1989: Ínségemben
- 3843 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh,*
KF 1989: *Óh,*
- 3844 K, 1861, 1863, T 1924: *Im, nagy isten,*
KF 1989: *Im, nagy Isten,*
- 3845 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *pirúlj, mi nyomorult*
[fisz]: *pirulj, mi nyomorult*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3848 K, 1861, 1863, T 1924: *ép azért*
KF 1989: *épp azért*
- 3851 K: *A jóllakásé, míg*
1861: *A jóllakásé, míg*
Sz: nem világos elöttem, hogy miért, mennyiben?
1863: *A jóllakotté, míg*
T 1924, KF 1989: *A jóllakotté, míg*

- 3852 K: *philosophiája*
1861, 1863, T 1924: *philosophiája*.
KF 1989: filozófiája.
- 3858 K: ezt el bir<o>d csitítani
A jav.: birád
- 3861 K: Méltó beszéd <ez> hozzád, Lucifer
A jav.: hozzád, Lucifer, ez,
- 3862 K: kárörvendve vonz
1861-től: vonsz
- 3865 K: Környülmény<eknek> dőre
A jav.: Vagy oly környülmény dőre
1861-től: körülmény
[fsz]: körülmény
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3866 K: Mi<ket mind> egyig
A jav.: Mit egytül egyig
- 3868 K: van-e különben?
1861-től: van-é különben?
- 3869 K, 1861, 1863, T 1924: Leonídás
KF 1989: Leonídász
- 3871 K: Táplálkozik<, > olyan
1861, 1863, T 1924: olyan
KF 1989: olyan
- 3872 K: Me</>lynek ...<L>ucullusi
M jav.: lucullusi [M átírta a kezdőbetűt.]
- 3873 K: Villában *dőzsöl* édes mámorában
1861-től: Villában issza édes mámorát
[T szerint a sor A jav. A K-on ennek nincs nyoma, nincs bizonyíték arra, hogy ez ténylegesen A jav.! Meggondolandó, hogy e sorban nem volna-e helyesebb mégis a K-ra támaszkodni?]
- 3875 K: Br<ú>tus [Az ékezet áth.]
- 3879 K: nyomor *szül-e* azt
A jav.: szülé-e azt
- 3881 K: késő <unokákban>
M jav.: késő származékban
- 3882 K: *Hanyan*
1861-től: Hányan
- 3886 K: érintkezése
1861-től: érintkezése

- 3890 K: bölcseén:
A jav.: bölcsején:
- 3892 K: lesz
1861-től: lessz
- 3893 K: S Le<ó>, tanár ... egyetemben<, >: [Az ékezet áth.]
1861-től: S Leo tanár
KF 1989: S Leó tanár
- 3895 K, 1861, 1863, T 1924: *sújtja*
KF 1989: sújtja
- 3896 K: Nap<ó>leon [Az ékezet áth.]
1861-től: Napoleon
KF 1989: Napóleon
- 3897 K: egyenlíti ki<, >?
Sz: nem világos a kép. [M nem változtatott.]
- 3898 K, KF 1989: *büzhödt*
1861, 1863, T 1924: *büzhödt*
- 3900 K: O</>ly... o</>ly
- 3901 K, 1861: De annál károsabb – *s veszélyesebb még*
Sz [a 3901–3905. sorról]: Ki az a mindkettő? A bárgyú, egy; ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész monológját nem értem.
1863-tól: De annál károsabb. – A babona
- 3902 K, 1861: *Keblünkre mint a durva babona*,
1863-tól: Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3903 K, 1861: *Mert tudósan számokkal öli meg*
1863-tól: A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3904 K, 1861: *A szellemet, mit a bárgyú nem érez*
1863-tól: De testvérét felismerné a jobb, ha
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3905 K, 1861: *De mindkettő egyenlően nem ismer.*
1863-tól: Rideg tanod számokkal meg nem ölné. –
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3907 K: lecke<, > az
- 3909 K: *újjamon*
1861-től: *ujjjamon*
- 3912 K: Mindég <érkeznek> újak; s o</>ly
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mindég kerülnek újak; s oly

- [fsz]: kerülnek
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3913 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: *Isten*
[Bár elfogadjuk KF 1989 korszerűsített helyesírását, itt nem a tulajdonnév Isten van a szövegben – Ádám és Lucifer istenek az eszkimó szemében. Ezért a hagyományt követi főszövegünk.]
- 3915 K: <gy>erünk, elég v<ó>lt [Az ékezet áth.]
M jav.: jerünk, [M átírta a szó első betűjét.]
- 3916 K: *neét*.
A jav.: *nejét*.
- 3917 K: meglátⁿi, <.....>
M jav.: <hogy> ha s<üllyedt>
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: meglátⁿi, mert ha süllyedt,
1861, 1863, T 1924: *süllyedt*
KF 1989: *süllyedt*,
- 3918 K: <.....>, ...látvány<,>:
M jav.: A férfiú,
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 3920 K, KF 1989: *megtestesült*
1861, 1863, T 1924: *megtestesült*
[Emendáltuk KF szövegét – nincs indoka annak, hogy visszatérjünk a K hosszú magánhangzójához, verselését tekintve mindenképp hosszú a szótag.]
- 3921 K: *süllyedt*
A jav.: *süllyedt*
[T olvasatában M eredeti szava a K-ban *silledt*. Lehetséges változat.]
- 3922 K: Me<ly> b<ó>rzadályt szül. Men<y>j, [Az ó ékezte áth.]
A jav.: Mely borzadályt szül. Menj,
- 3925 K: i<ly>
- 3926 K: Tisztességet ... *neén*.
A jav.: *nején*.
1861, 1863: *Tisztességet*
- 3927 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Aspásiát*
[fsz]: *Aszpásiát*
[Mivel a tulajdonnév görög eredetű, az érvényes helyesírási szabályok nem engedik meg a latinos írást.]

- 3930 K: csókjai <alatt>
M jav.: csókjai között
[M átírta a szót – az eredeti T olvasata.]
- 3931 K: Nöm! vendégeink<,>
1861-től: Nöm! vendégeink
- 3932 [Az egész sor A betoldása K-ba.]
- 3933 sor előtt utasítás K, 1861, T 1924, KF 1989: *gunyhóba*
1863: *kunyhóba*
- 3933 [Arany e sor mellé a K-ban kék ceruzával ezt írta: „Komisch”, de aztán kihúzta a megjegyzést.]
- 3934 K, KF 1989: *Segítség*,
1861, 1863, T 1924: *Segítség*,
- 3935 K: *jövömből*
1861-től: *jövömbül* [A jav. valószínűleg.]
- 3938 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*

TIZENÖTÖDIK SZÍN

- K: 15^{ik} szín.
- 3940 sor előtt utasítás K: a 4^{ik} szín
1861, 1863: a *negyedik* szín
T 1924, KF 1989: a *harmadik* szín
[A K elírását sem Arany, sem további kiadások T kiadásáig nem vették észre, tudniillik, hogy Ádám a paradicsomon kívül, a *harmadik* szín *pálmafás vidékén* ébred fel, ahol álomba merült. T kiadása javította az értelemzavaró hibát.]
- 3940 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh*,
KF 1989: *óh*,
- 3941 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Körültem*
[fsz]: *Körültem*
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3944 K: *rende*
A jav.: *rendje*
- 3949 K: a h<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3950 K, 1861, 1863, T 1924: *végkép*
KF 1989: *végképp*

- 3952 K, 1861: *Mutatni* a nemlét
Sz: Homályos.
1863-tól: Hogy lássuk a nemlét
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3954 K: nélkül
1861-től: nélkül
- 3955 K, KF 1989: elkerülni
1861, 1863, T 1924: elkerülni
[Nincs verstani indoka a K hosszú ú-jének, így a korszerűbb helyesí-
rású alakra javítottuk KF 1989 szövegét.]
- 3958 K, 1861, T 1924, KF 1989: Miattuk az erős,
1863 sh: Miattuk *ez*
- 3960 K: I</>ly
- 3961 K, T 1924, KF 1989: mellyet
1861, 1863: *melhet*
- 3965 K, KF 1989: tanúltam
1861, 1863, T 1924: tanultam
[Mint a 3955. sorban, itt sincs verstani indoka a K hosszú ú-jának, így
a korszerűbb helyesírású alakra javítottuk KF 1989 szövegét.]
- 3966 K, KF 1989: Kiábrándúltam
1861, 1863, T 1924: Kiábrándultam [Ld. az előző sor jegyzetét!]
- 3967 K, 1861, 1863, T 1924: másképen
KF 1989: másképpen
- 3969 K: vólna
1861-től: volna
- 3970 K: he<g>geszti
1861-től: hegeszti
- 3973 K: bóldog,
1861-től: boldog,
- 3975 K: o</>ly
- 3976 K: Me</>ly ... bír
1861, 1863, T 1924: Mely ... bír
KF 1989: bír
- 3980 K, KF 1989: macska-, vércse-körmöket
1861, 1863: *macska, vércse körmöket*
T 1924: *macska, vércsekörmöket*
- 3981 K, KF 1989: me</>ly óvatos, ki is kerülheti
1861, 1863, T 1924: mely óvatos, ki is kerülheti
[Lásd a 3955. és 3965. sor jegyzetét!]

- 3988 K: De a <.....>
M jav.: De az egész
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 3994 K: Következetes<ségén bámuland ott>
A jav.: Következetes voltán bámuland
- 3995 K: me</>ly
- 3996 K, T 1924, KF 1989: Bünt
1861, 1863: *Bünt*
- 3999 K: isten<nek, neked>,
A jav.: isten, véled is.
KF 1989: Isten,
- 4000 K, 1861, 1863, T 1924: a sors: *Eddig élj*:
KF 1989: a sors: eddig élj,
- 4002 K: Nem-*e* <vagyok> magam e <nagy> világon.
A jav.: Nem egymagam vagyok még e világon?
- 4003 K: alatta <a> mély: [M jav.]
- 4004 K: ut<ó>lsó [Az ékezet áth.]
- 4006 K: mi</>ly
- 4007 K: <Nem-*e*> minden perc vég <é>s kezdet is?
A jav.: Hiszen minden perc nem vég s kezdet is ?
- 4010 K: Ut<ó>lsó csókod o</>ly [Az ékezet áth.]
- 4012 K: <Én> félek
A jav.: Úgy félek
- 4016 K: <Mit a n>ő <meg> nem ért <s csak gátjaúl van>.
A jav.: Nő azt nem érti, s nyugul van csupán.
- 4017 K: Mért nem szu<n>nyadtál még csak egy kicsínyt:
1861, 1863, T 1924: szunyadtál
KF 1989: szunnyadtál
1861, 1863, KF 1989: kicsínyt
T 1924: kicsínyt
[Az első szó esetében a jambus helyreállításával felülbíráltuk KF szö-
vegváltozatát, a 2. szó esetében ugyanezért feleslegesnek véljük T í-
jét.]
- 4022 K: biztosítva áll már<,>:
1861, 1863: biztosítva
T 1924, KF 1989: biztosítva
- 4024 K: De *jöj* <tehát idább:>
A jav.: *jöj* hát közelebb:
1861-től: *jöj*

- 4025 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 4030 K: Me<ly>et
1861-től: Melyet
- 4031 K: v<ó>lt *nyugal*<*mamért*>. [Az ó ékezete áth.]
A jav.: volt; ez nyugalom.
1861-től: nyugalom!
- 4033 K: *mond*, mit
A jav.: mondd, mit
- 4034 K: Fiad *bűnben*, *trón bíborán* fogamzott.
1861: *bűnben*,
[T szerint Arany a K-ra írta ceruzával e sornál: „Sejtem, de homályos.”]
1863-tól: Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.
- 4035 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*,
KF 1989: Isten,
- 4051 K: <Ó>h *mond*, <ó>h *mond*, minő sors vár reám<, >:
A jav.: mondd, [Az ékezetek áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh* mondd, *oh* mondd,
KF 1989: Óh,óh,
- 4052 K: E szűk határ<ú> lét [Az ékezet áth.]
- 4053 K: Me<ly>nek
- 4054 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kitisztúlt,
[fsz]: kitisztult,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 4058 K: Nemesedvén,
1861-től: Nemesbedvén,
- 4059 K: h<ó>ltra [Az ékezet áth.]
- 4060 K: me<ly>ben
- 4062 K: Me<ly>et kigúnyol <, *mellyért vérezett*, >
A jav.: Melyet kigúnyol vérhullásaért
- 4063 K: Világosíts fel,
1861-től: Világosíts fel,
- 4066 K: Bizontalanság
A jav.: Bizonytalanság
- 4068 K: Takart *istenkéz* <el>
A jav.: Takart el istenkéz
- 4071 K: *vól*na
1861-től: volna

- 4073 K: nagy eszmék <miatt>
A jav. [előbb]: <*után*>, [majd]: miatt,
[A előbb kijavította, majd visszaállította M szövegét.]
- 4075 K: <*De átszillogjon mégis a jövő*>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *Mig* most, *jövőd* ködön csillogva át,
KF 1989: *Míg*
- 4077 K: Emel<jen> a
A jav.: Emel majd
- 4079 K: <*Hadd*> k<ó>rlátoz<zon> az arasz<t>nyi [Az ékezet áth.]
A jav.: Fog korlátozni az arasznyi
- 4080 K: biztosítva
1861-től: biztosítva
- 4081 K: me<ly>re
- 4083 K: me<ly> csak úgy *bir*
1861, 1863, T 1924: *bir*
KF 1989: *bir*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testesűlni,
[fsz]: testesülni,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 4089 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh,
KF 1989: óh,
- 4091 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 4092 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 4097 K: me<ly>
- 4099 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Szünetlenül,
[fsz]: Szünetlenül,
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: me<ly>
- 4108 K, 1861, 1863, T 1924: *genius*. –
KF 1989: *génusz*. –
- 4112 K: me<ly>
- 4115 K, 1861, 1863, T 1924: De *bűnhődésed*
KF 1989: De *bűnhődésed*
- 4117 K: csírája
1861-től: csirája
- 4118 K, 1861, 1863, T 1924: *bűn*

- KF 1989: bűn
- 4119 K: mi</>ly
- 4121 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pajzsul
[fsz]: Pajzsul
[A kar éneke trochaikus lejtésű, így a mai helyesírású alak illik jobban a szövegbe.]
K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten
- 4124 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: célul,
[fsz]: célul,
[A kar éneke trochaikus lejtésű, így a mai helyesírású alak illik jobban a szövegbe.]
- 4126 K, 1861, 1863, T 1924: máskép,
KF 1989: másképp;
- 4132 K, 1861, 1863, T 1924: az isten
KF 1989: az Isten
- 4134 K: *épen* rád szorúl<and>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szorúlna
[fsz]: szorulna
[Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
- 4135 K: eszközére<,>:
- 4138 K, 1861, 1863, T 1924: istenemnek!
KF 1989: Istenemnek!
- 4141 K, T 1924, KF 1989: bízzál!
1861, 1863: bízzál!
- 4141 sor alatt K: <vége>
[Majd e sor alatt Arany írása]: <Ex leone – leonem!>
[A kihúzott latin mondat jelentése: Oroszlánról az oroszlánt. Az „Ex ungue leonem” latin mondás – oroszlánt a körméről – módosításával Arany T szerint azt a néhány soros bírálatot helyettesítette, amit a K végére írt, majd kitörölt. A kitörölt szöveg végéből csak ennyi maradt:
 $9 \frac{3}{8}$ –
amely (ismét T szerint) szeptember 3–8-át jelenti, mikor Arany a művet Madáchnak írt első levele előtt újra tüzetesen végigolvasta.]

Az ember tragédiájának a kéziratán kívül fennmaradt egyetlen vázlatlapjáról

Az ember tragédiája kéziratán kívül fennmaradt egy vázlatlap, melyet faksimilében is kiadott és bemutatott *Kerényi Ferenc: Madách Imre „...Írtam egy költeményt...”* c. kiadványában, az Európa Könyvkiadó Kézirattár sorozatában, 1983-ban. Az adott kéziratlap nyomtatott változatát mi is közöljük, a szövegváltozatok jelzéseinek segítségével, mint az egyetlen külön megtalált szövegváltozatot. (A Tragédia kéziratának szövegváltozataitól megkülönböztetendő, erről a vázlatlapról, mint kéziratlapról vagy K-lap-ról beszélünk ezután.)

A K-lap elő- és hátlapján több hasábjában szerepel a szöveg, a hasábjokat római számokkal jelöljük. (I., II., III. és IV.) Mivel Madách az adott jegyzetet valószínűleg a dráma elkészültekor, s Szontagh Pálnak tartott felolvasása előtt készítette (ld. a szövegben a szereplők közt a *Guadet* és az *Angelo Mihály* nevet!), a dráma kézírata még ezután alakult át abba a formába, amelyben majd Arany kezébe jut. Így az itt közölt sorszámok összege az egyes színeket tekintve nem tekinthető véglegesnek, nem biztos, hogy az utolsó javítás nem módosított ezeken. A K-lapon annyi szám van, hogy az általunk adott sorszámozást meg kell ettől különböztetnünk. Ezeket a számokat []-ben közöljük: [1], [2], [3] stb.

A **kéziratlap** olvasata véleményünk szerint a következő:

Előlap

A. A lap felső része, „fejléce”:

[1]	<i>Az ember 1 gö iája.</i>	<i>X Szentírás 13 vsz</i>		
[2]	<i>drámai költemény</i>			
[3]	<i>kezdtém 1859 Feb 17 végeztem 1860 Mar 26^{án}</i>			
[4]	1 <i>Menyország 151</i>	4 <i>Egyptom</i>	252	7 <i>Konstantinapoly</i>
[5]	2 <i>Paradicsom 181</i>	5	5 <i>Athene 2</i>	266
[6]	3 <i>Pálmáfás vidék</i>	214	6 <i>Róma</i>	296
[7]				10 <i>Prága</i>
[8]		13 <i>Az ür</i>		150
[9]	11 <i>London</i>	} 3	592	14 <i>Jeges vidék</i>
[10]	12 <i>Phalanstere</i>		444	15 <i>Pálmáfás vidék</i>
				1
				146
				202
				} 4080

184

[Megjegyzések a fent közölt szöveghez:]

I. [1] *Az ember t<...>gö<...>iája.*

[Az ékzárójel itt nem áth., hanem a K-lap széléről leszakadt, hiányzó betűket jelez. A címet M aláhúzta.]

II. [1] *X Szentírás 13 vsz*

[Az X jelzés a konstantinápolyi szín sorszámaához tartozik, valószínűleg a benne lévő zoltársorok többletét jelöli vele Madách. A sort itt is aláhúzta. A 2. szám olvasata bizonytalan, lehet a szám 10 és 18 is. A 13 azzal valószínűsíthető, hogy először a színben a XXII. zoltár 1,2,3., majd a XXXV. zoltár 1., 2., 3., majd később a XXII. zoltár 21., 22., 23. versét éneklék, a 24., 25. vers alatt Ádám, Éva és Lucifer párbeszédét halljuk, majd ismét a barátok karát, a XXXV. zoltár 26., 27. versét halljuk. Ez összesen 13 vers.]

[3] *kezdtm 1859 Feb 17 végeztem 1860 Mar 26^{án}*

[Az első évszámban az utolsó számjegy átírva, valószínűleg 7-ről. Lehet, hogy Madách 1857-ben kezdte írni a Tragédiát, s később csak a végleges kézirat, utolsó változat kezdési időpontját jelölve javított 1859-re?]

I. [4] *1 Menyország* 151 }
I. [6] *2 Paradicsom* 181 } 5
I. [7] *3 Pálmafás vidék* } 214

[A 3 színt összekapcsoló-jellel /}/ fogta össze M. Az összefoglalóul az I. [6] sorba írt 5-ös szám jelentését nem ismerjük. Kerényi Ferenc feltevése szerint ezek a számok Madách Tragédia-vázlatainak, fogalmazványainak csoportosított halmazait jelölték. Lehetséges. Ld. „...írtam egy költeményt...” 54. 1. A 214-es szám hely hiányában az összekapcsoló jelen kívülre került a kézíraton; M az egyes számok és színleírások összetartozását összekötő vonalakkal jelezte, amelyeket technikai okokból elhagytunk.]

II. [4] *4 Egyiptom* } 252
II. [5] *5 Athene 2* } 266
II. [6] *6 Róma* } 296

[A 2. hasáb 3 színe is összekapcsolva a K-lapon. Itt a színek sorszámai a }-jelen kívül kerültek, az ismeretlen rendeltetésű összefoglaló szám, a 2 belül.]

III. [4] *7 Konstantinápoly 487x*

[Az x jel a sorok számösszege után a II. [1] sorra utal: odaírta M az e színben többletként jelentkező Szentírás-sorok számát.]

III. [5] *8 Prága* } 4 242
III. [6] *9 Páris* } 248
III. [7] *10 Prága* } 179

[A 3. hasábon 4 szín van összekapcsolva. A sorok száma az összekapcsolójelen kívül esik, ezúttal a titokzatos egyjegyű szám, a 4-es is.]

I. [9] *11 London* } 3 592
I. [10] *12 Phalanstere* } 444

[A két szín összekapcsolva, majd utána a két sor között áll a 3-as szám, s utána alul-fölül a sorok számainak összege.]

II. [8] *13 Az ür* 150

[A 13. szín a középső, 2. hasábon egyedül áll, legfölül, a 14. és 15. szín került a 11. és a 12. mellé.]

II. [9] *14 Jeges vidék* } 1 146
II. [10] *15 Pálmafás vidék* } 202

[A 3 szín összekapcsolva. A jelen kívül állnak a számok, az 1-es és az színek sorainak összege.]

III. [9] és [10] } **4080**

[Egy nagy, a két sorra kiterjedő }-jel után áll a sorok végösszege, a két sor nagyságával megegyezően nagy. A Tragédia Madách által megszámlolt sorainak végösszegén a 2. számjegyet átírta Madách, így a 4080 sor vagy téves számolás vagy egyéb ok miatt nem biztos, hiszen máshol is írt át számot, így pl. a római szín 296-os számából a hatost. A színek felsorolását és sorszámainak aláhúzással választotta el Madách az ezután következő szereplők felsorolásától.]

B. Az előlapon, a „fejléc” alatt, tehát a színek felsorolása után négy hasábon a szereplők felsorolása:

[11] <i>Személyek szereplők</i>	<Égiek> <szereplők>	<Karok>	<i>Néma személyek</i>
[12] <i>Egy agg eretnek</i>	<i>Az úr</i>	<Angyalok kara>	<i>A csillagok véd</i>
[13] <i>Egy csontváz</i>	<i>Gábor főangyal</i>	<A>	<i>szellemei</i>
[14] <i>Helene Izaura komornája Mihály</i>	—		<i>Angyalok kara</i>
[15] —	<i>Ráfáel</i>		<i>Nymphák</i>
[16] <i>Rudolf császár</i>	<i>Lucifer</i>		<i>Egyiptusi rabszolgák</i>
[17] <i>1-2-3-4^{ik} udvaronc</i>	<i>Ádám</i>		<i>felügyelők —</i>
[18] —	<i>Eva</i>		<i>Pháraó kísérete</i>
[19] <i>Robespierre Guadet</i>	<i>Egy Cherub</i>	<i>Munkások</i>	—
[20] <i>Egy fiatal Marquis</i>	<i>A föld szelleme</i>	<i>rendőrök</i>	<i>Athénei nép</i>
[21] <i>Egy tiszt</i>	<i>Egy egyiptusi rab</i>	<i>kéjhölgyek</i>	— <i>fegyveres</i>
[22] <i>Egy senqulotte</i>	<i>Kimon szolga</i>	<P> <i>Zenészek</i>	<i>A <chárísok></i>
[23] —	<Lucia> <i>Milkiades</i>	<Polgárok>	<A halál nemtője>
[24] <i>Kepler egy tanítványa</i>	<Kimon fia> <i>fia</i>	<Egy elitélt>	<i>Gladátorok római</i>
[25] —	1	<i>Egy phanster</i>	<i>fiivolások</i>
[26] <i>Egy bábjátékos</i>	2 } <i>athénei <polgár></i>	<i>beliek</i>	<i>Tánczosnók</i>
[27]	3 } <i>népből</i>		<i>Római rabszolgák</i>
[28] <i>Egy ibolyaárús kis lány</i>	<i>Crispus szabados</i>	— 34	<i>Temetési kíséret</i>
[29] <i>Egy anya 50</i>	<i>Tersites</i>		<i>Barbár harcosok</i>
[30] <i>Másik anya</i>	<i>S<everus> polgár</i>		<i>Lovagok</i>
[31] <i>Egy <polgár> leány</i>	1 ^o <i>demagóg</i>		<i>Keresztes vitézek</i>
[32] 1 ^o <i>Polgár lány</i>	2 ^{ik} <i>demagóg</i>		<i>Konstantinápolyi nép</i>
[33] 2 ^{ik} <i>detto</i>	1 <i>Polgár</i>		<i>detto katonák</i>
[34] <i>Egy ékszerárús</i>	2 ^{ik} <i>Polgár</i>	20	<i>Eretnekek</i>
[35] <i>Egy korcsmáros</i>	<i>A halál nemtője</i>		<i>Barátok</i>
[36]	<i>Eros</i>		<i>Boszorkányok</i>
[37]	<i>A Charisok 23</i>		<Kisértetek>
[38] <i>1-2-3^{ik} munkás</i>	<i>Catulus kéjencz</i>		<i>Udvaroncok</i>
[39] <i>Egy kéjhölgy</i>	<i>Hippia</i>	} <i>kéjhölgyek</i>	<i>Udvar hölgyek</i>
[40] <i>Egy katona</i>	<i>Cluvia</i>		<i>Francia nép</i>
[41] 1 ^o } <i>mesterlegény</i>	<i>Péter apostol</i>		<i>Senqulottok</i>
[42] 2 ^{ik} } <Polgár>	1 <i>Konstantináp. polgár</i>		<i>Ujoncok</i>
[43] 1 <i>koldús</i>	2 ^{ik} <i>detto</i> 3 ^{ik} 4 ^{ik}		<i>Convent tagok</i>
[44] 2 <i>koldús 64</i>	1 ^o <Egy> <i>barát</i> 2 ^{ik} <i>barát</i>		<i>Londoni nép</i>
[45]	<...> <i>Patriárcha 34</i>		

[Megjegyzések a fent közölt szöveghez:]

[11] [A négy hasábon felsorolt szereplők csak első elképzelésként osztattak fel négy csoportba, az áthúzások utána az I., II. és III. oszlopban a személyek (szereplők) felsorolása, a IV. oszlopban a néma személyek felsorolása van.]

III. [12] és [13] [Az áthúzás a szereplői csoport, a *Karok* kiiktatása miatt.]

IV. [16] *Egyiptusi*: [egyiptomi. Ugyanígy: II. 21. sor.]

I. [17] [M sajátos helyesírása a sorszámneveknél: 1°, 2^{ik} stb. A K-ban ezek az alakok mindenütt kihúzva. A K-lapon nagyon sok helyen így szerepel.]

I. [19] *Guadet*: [A girondei Guadet nevét M később Saint Just-re változtatta. Magyaroztatát ld. a Párizsi szín 2364. sor szövegváltozatainál!]

I. [22] és IV. [42] *senqulotte*: [A sans-culotte hibás helyesírása.]

II. [23] *Milkiades*: [Miltiádesz.]

III. [25] és [26] *Egy phanster beliek*: [Elírás: falanszterbeliekről van szó.]

II. [28] és [29] *Crispus* és *Tersites*: [A latinosan írt görög nevek ma már Kriszposz és Therszitész alakban szerepelnek a kiadásokban.]

II. [30] *Severus*: [E név kimaradt a végső szövegből. A K-lap írásformája bizonyítja, hogy Tersites neve került Severus helyére.]

IV. [32] *Konstantinápolyi*: [Elírás. Konstantinápolyi.]

I. [33] és II. [43] *detto*: [Ugyanaz, vagyis 2. polgárlány, ill. 2., 3., 4. konstantinápolyi polgár.]

IV. [43] *Convent tagok*: [A párizsi forradalmi nemzetgyűlés tagjai.]

[A K-lapon a szereplők neve mellett álló számok bizonyítják, hogy a Tragédia soraihoz hasonlóan M igyekezett műve szereplőit is lajstromba venni és megszámlálni. A számtani művelet sajátos sorrendje a következő: Kezdte a néma személyekkel, ez az Eretnekek sor előtt álló 20-as számig 20 csoport –

csak a csillagok védszellemei van két sorban egy csoport, az áthúzottakat pedig sehosem számolta be Madách. A Barátoktól III. hasáb közepéig, a phalansterbeliekig folytatva 14-gyel nő a néma személyek száma, ezt összegzi alatta a 34-es szám. A számolást az I. oszlopban folytatta, itt az Egy anyá-ig 17 szereplő van, de valószínűleg M elsámolta magát: Robespierre és Guadet nevét egymás mellett esetleg egynek látta. Ezért írja az anya neve mellé az 50-es számot. $34+16 = 50$. Az I. hasáb innen még 14 szereplő, mint a 2. koldus neve mellett áll: 64 név eddig. A hátoldalon ez még 21 névvel gyarapodik, ezért olvasható az Egy eskimó neve mellett a 85-ös szám. Külön számolandó a II. oszlop névsora: a Charisokig 23, az utolsó Patriarcháig 34 név, mint azt M a szereplők neve mellé írta. Madách számításai szerint tehát művének $85+34=119$ szereplője, ill. néma szereplőcsoportja volt. Mint megállapítottuk: eggyel valószínűleg elsámolta magát, s nem vette figyelembe Ádám, Éva és Lucifer alakváltozatait, álombeli szerepeit sem külön.]

Hátlap: [A K-lap hátsó oldalán az első oszlopban folytatódik a szereplők névsora. A lap jobb oldalán, a 46–47. sorban egy latin idézet áll, mely a Tragédia 2968–2969. sora. Jelentését ld. a szómagyarázatoknál! Kb. az 58. sor vonalától, erősen ferde, lefelé irányuló írással 4 olyan sor következik, amely a Tragédia egyetlen, kéziraton kívül fennmaradt szövegváltozata. Ezt a szöveget a névsor utolsó 3 sorával egy vonalban újra tisztázza a szerző, hasonlóan ferde, lefelé tartó írással. A hátlap szövege a következő:]

[46] <i>Egy zenész</i>	<Ex gratia speciali>
[47] <i>Egy árus</i>	<Mortuus in hospitali>
[48] <i>Másik árus</i>	
[49] <i>Egy ifjú</i>	
[50] <Anyá Egy anyá>	
[51] <i>Czigány asszony</i>	
[52] 1	} deák
[53] 2	
[54] 3	
[55] 4<4>	
[56] <i>Egy nyegle</i>	
[57] 1 }	
[58] 2 } <i>ik Gyáros</i>	<A ki munkás hét után>
[59] <i>Lovel örült gyáros</i> <72>	<Frigyet az örömmel köt>
[60] <i>Egy elitélt</i>	<Csak <Dal><Tréfás dal><e dallal ajkán>
[61] <i>Egy tudós</i>	<Kaczagja az ördögöt>
[62] <i>Egy aggastyán</i>	
[63] <i>Luther</i>	
[64] <i>Cassius</i>	
[65] <i>Angelo Mihály</i>	
[66] <i>Plátó</i>	<Aki munkás hét után>
[67] <Egy nő>	<Tréfás dal és csok között>
[68] <i>Egy eskimó</i> 85	<Tiszta szívvvel mulatoz>

Megjegyzések a szöveghez:

I. [65] *Angelo Mihály*: [M a K-ban Michelangelo-ra javította.]

II. [58–61] és [66–68]: [A Tragédiának a K-on kívül fennmaradt egyetlen szövegváltozata a Második mesterlegény dalának – 2802–2805. sor – első fogalmazványai a Londoni színből. A [60] soron belül többször áthúzta a szavakat M: előbb vízszintes vonallal a *Dal* és a *Tréfás dal* szavakat, majd függőleges vonalakkal áthúzta az egész szövegrészt.]

Az ember tragédiája

Szó- és szövegmagyarázatok

Rövidítések

AB: Alexander Bernát jegyzetei alapján. *Az ember tragédiája* magyarázatos kiadásából. (Budapest, 1909)

KF: Kerényi Ferenc magyarázó jegyzetei nyomán.

Források: Tárgyi magyarázatok *Az ember tragédiájához* c. fejezet (M. I. válogatott művei, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 480–491. l.) és M. I.: *Az ember tragédiája*. Matúra Klasszikusok, Ikon Kiadó, Bp. 1992. széljegyzetei.

[.....] A szómagyarázatok összeállítójának (Bene Kálmán) megjegyzései, kiegészítései.

[Címlap: A címadásról ld. az Utószóban „A mű címe” fejezetet!]

[**Dramai költemény:** a műfaj olyan filozofikus, metafizikus tragédia, amely valamilyen mitologikus, vagy mesei kerettörténetben, költői eszközökkel kísérli meg a kor fontos eszméit megjeleníteni. A műfaj elnevezése Byrontól származik, a *Manfred* c. drámájánál használta először. Néhány nevesebb drámai költemény vagy könyvdráma még Goethe *Faustja*, Byron *Káin*, Shelley *A megszabadított Prométheusz*, vagy Ibsen *Peer Gynt* c. műve. A műfaj előzménye a középkori misztériumjáték.]

ELSŐ SZÍN

A színről:

KF: Madách a bibliai teremtéstörténet keretében indítja drámai költeményét. Goethe *Faust*-jának égi prológusával közös forrása a Biblia, az Újszövetségben Jób könyvének versei. A teremtés leírása Mózes I. könyvében található, ott viszont nincs szó az egyik főangyal lázadásáról. M. tehát bibliai és a Bibliát feldolgozó irodalmi előképeit alkotó módon használta, illetve fejlesztette tovább. Nemcsak a Jó áll itt szemben a rosszal, nem a materializmus lázad az eszmél irányította világrend ellen, hanem a mechanikus renddel szegül szembe a diszharmoniót kívánó értelmi tagadás. Az égből kiteszített Lucifer a paradicsomban a tudás és az öröklét fáját kapja osztályrészul a teremtésből.

- 1 AB ANGYALOK KARA: A kar a bibliai Zsoltárok könyve hangján dicsőíti az Urat. (148. zsoltár, 1. 2.)
- 5 KF **gyönyör:** itt öröm, boldogság értelemben.
- 17 KF **véd-nemtői:** géniuszai, jó szándékú szellemei.
- 20 sor után szerzői utasítás **szférák zenéje:** Püthagorasz görög filozófus szerint az égitestek által, forgásuk során keltett harmonikus hangok, amelyeket az ember nem hall. M. közvetlen forrása itt Cicero műve, a *Scipio álma*, amely megvolt a sztregovai könyvtárban. Ld. még 20–22. sort: „a szférák titkos harmóniája”.
- 21 KF **büszke láng-golyó:** a Nap. A naprendszer itt következő, a 48. sorig terjedő leírása nem egyértelmű. Megfogalmazásába bizonyára belejátszott Cicero említett műve, a már régen elavult, de költői metaforaként még használható ptolemaioszi, földközpontú világgéppel, továbbá a Kepler-jelenet anyaggyűjtésének több tapasztalata.
- 25 KF **e parányi csillag:** lehet a bolygók valamelyike, de a Föld is, a 21. sorral egybevetve. Ebben az esetben a Napra és a Földre vonatkozatható a 29. sor „két golyó” kitétele. [Ez utóbbi magyarázat a valószínű.]
- 34 **Távulnan:** [távolról.]
- 36 AB **béket:** a nyelvújítás korának szava. Bék – béke.
- 38 KF **Csillaga a szerelemnek:** lehet a Vénusz. Nem zárható ki a Holdra utalás sem, amely minden kultúrkör mitológiájában szerepel, mivel változásaival kapcsolták össze a szerelem és a termékenység fogalmát.
- 41–42 KF **születendő világok, / Itt enyészők...:** Madách ábrázolása közel áll a materialista Ludwig Büchner „folytatott időszak teremtésének” gondolatához.
- 48 **Rend lesz útja ferdesége:** [Az üstökösről Arany kissé megváltoztatja Madách eredeti gondolatát. Az eredetiben épp a szabálytalan, egyenes pályájúnak vélt – lásd Vajda: *Az üstökös* c. versét! – égitest is az Úr szavára a rend hirdetője lesz.]
- 49 KF **kedves ifju szellem:** A Föld szelleme. Ld. a 473. sor magyarázatát!
- 50 KF **változó világgömböddel:** a Földdel.
- 60 AB sor után GÁBOR, MIHÁLY, RÁFAEL FŐANGYAL: A főangyalok közül, melyek sehol sincsenek felsorolva a Bibliában, s melyek számát is hol hétnek, hol négynek, hol háromnak határozzák meg, három már az Újtestamentumban is szerepel név szerint. Gábor hir-

- 65 KF deti Keresztelő Szent János és Jézus megszületését, Mihály az égi seregek vezére, Rafael az ártatlanok, gyermekek őrangyala. Ennek megfelelően az Eszme, az Erő és a Jóság képviselői Madáchnál.
- 76 **Hozsána:** (héber-latin) üdv, dicsőség.
LUCIFER: [lat, jelentése ‘fényhozó’. Mitológiai alak, a keresztény vallási irodalomban az ördögök fejedelme. A Tragédiának mintaként szolgáló művek közül Byron: Káin c. drámájában hívták így a Sátánt, az első színnek egyik legfontosabb előzményében, a Faustban Mefisztó az ördög neve.]
- 104–105 **sárba gyúrt kis szikra mímeli / Urát:** [Az értelem, a szellem isteni szikrájával felruházott anyagi lény, a sár fia, az ember Istent utánozza majd.]
- 110–114 **Dicsér eléggé...:** [Lucifer itt, szemben az angyalokkal nem Isten teremtménye, hanem hozzá hasonlóan öröktől fogva létező. *Együtt teremtének* – mondja ezért az Úrnak a 143. sorban. Hasonlít ez a beállítás a perzsa manicheizmus elképzeléseire: a világot a jó és a rossz együtt teremtették.]
- 145 **Éden:** [A Paradicsom.]
- 146 KF **e két sudar fát:** a tudás és halhatatlanság fáját. Ld. még a II. szín helyszínének szerzői utasítását!

MÁSODIK SZÍN

A színről:

KF: A paradicsomi állapotnak és az Éden elvesztésének ábrázolásában Madách egyaránt támaszkodott a Bibliára, Mózes I. könyvére, az erre épülő irodalmi hagyományra Milontól Byronig, valamint a Bibliát „racionalizáló” utópistára, Charles Fourier-ra, aki a prehisztórikus korokat összefoglaló néven édenizmusnak nevezte. Madách ezt összekapcsolta (Büchner *Kraft und Stoff*ja nyomán) a természet és az ember fiatalságának motívumával. V.ö. az Ádám fokozatos öregedését célzó szerzői utasításokkal! Ádám és Éva idilljét Lucifer zavarja meg, aki harcát az Úr ellen az ember által akarja megvívni. Érvelése nem is marad hatástalan: az első emberpár megízleli a tudás fájának tiltott gyümölcsét. A Kerub útját állja a halhatatlanság fája felé igyekvőknek, Ádám és Éva kiüzetnek a paradicsomból.

- 162–165 **az égi tilalom** a Bibliában a következő: „A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert amely napon ejédel arról, bizony meghalsz.” (Mózes I. 2. r. 16., 17.) A Bibliában tehát csak egy fa, a tudás fájának gyümölcsétől tiltja el Isten az embert. M. tehát eltér a Bibliától.
- 165 KF **S halállal hal meg:** a bűnbeesés előtt az ember (a Biblia nyomán) halhatatlan volt.
- 227 KF **porondból:** a föld porából.
- 300 KF **diszharmóniát:** nézetkülönbséget. [Tágabb értelemben az Úr harmonikus, kiegyensúlyozott világával szemben diszharmonikus, kusza, ellentmondásos viszonyokat.]
- 306–315 **Éva okoskodása** a filozófia és teológia nagy vitakérdésévé lett: hogyan fér meg a bűn isten mindenhatóságával és jóságával.
- AB **KERUB:** (héber) az angyalok második rangsorába tartozó lény.
- 333 KF **A kerub nem enged,** hogy az élet fájáról is szakítsanak, miképp a Bibliában (Mózes I. k. 3. r. 22.). [M művének ellentmondása, hogy az Úr az élet fáját is Lucifernek ajándékozta, majd angyalával mégis elűzti a fa gyümölcséből szakítani akaró emberpárt. De őszintén akarhatta-e Lucifer a halhatatlansággal is megajándékozni Ádámot és Évát?]
- AB
- 338 KF **El innen...:** Ádámot nem űzik ki az Édenkertből, hanem maga távozik. A változtatás súlyát Madách a 360–364. sorban némileg enyhítette.

HARMADIK SZÍN

A színről:

[A paradicsomon kívüli pálmafás vidéken Ádám és Éva kialakítják földi életük kereteit, első megnyilvánulásukat Lucifer így összegzi: *A család és tulajdon / Lesz a világnak kettes mozgatója*. Ádám meg szeretné ismerni az anyagi és szellemi világot, Lucifer megmutatja neki a természeti erők félelmetes erejét, nagyságát, s az ember rádöbben kicsinységére, függésére. A természet költői szemlélete sem vigasztalja igazán, szeretné megismerni jövőjét, fejlődését. Lucifer álmot bocsát az emberpárra, s a következő 11 álomszín az emberiség történelmét és elképzelt jövőjét mutatja meg Ádámnak – Lucifer nézőpontjából.]

- 384 KF **a súlyos bilincstől:** a gravitációtól.
- 417–453 **A látomás:** [Madách korának természettudományi ismeretei alapján nagy költői erővel jeleníti meg a fizikai és kémiai folyamatokat, a természet erőit.]
- 417–421 **Mi áradat...:** [A tengeráramlatok, a hőmozgás éghajlatot meghatározó, életet adó jelenségei.]
- 426 KF **delej:** mágnesség.
- 430–431 **Amarra mint jegec, / Emerre mint rügy:** [A Föld mélyén forrongó massa szervetlen és élő anyaggá alakul.]
- 438–444 **Néhány marok porrá...:** [Ádámot megrendíti, mikor látja: teste por, víz, levegő csupán, s élete égés, oxidáció csak.]
- 474 KF sor után **A FÖLD SZELLEME:** Goethe *Faust*jából, az Erdgeist tükörfordítása.
- 475 **önkörében végtelen, erős:** [A Föld szelleme az „égi karban”, a teremtés végtelenében látszott csak „szerény fiú”-nak, a Földön, „önkörében” az ő törvényei uralkodnak.]
- 483–501 **Elrészletezve vízben...:** [A felidézett Föld szelleme ugyan félelmetes, de a nimfák által képviselt természetben inkább már az embert segítő, óvó szerepe domborodik ki. Költői sorokban fogalmazza meg M a mű egyik filozófiai alap gondolatát: az anyagi világ nemcsak ijeszti, korlátozza a szellemi létre, „istenülésre” törekvő embert, de segíti is, teret adva küzdelmeinek.]
- 485 KF sor után, utasításban **NIMFÁK:** a természeti erőket megszemélyesítő és a természetet benépesítő, szép nő formájában elképzelt és ábrázolt lények.
- 500 KF **bölcsésznak:** tudósnak.
- 502–504 **Mit ér, mit ér e játék...:** Ádám nem gyönyörködik úgy a természet költői szemléletében, mint Éva, ő érteni is szeretné a világot.
- 518 KF **egynapos rovar:** kérész, tiszavirág. [Ld. Madách magyarázatát a szövegváltozatoknál!]

NEGYEDIK SZÍN

A színről:

[Ádám, mint Fáraó a piramis építésével a halhatatlanságot szeretné elérni. Hatalma korlátlan, mégsem boldog. A trón előtt kiszenvető, agyonkorbácsolt rabszolga és neje, Éva rádöbbenik a „Milliók egy miatt” tarthatatlanságára, igazságtalanságára. Évát maga mellé emeli a trónra, felszabadítja a rabszolgá-

kat. Lucifer is hozzájárul ehhez a kiábrándulásához, amikor felidézi, hogyan enyésznek el hatalmának és halhatatlanságának jelképei: a piramis és a múmia. Ádám ezért a szabad egyének egyenlőségén alapuló társadalmát óhajtja.]

- 556 KF sor előtt, helyszín **gúla:** piramis.
- 578 **szűmre:** [szívemre]
- 611–617 **Ez ismét a szálaknak...:** Lucifer arról az eltéphetetlen kötelékről szól, mely az embert az anyagi világhoz köti, ennek a szellemi törekvéseket, vágyakat korlátozó „szálak” a létét már a 3. színben maga Ádám is felfedezi, ld. a 386–394. sort.
- 621–623 **Nincsen más hátra... ..az erő s anyag:** Lucifer a kor materialisztikus felfogását képviseli, mely szerint a szerelem is anyagi jelenség. 1855-ben jelent meg Ludwig Büchner: *Erő és anyag (Kraft und Stoff)* című könyve, melynek eszméit főleg Lucifer képviseli a műben. [A Madách szövegét átíró Arany betoldotta 623. sor a könyv címére is utal itt.]
- 629 AB **most hálnál meg, amint fölélél?** A szövegből nem derül ki: a rabszolga és neje el voltak különítve, avagy csak most láthatja a férfit, mennyire szereti őt Éva.
- 630 KF **pór:** itt rabszolga.
- 634 KF **hagymázos:** lázas, önkívületi.
- 658–659 **Szökött rabszolga...:** Halálával a rabszolga tulajdonképpen megszökött urától.
- 678 **tégedet mulatni:** [téged mulattatni, szolgálni.]
- 700 AB **A végzet arra ítelt állata:** Arra van ítélve, amiről Ádám a 692–699. sorban beszélt. Tudniillik, hogy a tömeg, a milliók valóban az egyért, a hatalmasokért vannak. (Arany János magyarázata alapján, ld. még a Szövegváltozatoknál is!)
- 720 KF **tömét:** tömegét. [Nyelvújítási szó, mint a zöm, zöme. Nem gyökeresedett meg nyelvünkben.]
- 732 KF **kivált:** kiváltságos, kiemelt. [A kiváltságosakká előlépőknek adott láncok, gyűrűk a hatalom jelvényei.]
- 772 AB **csak virág légy, drága csecsebecs:** a fáraó előtt a nő csak dísz a férfi életének. A keleti világ felfogása. [Ugyanakkor ez Madách nőről alkotott véleményének egyik alapvető pillére is, ez a felfogás gyakran hangot kap az egész életműben, így híres akadémiai székfoglalójában, *A nőről, különösen aestheticai szempontból* című értekezésében is.]
- 782 KF **vonalni:** régi hossz mérték, a hüvelyk $1/12$ része, 2,256 mm.

- 783 KF **könyök:** régi hossz mérték, a könyöktől a középső ujj hegyéig számították. Egy könyök: 0,4436 m. [Föltehetően csak a ritmus kedvéért szerepel ez a hossz mérték, amelyet M korában már nem használtak; a kisebb távolságokat lábban, hüvelykben és vonásban, a nagyobbakat mér földben adták meg.]
- 786 KF **kéjkertjeidben:** pihenőkertjeidben. Utalás az ókor fejlett kertkultúrájára, melyet M az emberi elme nagy teljesítményei között tart számon. Ezért emlegeti itt együtt a „gúlá”-val, azaz a piramissal.
- 796–802 [Az álomszínek végén gyakran Ádám maga értékeli az átélt eszméket, s szabja meg a követendő utat. Itt a „milliók egy miatt” s a „dőre nagy ravagy” világa után a „köz”, a „milliók” szabad államában akar élni.]
- 810 **Tisztult alakban:** [Ádám mintha megsejtené, hogy az álomjele-
netek legfennköltebb, legmagasabb Évájával találkozik majd a
következő színben: Lucia, Miltiadesz neje az eszményi hitves.]

ÖTÖDIK SZÍN

A színről:

[Ádám, mint az athéni demokrácia hadvezére, a marathoni győztes egy újabb hadjáratból, a perzsákkal szövetséges Paros szigete elleni harcból súlyos sebesülése miatt eredménytelenül tér vissza városába. A demagógoktól felizgatva, a gazdag polgárok által megvesztegetve a nép ellene fordul, halált kiált rá. Lucifer, harcosnak öltözve elhitei a tömegekkel, hogy Miltiadesz meghallva az ellene emelt vádakat, most seregeivel Athén ellen vonul. A tömeg gyáván meghunyászkodik a vezér előtt, hű felesége, Éva is keserű szemrehányással illeti a vélt hazaárulás miatt. A férfi tisztázza magát: csak sebesülése miatt tért haza, s elbocsátja katonai kíséretét. Erre a gyáva nép, a demagóg biztatására ismét halálra ítéli: Miltiadesz kiábrándultságában nem védekezik. E nép nem érdemli a szabadságot, s a haza önzetlen szolgálata is céltalan – véli, s ezután csak az egyéni örömeknek, élvezeknek akar élni.]

- Színhely KF LUCIA: a valóságban Hégeszipülének hívták. [Miltiadesz felesége.]
- Színhely KF MILTIADÉSZ: athéni politikus és hadvezér. [I. e. 6–5. sz.] I. e. 490-ben győzelmet aratott a perzsák ellen Marathónnál. Az ellenséghez pártolt szigetek elleni büntetőhadjárat során, Párosz sikertelen ostroma miatt hadisarccal sújtották. A hagyomány szerint

- börtönben halt meg. [Miltiadesz a történelmi valóságban nem volt annyira önzetlen bajnoka az athéni demokráciának, mint azt M művében bemutatta.]
- Színhely **KIMÓN:** (?-i. e. 449), Miltiadesz fia. I. e. 478-ban tűnt fel hadvezérként, sikeres harcokat vívott a perzsák ellen. Megnövekedett politikai befolyása miatt i. e. 461 és 454 között száműzetésbe küldték. 451-ben sikerült fegyverszünetet létrehoznia Athén és Spárta között, így egyesült erővel fordulhattak a perzsák ellen. Kúprosz ostroma alatt halt meg.
- 842 KF **polgárerényt:** a felvilágosodás korától élő fogalom irodalmunkban, amely a közjóért tevékenykedő, az antik demokráciától tanuló, onnan mintákat merítő közösségi magatartást jelentette (latinul: virtus civica), szemben a nemesi „virtus”-sal, a pusztán katonai vitézséggel.
- 844 **anyjára tör:** [azaz létrehozójára, a szabadságra.]
- 858 KF sor után utasítás **himmuszt:** istenhez szóló, emelkedett hangvételű fohászt.
- 858 KF sor után **DEMAGÓG:** eredetileg a görög városállamok népgyűlésének szónoka, átvitt értelemben: uszító, lázító. [Olyan ember, aki alaptalan, de a népnek tetsző ígéretekkel tesz egy bizonyos hatalom támogatása, elősegítése érdekében.]
- 867 KF **A disz-szekérről:** melyen a győztes hadvezér az ünnepi menetben felvonult.
- 868 KF **virágozd fel:** az áldozati állat virágfüzérrel ékesítése az antik elképzelés szerint azt még kedvesebbé tette az istenek előtt.
- 879 KF **Aphrodite:** a szerelem istennője a görög mitológiában.
- 882 KF sor után utasítás **Erósz:** Aphrodité fia, szerelemisten. **Kháriszok:** Aphrodité kísérői.
- 888 AB **bánalom:** mint szánalom, bánatalom. (Vagy megbánás.)
- 891 KF **Lemnoszt:** sziget az Égei-tengeren, amely Miltiadesz büntetőhadjáratának során került i. e. 489-ben Athén uralma alá. Ma: Lémnosz.
- 892 KF **Phárosznál:** szintén a perzsákhoz pártolt sziget az Égei-tengeren. 26 napi ostroma után Miltiadesz visszatért Athénba. Ma: Párosz.
- 894 KF **bérletemből:** utalás a jogokban egyenlő szabad athéni polgárok között végbement vagyoni és függőségeket okozó differenciálódásra.
- 945–962 AB *Lucifer „tréfája”* után kommentárjában az emberi aljasságnak örövendezik, s csak a görög művészet szépségének varázsa zavarja meg örömét. A klasszikus szépségideál idegen tőle.

- 973 KF **e mell vérzik:** Miltiádész valóban megsebesült Phárosz ostrománál.
- 984 KF **Athéné Pallasz:** Zeus főisten leánya, aki a bölcsesség, a mesteriségek, a tudomány és az ezeket egybegyűjtő városi élet istennője volt. Athén város legfőbb pártfogója, itt ebben a minőségében szerepel.
- 999 KF **Dáriusz:** I. Dareiosz (i. e. 558–486), perzsa király. 522-től uralkodott, fennhatósága alá tartoztak az ión városok és részben az Égei-tenger szigetei is. 492-ben és 490-ben sikertelen hadjáratot vezetett a görög városállamok Athén szervezte szövetsége ellen.
- 1005 KF **Marathónnál:** a perzsa szárazföldi támadást Athén ellen i. e. 490-ben Miltiádész itt állította meg, vereséget mérve a túlerőben levő ellenségre.
- 1058 KF **Hádész:** a holtak birodalma, az alvilág.
- 1072 KF sor után utasítás **tőkét:** kivégzésnél használt fatuskó, amelyre az áldozat fejét lehajtotta.
- 1078 KF **ég veled:** az árulással vádolt Miltiádész a hagyomány szerint nem így, hanem börtönben halt meg.

HATODIK SZÍN

A színről:

[A hanyatló, érzéki élvezetekbe süllyedt Rómában vagyunk. Ádám, Lucifer és Éva egy lakoma résztvevői, akik előtt gladiátorok küzdenek, táncosnők buja táncot lejtenek, s ahol a kéjencek hölgyei gúnydalokat énekelnek a régi római erkölcsökről. Csak Éva-Júlia lelkében sejlik fel az elveszett éden, csak ő ébreszti rá szeretőjét, Ádám-Sergiolust életük céltalanságára, a dőzsölés, a mámor csömörére. Éva után a Péter apostol vezette halotti menet végképp megváltoztatja a hangulatot. Milo-Lucifer ízléstelen, morbid ötletként szeretője, Hippiá megcsókolja a pestises halottat, ám a haldokló nőt Péter apostol megkereszteli és feloldozza. Péter ostromzó szónoklata és a jelenet hatása alatt a kéjencek megundorodnak és elfordulnak eddigi életüktől. Ádámnak a kereszténység új utat mutat, új célt jelöl ki.]

Színhely KF **Appenninek:** itáliai hegység.

Színhely KF **lecticával:** heverővel. A rómaiak félkőnyökre dölve, fekvé étkeztek.

AB e fekvőhely neve valójában lectus, a lectica rudakkal ellátott, hordozható heverő volt.

- 1088 AB **gladiátor:** a császárkor „nemzeti intézménye” a gladiátorok viadala, az ilyen élet-halál küzdelmekre kiképzett rabszolgaharcosok cirkuszi bemutatója a császárkori Róma legkedveltebb szórakozása. A magánházaknál rendezett gladiátorviadal nem volt jellemző.
- 1090 KF **Herculesre:** a görög Héraklész római átvétele. Zeus és Alkméné fia volt, nagyerejű hős, aki halála után istenné lett. Neve esküdzésekben közkeletű nyelvi fordulat volt Rómában, annyit tett, mint isten bizony, istenuccse.
- 1115 KF **Tantalusként:** a görög-római mitológiában rászedte az isteneket, akik halála után azzal büntették, hogy szomját és éhét nem csillapíthatta, holott a víz álláig ért, a gyümölcsök pedig karnyújtásnyira függtek előtte.
- 1117 KF **Proteusként:** alakját változtatni tudó tengeristen.
- 1124 AB **fűzérés pohár:** az ivóedényeket a fényűzés korában gazdagon díszítették, drágakövekkel, bevésett verssorokkal, mondásokkal, virág-fűzérékkel.
- 1125–27 AB **fogadástok:** a löverseny-fogadásra emlékeztető jelenet nem korhű, a fogadás nem volt szokásban a rómaiaknál.
- 1128 KF **ángolnás tavamba:** halastavamba.
- 1135 KF **Recipe ferrum!** (latin) Fogadd a vasat! A legyőzött gladiátor halálos ítélete, amelyet a lefelé fordított hüvelykujj mozdulata kísért.
- 1143–44 AB **Táncosok! / Csináljatok most már komédiát...:** a táncosok némajátékot, pantomimet is előadtak.
- 1178 KF **a fekete halál:** a pestis. Rokonszavai: az 1257. sorban dögvész, az 1277. sorban döghalál.
AB Madách ismét nem a történeti hűségre törekedett, a nagy pestis Krisztus után 250–255 között pusztított Rómában.
- 1198 KF **Lukréciát:** Sextus Tarquinius, a római király fia gyalázta meg, mire az asszony szégyenében megölte magát.
- 1198 KF **az özvegy ágyban:** férje távollétében, „szalmaözvegyként”.
- 1206 KF **Brutus:** (i. e. 85–42), köztársaságpárti római politikus, aki i. e. 44. március 15-én részt vett Julius Caesar megölésében. A kitért polgárháborúban a makedóniai Philippinél csatát veszített és öngyilkos lett.
[AB felveti, hogy az itt említett Brutus lehet a Tarquiniusokon bosszút álló L. Julius Brutus is, de ő is inkább a híresebb Brutusra, Caesar nevelt fiára szavaz.]
- 1214 AB **Rém járt fel a hősök agyában:** a hősök agyrémekben hittek. Arany javítása nyomán került a szövegbe.

- 1216 KF **ily örült:** őskeresztények, akiket hitükért a cirkuszban vadállatok elé vetettek.
- 1262 KF sor után utasítás **tibiakkal:** halotti fuvolákkal.
- 1275 KF **obulust:** ezüstpénzt, amelyet a rómaiak a halott szájába tettek, hogy az kifizethesse az átkelés díját az alvilágot határoló folyó révészének, Kháronnak.
- 1276 KF sor után utasítás **Péter apostol:** eredeti neve Simon, foglalkozása halász volt. A tizenkét apostol egyike, nevét és egyházszervező feladatát Jézustól kapta. Miután a Szentföldön megszervezte az első keresztény közösségeket, i. sz. 44-ben Rómába érkezett. 51-ben ő elnökölt a jeruzsálemi zsinaton. Második római tartózkodása idején, i. sz. 67-ben vagy 68-ban esett áldozatul a Néró alatti keresztényüldözéseknek.
- 1309 AB **Thébaisznak:** Felső-Egyiptom neve, Thebae fővárosáról elnevezve.
- 1310 KF **anachorétákkal:** sivatagi, önsanyargató remetékkel.
- 1316 KF **orcusnak tüze:** pokoltűz, gyeheenna.

HETEDIK SZÍN

A színről:

[Az ígért testvériséget, szeretetet a kereszténység fővárosában, Bizáncban nem találja meg Ádám-Tankréd, aki a Szentföldön vívott háborúból érkezve kereszteseivel a városban akar megpihenni. A mozaikszerű epizódokból felépülő szín minden eseménye fokozatos kiábránduláshoz vezet: a város népének félelme a kereszteseiktől, a pátriárka és az eretnekek fanatikus hitvitája, a búcsúcédulás barát fellépése, s a vallás ferde felfogása, mely bünné bélyegzi Tankréd és a megmentett Izóra – Éva – szerelmét. Mint a görög szín végén, ismét elfordul a küzdelmekről Ádám, s a tudományhoz menekül.]

- Színhely KF **Pátriárka:** az 1054. évi egyházszakadás óta a konstantinápolyi érsek (pátriárka), a keleti kereszténység feje volt.
- Színhely KF **Tankréd:** (?–1112). Már az első kereszteshadjáratban részt vett. Nicaea, Antiochia és Jeruzsálem ostrománál jeleskedett. Nem tért vissza Európába, hanem előbb Galilea, majd (1104-től haláláig) Antiochia fejedelme lett. Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* c. eposzának és Voltaire drámájának is hőse – mindkettő megvolt Madách könyvtárában. [M tehát eltér a történelmi valóságtól, Bizánc elpusztítói más kereszties hadak voltak.]

- 1387 KF **szerájok:** itt háremet jelent.
- 1390 KF **szent jelet:** a lovagok ruhájukon a kereszt jelét viselték.
- 1394 KF **szent bölcseje:** a kereszteshadjáratok célja Jézus szülőföldjének, Palesztinának felszabadítása volt a szeldzsuk-törökök uralma alól.
- 1408 AB **e ronda démont:** a martalóc népet. [AB kicsit szűkít a sor értelmén e magyarázattal, Tankréd–Ádám valószínűleg a népet, a hitvány tömegeket minősíti ronda démonnak itt.]
- 1414 AB **Lesujtom!** – t.i. a népet. [Azaz megsemmisítem.]
- 1446 KF **hírhedett almát:** valószínűleg a paradicsom tiltott gyümölcsére céloz Madách.
- 1451 KF **Fárosz:** világítótorony, az egyiptomi Pharosz-sziget nevééről.
- 1458 KF **miazmákat:** betegségeket okozó kigőzölgeket.
- 1469 AB **Egzakt fogalmat:** Bizonyos dolgokban nem tehetünk szert egzakt, azaz pontos mennyiségi meghatározásokra. Lucifer példája: ha mindig kisebb-kisebb kardot kovácsolunk, megszűnik-e a kard valamikor? Hol a határt jelölő egzakt pont?
- 1481 KF **a kereszténység fővárosában:** az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás után lett Konstantinápoly a keleti kereszténység székhelye, míg a nyugatié Róma maradt.
- 1484–85 KF **a Homousiont, / Vagy Homoiousont?:** azonos lényegű vagy hasonló lényegű. Tudniillik Jézus, a Fiúisten az Atyaistennel a Szentháromság tanában. Az erről folyt hitvita az i. sz. IV–VI. században osztotta meg a kereszténységet.
- AB Arius és tanítványai azt tanították, hogy a Fiú maga is Isten teremtménye, tehát nem létezett mindig; Istentől kapja fényét, melylyel beragyogja a világot. Lényege tehát nem egyenlő Isten lényegével. Ezzel szemben a nicaei zsinat dogmaként megállapította a *homousia* elvét, tehát a Fiú *azonos, egy* mivoltú Istennel. Az ariánusok számos felekezetre bomlottak, a legszélsőségesebb az Atya és a Fiú lényegazonosságát merőben tagadta. Voltak viszont olyan csoportok, amelyek az Atya és a Fiú mivoltának *hasonlóságát* tanították, a *homoiousiát*. A kompromisszum-keresés miatt ezeket a szektákat fél-ariánusoknak is nevezték. Az arianizmusnak 380-ban Theodosius császár vetett véget Keleten. Madách az egész hitvitát évszázadokkal későbbi időpontba teszi át.
- 1496 KF **Keresztény-cinikus:** utalás az ókori cinikus filozófusokra, akik megvetették a földi, szellemi és anyagi javakat egyaránt. Olyan szerzetesekről van itt szó, akik elítélték az evilági élet minden kényelmét, kellemességét.

- 1504 KF **mestered:** Jézus.
- 1514 KF **Tamás:** a tizenkét apostol egyike, a kételkedő („a hitetlen Tamás”), aki addig nem hitte el Jézus feltámadását, amíg előtte meg nem jelent.
- 1516 KF **szent sír:** Jézus sírja Jeruzsálemben.
- 1553 KF **a rimini zsinat:** 360-ban a homoiusion híveinek kedvezett.
- 1555 KF **Nicaeában:** 325-ben a homoiusion hittételét fogadta el az itteni zsinat, amit azután a 381-es konstantinápolyi emelt végleges hittétellel. A homoiusion hívei ezután eretneknek számítottak.
- 1560 KF **Árius:** (?-i. sz. 360.), egyházatya, a homoiusiont vallotta.
- 1560 KF **a két Euséb:** egyikük Caesarea püspökeként a nicaei zsinaton közvetíteni igyekezett az álláspontok között, utóbb a homoiusiontételt írta alá. A másik, Nikodémia püspöke, mindvégig ariánus maradt.
- 1561 KF **Athanásiust:** Egyiptom érseke, a nicaei zsinaton a homoiusion pártjának vezéregyénisége. [A kb. hatvan évig dúló hitvita legjelentősebb egyénisége.]
- 1565–68 KF **a nagy Babilon, a kéjhölgy, a hétfejű sárkány, az Antikrisztus:** a bibliai Újszövetségben, János jelenéseinek könyvében szerepelnek, mint a kereszténység eljövendő ellenfelei.
- 1583–94 AB Zsoltárok könyve, Károli Gáspár bibliafordításából.
- 1594 KF sor után utasítás **traktátusokkal:** könyvecskékkel. [Traktátus (lat.)=értekezés, tanulmány, v. szerződés, egyezés.] A szerzői utasítás, valamint az 1643–1654. sorok közötti jelenet utalás az ún. búcsúcédulák árusítására, amelyek jó pénzért a bűnök födi megváltását ígérték. A visszaélés egyik közvetlen kiváltó oka lett a reformáció mozgalmanak.
- 1635 KF **embernyomot:** nemzedéknyi időt.
- 1651 KF **solidival:** itáliai váltópénzzel.
- 1662 KF sor után utasítás: **IZÓRA:** a név Rossini *Tancredi* c. operájából való (1813). [Az Isaura név – amely a vázlatlapon olvasható, s amely a kéziratban is egy helyen a javítás előtt állt – ebben a magyaros alakban Kisfaludy Károly *I. Ulászló* c. színművében szerepelt először.]
- 1721 KF **elégiát:** borongós, szomorú hangulatú költeményt.
- 1750 KF **szent ostyát vevék:** azaz fogadalmát az oltár előtt, szentség felvételével erősítette meg.
- 1757–1804 AB Tankréd–Izóra fennkölt, ideális szerelme mellett a köznapi, kacér Helene és Lucifer kettőse áll. A jelenet ezzel a párhuzamossággal

hasonlít a Faust kerti jelenetéhez, Lucifer itt tényleg néha oly módon beszél, mint ott Mefisztó. A hasonlóság csak külsődleges: Faust és Margit igaz szerelmének humoros ellenpontjául szolgálnak a vén Márta komikus célzásai, Madáchnál azonban a középkori romantikus lovagszerelm szélsőséges ellentétét mutatja Helene közönséges kalandvágya.

1826 KF **sarcot:** itt zsákmányt jelent.

1830–36 és

1841–45 AB Zsoltárok könyve, Károli Gáspár bibliafordításából.

1833 KF **unicornisoknak:** egyszarvú mondabeli állatoknak.

1845 AB sor után utasítás: a csontváz, a boszorkányok megjelenése stílszerű középkori jelenet.

NYOLCADIK SZÍN

A színről:

[Ádám a tudományba, a családi életbe vonult vissza. Keplerként él Rudolf császár udvarában, de sem kivételes tudása, sem a családi élet nem védi meg a kicsinyes, törpe korban: a császár áltudományos hóbortjait, az alkimiát és csillagjósolást kell művelnie, hogy felesége, Müller Borbála (Éva) anyagi igényeinek megfeleljen. Az elkényeztetett nemesasszony hűtlenné válik, Kepler a bor mámorába menekül és elalszik – és megálmodja a francia forradalmat.]

Színhely KF **Kepler:** Johannes Kepler (1571–1630), csillagász és matematikus. 1600-tól tartózkodott az udvarban. 1612-ben Rudolf utóda, II. Mátyás megerősítette állásában, de fizetni ő sem tudta, ezért Linzben tanári állást vállalt. Ausztriát 1626-ban hagyta el, amikor II. Ferdinánd kitiltotta országából a protestánsokat. Ezután Regensburgban és Ulmban élt. Korának egyik legkiválóbb tudósa, a bolygómozgás hármastörvényének felfedezője.

Színhely KF **famulus:** (latin) szolga. A középkorban a professzoroknak segítő idősebb diák. Kepler is így kezdte az udvarnál pályáját, Tycho de Brahe mellett, 1600–1601-ben.

Színhely KF **Borbála:** Barbara Müller von Mühlbech (?–1611). 23 évesen és özvegyasszonyként lett Kepler első felesége Grazban. Valóban származására büszke, nehéz természetű asszony volt, depresszióban szenvedett, majd megőrült.

Színhely KF **Rudolf császár:** (1552–1612), e néven a II. 1572-től magyar, 1575-től cseh király, 1576-tól császár. 1583-tól csaknem megszakítás nélkül Prágában tartotta udvarát. Jelentős mecénás és műgyűjtő volt, szenvedélyesen érdekelték a technikai újdonságok és az alkímia. Ideje és vagyona tekintélyes részét ezekre áldozta.

1915 KF **horoszkópot:** a csillagok együttállásából az emberi sors alakulására tett jövendölést.

1917 KF **konjunktúrákban:** más csillagokkal való összefüggésben.

1921 KF **klimaktérikus napok:** kedvezőtlen időpontok.

1922 KF **a nagy mű:** a „bölcsek kövének” keresését, amely a fémeket arannyá képes változtatni, meggyógyítja a betegségeket és fiatalít.

1924 KF **Hermes Trismagistust:** helyesebben Trismegistust. Az egyiptomi holdisten (Thot) görög neve és jelzője (tris megistus=háromszor legnagyobb). Őt tartották a középkori kémia, az alkímia és a mágia atyamesterének.

1925 KF **Synesiust:** (375–412), keresztény püspök és bölcselelő, akinek alkímiai munkákat is tulajdonítottak.

1925 KF **Albertust:** A. Magnus (1193–1280) dominikánus szerzetes. Két alkímista könyve mellett más tudományos munkákat is neki tulajdonítottak.

1925 KF **Paracelsust:** (1493–1541), híres orvos és alkímista.

1926 KF **Salamon kulcsát:** a középkorban varázslónak és nagy aranycsinálónak is tisztelt zsidó királynak tulajdonított műveket.

1928 KF **a vénhedt királyt:** az aranyat. Az alkímisták, titkolni akarván módszereiket, virágos nyelven fogalmaztak.

1929 KF **a holló s a veres oroszlány:** az arany felé vezető, átmeneti anyagok „fedőnevei” az alkímiában.

1930–31 KF **a kettes merkur, a két planéta:** az alkímisták nagy szerepet tulajdonítottak a csillagok együttállásának a kísérleti időpontok meghatározásában.

1932 KF **az ércek bölcseletsava:** a bölcsek köve, amelyet (nevével ellentétben) pornak vagy képlékeny anyagnak képzeltek.

1933–34 KF **a nedves tüzet,/ Száraz vizet:** az alkímisták elképzelték anyagok, amelyekben az alapelemek elvesztik tulajdonságaikat, így lehetővé válik átalakításuk.

1935 KF **A szent mennyegző:** a bölcsek kövének létrejötte.

1940 KF **új tanoknak:** a reformációnak. Kepler, Madách ábrázolásától eltérően, valóban protestáns volt.

1946 KF **Igyekszel őt kiszabadítani:** történeti tény. Az asszonyt nem vették alá kényszervallatásnak, majd szabadon is bocsátották.

1953 KF **nemesség:** Kepler elszegényedett nemesi családból származott, házasságkötésekor Barbara Müller családja megkövetelte tőle ennek igazolását.

1971 KF **újításnak átkos szelleme:** a protestáns puritanizmus.

2016 KF **szibillák:** az antikvitás jósnői.

2022 AB **szférák titkos harmóniája:** Pithagórasz rendszerében fordul elő; a hét bolygó oly távolságban van egymástól, amely a húrok hosszúságának harmónikus hangoknál felel meg. A hét csillag forgása együtt egy oktáva, egy harmónia, melyet azért nem veszünk észre, mert mindig halljuk.

2073 KF **keverese:** keveréke.

2078 KF **nativitásra:** az újszülött számára készített elsődleges horoszkóp.

2137 KF **sor után utalás Marseillaise:** a forradalom védelmére siető marseille-i önkéntesek indulója, Rouget de l'Isle dallama és szövege (1792). 1795 óta Franciaország nemzeti himnusza.

KILENCEDIK SZÍN

A színről:

[Az „álom az álomban”-színből Ádám, mint Danton, a kiemelkedő szónok a katonák hősiességét méltatja a párizsi nép előtt, még a hadvezérnek jelentkező ifjú tiszt hősködő öngyilkossága sem rendíti meg. A néptömeget az árulók, a Konvent ellen tüzeli. A sans-culotte-ok a börtönökbe indulnak véres leszámolásra, s közben két elfogott főnemest hoznak Danton elé, aki beleszeret a márkinő-Évába, s merész királypárti hitvallása ellenére megmenti annak testvérét. Egy visszatérő sans-culotte leszúrja Évát, miközben beszolgáltatja azt a gyűrűt, mellyel egy arisztokrata akarta megvásárolni életét a börtönben. Ezután bukkan fel a tömegből a forradalmárnő-Éva, levágott fejjel a kezében. A Danton elleni merénylet megöléséért egy szerelmes éjszakát kér cserébe. A kéjvágó forradalmárnő és a véres tömegek kiábrándítják Dantont, így amikor a forradalom vezetői árulással vádolják, nem védekezik. A párizsi álom a vérpadon végződik.]

Színhely KF **nézőhely:** színpad.

Színhely KF **Párizs Gréve-piacává:** a forradalmi népgyűlések színhelye, ma: Place de l'Hotel de Ville, azaz a Városház tere. A nyaktilló azonban nem itt, hanem a Place de la Republique-on (a mai Concorde téren) állott, ott végezték ki Dantont is.

206

- Színhely KF **guillotíne**: nyaktiló. Feltalálója, Joseph Ignace Guillotin orvos (1738–1814) nevét viseli, aki eredetileg emberbaráti célból, a kivégzések gyors és fájdalommentes végrehajtása érdekében készítette.
- Színhely KF **Danton**: Georges D. (1759–1794), ügyvéd. A forradalom után Párizs ügyésze, majd 1792-ben igazságügyminiszter. Ekkor volt népitétel a börtönökben, ám néhány elítéltet valóban megmentett. 1793-ban a girondistákhoz közeledett, a jakobinusok 1794. március 31-én fogták el, vádiratát Saint-Just készítette. Egyébként nős volt, 1793-ban kötött házasságot.
- 2141 KF **Egyenlőség, testvériség, szabadság!**: A francia forradalom harmas jelszava volt az elvi alapja Madách programjának is, 1848-as értelmezésben, amikor 1861-ben Balassagyarmat országgyűlési képviselőjévé választották.
- 2218 KF **Konvent**: a francia nemzetgyűlés 1792 és 1795 között.
- 2222 KF sor után utalás **sans-culotte**: (francia) térdnadrág nélküli. A térdnadrág az arisztokraták viselete volt, a sans-culotte-ok a kispolgárságot és a városi nincsteleneket jelentették.
- 2236 KF **nincs cím egyéb**: a nemesi rangokat és címeket az Alkotmányozó Nemzetgyűlés már 1790. június 19-én eltörölte.
- 2255 KF **Rolandnál**: R. de la Platiere (1734-1793), girondista politikus, 1792/93-ban belügyminiszter. A jakobinus diktatúra elől megszökött, de felesége kivégzésének hírére öngyilkos lett.
- 2284 KF **Catilinát**: Lucius Sergius C. (i. e. 108–62) a római történelem elmentmondásos alakja, aki a népnymort saját hatalmi céljaira igyekezett felhasználni. Cicero szónoklatai leplezték le. Ezek válogatott kiadása megvolt Madách könyvtárában.
- 2284 KF **Brutust**: lásd az 1206. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot!
- 2291 KF **Caesarnak**: Julius C. (i.e. 100-44), római politikus, hadvezér és író. Műveiből latin és német kiadást őrzött az alsó-sztrégovai Madách-könyvtár is.
- 2346 KF **hagymázban**: lázas önkívületben.
- 2363 KF sor után utalás **Robespierre**: Maximilian R. (1758-1794), ügyvéd. Szülővárosa, Arras képviselője volt az 1789-es nemzetgyűlésben. 1790-től a jakobinus klub elnöke, 1791-ben közvádoló a párizsi törvényszéken, 1792 szeptemberétől a konvent tagja. 1793 júliusától a Közjóléti Bizottság állandó tagja, a jakobinus diktatúra vezéregyénisége. 1794 júniusában és júliusában a konvent elnöke. 1794. július 27-én fogták el, másnap végezték ki.

- 2363 KF sor után utalás **Saint-Just**: Louis S-J. (1767–1794). 1792 szeptemberétől volt a konvent tagja, a testület egyik leghatásosabb szónoka. 1793-ban konventbiztos Elzászban, a forradalmi terror itteni megvalósítója. 1794-ben tagja volt a jakobinus diktatúra triumvirátusának. Robespierre-rel fogták el és végezték ki.
- 2373 KF **vádollak**: Dantont valóban ezekkel a vádakkal illették.
- 2389 KF **három hó alatt**: Dantont 1794. április 5-én, Robespierre-t, Saint-Just-öt és társaikat 1794. július 28-án végezték ki.

TIZEDIK SZÍN

A színről:

[A nyakazás elmaradt – Ádám, mint Kepler ébred fel a második prágai színben. A szín a forradalom korának elismerő értékelésével indul. Itt teljesedik be Kepler magánéleti tragédiája: az udvaronc Évát férje megölésére szólítja fel, s bár az ettől az aljasságtól visszariad, s hűtlensége után némi büntudatot, megbánást is érez, nem kerül közel férjéhez. Mégis itt, a hűtlen asszonyról mondja el Ádám (Madách) legköltőibb, legpozitívabb értékelését a nőről. A jelenet második, Faust-hatásokat mutató részében a tanítványnak tárja fel Ádám a tudomány gyarlósága, korlátai miatt érzett csalódását és egy oly korról álmodik, melyben az egyén korlátlan szabadsága érvényesül.]

Színhely **reg**: [reggel].

TIZENEGYEDIK SZÍN

A színről:

[A magasból még biztatónak, boldognak látja az öregedő Ádám a londoni váár nyüzsgő embertömegét, ám közéjük vegyülve ismét csalódik. Az epizódok egyre növelik kiábrándulását: a bábjátékos és a zenész a művészet, a nyegle jelenete a tudomány elaljasulását igazolja, a pénz jellemtorzító hatása alól csak egy-két szereplő mentes: talán az ibolyaárus leány ártatlansága, a tanulók kamaszos lelkesedése, a munkások szolidaritása elítélt társuk iránt jelent némi vigaszt az egyre sötétebb képet látó Ádámnak. Csalódásaira a prágai Éva „méltó” párjaként megjelenő hiú, kacér, üreslelkű polgárlány-Éva teszi fel a koronát. Így a szabadság kiteljesedése helyett annak megcsúfolása lesz Ádám londoni tapasztalata – az utolsó haláltánc-jelenetben rezignáltan figyel, amint

208

a londoni szín jellegzetes alakjai sírjukba hullanak. Csak Éva – de nem a polgárlány, hanem a paradicsom Évája, az „örök Éva” léphet át a síron.]

- Színhely KF **Tower:** (angol) torony. A Temze partján London középkori erődje.
- 2596 KF **tömkeleg:** útvesztő, labirintus.
- 2623 KF **szofista:** (görög) a bölcsesség tanítója az ókori Athénban. Madách korára már pejoratív értelemben használatos, mint hamisan okoskodó.
- 2637 KF **doktrinér:** elvont elvek alapján gondolkodó. Az 1840-es években ilyennek tekintették a centralista liberálisokat, így Madáchot is.
- 2675 KF **hat ezredév:** bibliai időszámítás Ádám és Éva kora óta.
- 2680 KF **Népost:** Cornelius Nepos (i. e. 100 körül–32), római történész. Életrajzai iskolai olvasmányok voltak nálunk is a reformkorban. Német-latin kétnyelvű kiadása megvolt Madáchék könyvtárában is.
- 2685 KF **Shakespeare:** William S. (1564–1616). A nagy angol drámaköltőnek, akiben a romantika a zseni legragyogóbb megtestesülését látta, egy 1836-os német összkiadása volt meg Madách könyvtárában, 1839-es pesti beszerzése.
- 2728 KF **mond a Biblia:** a Salomonnak tulajdonított Prédikátor könyve.
- 2733–34 KF **A gépek...:** Utalás a ludditák, a géprombolók felfogására, akik nyomoruk forrását a gépekben látták.
- 2736 KF **dús:** gazdag.
- 2754 KF **bacchanális:** tivornyázó.
- 2770 KF **nadályként:** piócaként.
- 2815 KF **Láttatni volt ott, s látni is talán:** Ovidius szállóigévé lett szójátéka.
- 2818 KF **pietista:** itt kegyeskedőt, ájtatoskodót jelent.
- 2829 KF **zsolna:** zöldharkály.
- 2901 KF **filisztert:** nyárspolgárt
- 2955 KF sor után utalás **nyegle:** itt sarlatánt, jól kereső áltudóst jelent.
- 2968–69 KF **Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali:** (latin) különös kegyelemből kórházban halt meg. Versben: Kegyelmeből jósorsának, Holtja lett az ispotálynak.
- 2973 KF **élet-elixir:** főzet, amely – a bölcsek kövéhez hasonlóan – általános gyógyszer és fiatalító.
- 2978 KF **asztrológiája:** csillagjóslása.
- 2995 KF **maîtrese-ének:** kitartott ágyasának. [Ejtsd: metreszének.]
- 3026 KF **esetleg:** itt véletlenül.
- 3078 KF **filantróp:** emberbarát.

TIZENKETTEDIK SZÍN

A színről:

[Az emberiség lehangoló jövője jelenik meg Ádám előtt a falanszter-jelenetben. A „tudomány” világában már csak múzeumban látható a kultúra s az emberi élet számos haszontalannak ítélt részlete: így pl. az utolsó rózsát, kitömött kutyát, lovat, Homérosz és Tacitus könyvét mutatja be Ádámnak a mesterséges életet lombikban létrehozni óhajtó „Tudós”. E világban egyetlen eszme, egy közös cél uralkodik: a megélhetés. A falanszter túlszabályozott, diktatorikus társadalmát a Föld négyezer év múlva bekövetkező kihűlésével indokolja, a túlélés érdekében nyomnak el minden emberi törekvést: nincs helye itt a művészeteknek, az egyéniségnek, a családnak, a szerelemnek. Az ítélkezési jelenetben újjászülető történelmi alakok lázadása, az újjászülető szerelem nem csak elkieseríti Ádámot – de vigasztalhatja is: még ez a világ sem volt képes végleg kiirtani az emberi értékeket. Ezért akar szembeszállni a falanszteri hatalommal, ám Lucifer megakadályozza fellépését.]

Színhely KF **nagyszerű:** nagyméretű.

Színhely KF **falanszter:** (francia), a görög falanx=csoporthoz, közösség szóból. Charles Fourier francia utópista gondolkodó (1772-1837) elképzelése szerinti telep, egyben termelési egység, amely helyettesíti a családot, hálózatuk pedig a nemzeti kereteket.

3197 KF **kéjelegjen:** gyönyörködjék.

3224 KF **mulathatunk:** időt tölthetünk.

3242 KF **organizmus:** működő szervezet.

3262 KF **Al-borak:** (arab) villám. Gábor arkangyal szárnyas lova, amelyen Mohamed bejárta a hét égen keresztül a földet, Mekkától Jeruzsálemig. A reformkorban így nevezte Széchenyi István is egyik kedvenc lovát.

3297 KF **aluminért:** a könnyűfém előállításának a módja 1824 óta ismert, az első alumínium használati tárgyakat azonban csak az 1855-ös párizsi világkiállításon mutatták be. Az utalás jó példája Madách természettudományos érdeklődésének és tájékozottságának.

3325 KF **költemény:** az Odüsszeia, amelynek XI. énekében Odüsszeusz az alvilágba, a Hádészba is eljut.

3328 KF **Homérnak:** Homérosz (i. e. 8. sz.), görög költő. Két eposzával, az Iliásszal és az említett Odüsszeiával műfajteremtő jelentőségű epikus. Az ókorban több más művet is tulajdonítottak neki.

3331 KF **Tacitus Agricolája:** Publius Cornelius T. (i.sz. 55–100) római történész életrajza Julius A.-ról, Britannia meghódítójáról.

210

- 3354 KF **Ultima ratio regum:** (latin) a királyok utolsó érve (tudniillik a háború).
- 3405 KF **a nap kihűl:** az entrópia-elmélet Fourier-nál is szerepel, szerinte a naprendszer kihűlését 4000 évvel a katasztrófa előtt jelzik majd a természet változásai.
- 3418 KF **organizál:** szerves életet teremt, azaz nemz. Jó példa Lucifer író-niájára.
- AB A „lombikban organizált” lény emlékeztet a homunculusra a Faustban.
- 3453 KF **bérenc:** felbérelt, fizetett.
- 3484 KF **Luther:** Martin L. (1483–1546), szerzetes és teológus-professzor, aki 1517-ben a wittenbergi 95 tétellel a reformáció elindítója. A pápa 1520-ban, a császár 1521-ben sújtotta átokkal. 1522-ben készült el az Újszövetség, 1534-re (többekkel) az Ószövetség németre fordításával.
- 3500 KF **Cassius:** Caius Longinus C., római hadvezér, a Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője. A philippi-i csatavesztés után (i. e. 42.) öngyilkos lett. [Cassius és az ezután megjelenő történelmi alakok bizonyítják, hogy Madách elképzelése szerint Ádám nem csupán a Tragédiában megismert jelenetek szereplőiként lépett fel, hanem végigélte a történelmet – Rómában pl. Brutus volt, s Cassius oldalán harcolt Philippinél.]
- 3506–07 KF **koponyád / Alakzata:** a frenológia, azaz a Franz Joseph Gall (1758–1828) német anatómus által kifejtett tan szerint a koponya alkata határozza meg a képességeket és a jellemet. Madách hitt ebben, dolgozószobájában [...] „preparált” parókatartó állt, és egy, 1861. december 23-i levele szerint tanulmányt is akart szentelni a témának. Lásd még a 3551-3562. sor közötti jelenetet.
- 3512 KF **Philippinél:** ennél a makedóniai városnál vesztett csatát i. e. 42-ben Brutus és Cassius a római köztársaság utolsó híveinek élén.
- 3516 KF **Plátó:** Platón (i. e. 427–347), görög filozófus. Pályája kezdetén verseket és drámákat is írt. Ideatánával az objektív idealista filozófia egyik megalapítója. *Állam* c. utópiáját kétszer is megpróbálta Szicíliában a gyakorlatban is megvalósítani, sikertelenül.
- 3521 KF **a társaságban:** a társadalomban. Utalás *Állam* c. utópiájára.
- 3523 KF **Michelangelo:** M. Buonarrotti (1475–1564), a reneszánsz egyik legsokoldalúbb művészegyénisége. Szobrász, festő, építész, költő egy személyben. 1535-től a pápai állam művészeti irányítója volt. [Az itáliai kultúra más kiemelkedő személyiségeihez hasonlóan –

pl. Dante, Leonardo – őt sem a vezeték-, hanem a keresztnév alapján tartjuk számon. M valószínűleg nem tudott erről az olasz szokásról, erre vall a K első változatában és a K-lapon előforduló Angelo Mihály név.]

3540 KF **világtekét:** földgömböt.

3554 KF **Szemirámisz:** szépségéről híres, mondabeli asszír királynő.

TIZENHARMADIK SZÍN

A színről:

[Az úrjelenetben Ádám, csalódva a koreszmékben, tiszta szellemi létre vágy, ám a végleges elszakadás a Földtől halálát jelentené. Lucifer már-már győzelmét ünnepli az ájult Ádám fölött, amikor a Föld szellemének hívó szava magához téríti és küzdelmeinek folytatására sarkallja Ádámot. Lucifer hiába érvel az eddigi álmokképek kudarcával, Ádám érzi: a bukások ellenére eszméi előrevitték az emberemet. A híres zárógondolatot vetíti előre Ádám hitvallása: *A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.*]

3623 KF **nézz csak földünkre vissza:** a repülés, a Föld elhagyása az emberiség régi, nagy álmának egyike volt, amely ezért csaknem minden kultúrkör mitológiájában szerepel. Madách közvetlen mintája itt valószínűleg Cicero volt, az I. szín kapcsán már említett Scipio álma, de vannak a motívumnak előzményei lírájában is.

3654 KF **Anteus:** Antaiosz, a görög tengeristennek és a földanyának fia, akit Héraklész (óra lásd az 1090. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot) csak a földről felemelve tudott legyőzni.

3689 KF **jegecül:** kristályosodik (lásd még a 430. sort!), azaz ásvánnyá, tehát szervesetlen anyaggá válik, szemben a növényvel, azaz a szerves anyaggal.

3731 KF **Chaeroneánál:** (Khaeróneia), i. e. 338-ban itt verte szét II. Philipposz makedón király a görög városállamok egyesített seregét, véget vetve önállóságuknak.

3733 KF **Constantinnál:** Nagy Konstantin római császár (i. sz. 274–337), aki sikerrel állította meg átmenetileg a birodalom széthullását, elsősorban a kereszténység felhasználásával.

TIZENNEGYEDIK SZÍN

A színről:

[A Földre visszatérve Lucifer kijátssza utolsó ütőkártyáját: a Föld és az emberi társadalom elrettentő haldoklását idézi fel Ádám előtt. A Nap kihülőben, az Egyenlítő táján, a jégvidéken néhány félig-állat eszkimó tengeti életét. Ádám elborzadva szembesül a természeti ember torzképével, a „sok az eszkimó, kevés a főka” szörnyű filozófiájával. Amikor az eszkimó felajánlja a vendég „isteneknek” nejét, s az eszkimónőben Ádám Évara ismer, kétségbeesetten kéri Lucifert: vessen véget lidérces álmának.]

3771 KF **Holott:** ahol.

3813 KF sor után utalás **gulibából:** palóc tájszó, kunyhót, kalyibát jelent. Szemben a III. szín szerzői utasításával, Madách itt meghagyta a nyelvjárási szóalakot.

3869 KF **Leonídász:** spártai király, uralkodott i. e. 491 és 480 között. 480-ban a thermopülei szorosban hősi halált halt 300 társával a Xerxes perzsa király hadai ellen vívott csatában. Azóta a hősiesség, a hazaszeretet és az önfeláldozás jelképe.

3870–72 KF **barna levesével, még pénze sincs:** az utóbb legendássá vált spártai egyszerűséget Lükorgosz törvényei tették kötelezővé, ideértve az ezüstpénz használatának megszüntetését és a közös étkezést. Az intézkedések célja a szabad spártai polgárok vagyoni különbségeinek a megakadályozása volt (ennek demoralizáló hatását Madách az V. színben ábrázolta), hogy így biztosítsák Spárta egységét és védelmi képességének fennmaradását. A költő forrása itt Plutarkhosz, a *Párhuzamos életrajzok* Lükorgosz-fejezete.

3872–73 KF **lucullusi / Villában:** Lucius Licinius L., római hadvezér az i. e. I. században. Mégsem vitézségéről vált nevezetessé az utókor számára, hanem gazdagságáról és fényűzéséről, amellyel egyébként a művészeteket és a tudományt is bőkezűen támogatta.

3875 KF **Brutus:** lásd az 1206. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatokat!

3888 KF **nagy Hunyad:** Hunyadi János (?-1456), hadvezér és kormányzó. A Tragédia egyetlen magyar történelmi utalása.

3892 KF **Luther:** lásd a 3484. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot!

3893 KF **Leó:** Giovanni de Medici (1475-1521), 1513-tól X. Leó pápa néven uralkodott. Luther kiközösítője.

3896 KF **Napóleon:** Bonaparte N. (1769–1821), 1794-ben lett tábornok, 1796-ban itáliai hadparancsnok, 1799-től a Francia Köztársaság

első konzulja, 1804 és 1814 között, valamint 1815-ben császár.

3927 KF **Aszpásiát:** szépségéről és szellemességéről híres athéni hetéra, Periklész kedvese.

TIZENÖTÖDIK SZÍN

A színről:

[Ádám kiábrándultan, kétségbe esve ébred föl álmából, s a luciferi jövővel dacolva öngyilkosságra készül. Tettét Éva akadályozza meg anyaságával – Ádám belenyugszik sorsába, s visszatér az Úrhoz. Kétségeire, hogy igaz volt-e a Lucifer mutatta jövő, az Úr nem ad választ, de kijelöli az utat számára: az Éva képviselte költészet, a szerelem ugyanúgy segítik *meghallani az égi szót*ot, ugyanúgy segítik küzdelmeit, mint Lucifer tagadása. Az Úr az álom nyomasztó befejezéséről, a nem feledhető végről ugyan nem szól, de az ádám utat, a küzdés-bízás elvét megerősíti a híres zárószóval.]

3988 AB **az egész nem:** az egész embernem, az egész emberiség.

4033 KF **Fiad Édenben is bűnnel fogamzott:** A sor csak a második kiadásban, 1863-ban nyerte el végleges alakját. Eredeti formája („Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott.”) az egyiptomi színre utalt. A változtatással Madách mind a Bibliától (Mózes I. könyve, 4.1.), mind az irodalmi hagyománytól (Miltontól) eltért; ezekben csak a Paradicsomból való kiűzetés után történt fogamzás.

4036–37 KF e két sorban Éva Jézus születését jósolja meg.

4090 AB **Láttam tudásod tiszta alkotást:** a falanszterre céloz Ádám.

4109 KF **gyűrű:** itt: láncszem.

Válogott bibliográfia

I. MADÁCH MŰVEINEK FŐBB KIADÁSAI (IDŐRENDEN)

- MADÁCH: *Lant-virágok*. Pest 1840. (Reprint: Salgótarján, é. n. [1983?])
- MADÁCH Imre: *Politikai hitvallomás*. Balassagyarmat, 1861. márc. 12. (Rőplap.)
- TISZA László–SZÉCHENYI Dénes–MADÁCH Imre: *Tartott beszédei*. Pest, 1861.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Pest, 1861 [1862].
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Második tetemesen javított kiadás. Pest, 1863.
- GYULAI Pál (szerk.): *Madách Imre összes művei I–III*. Pest, 1880., 1984–1895. (II. kiadás.)
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. Bp., 1923.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. Második, javított és bővített kiadás. Bp., 1924.
- MADÁCH Imre: *Lant-virágok*. Bp., é. n.
- STAUD Géza (szerk.): *Madách Imre összes levelei. I–II*. Bp., 1942.
- HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. I–II*. Bp., 1942.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Bp., 1972. A szöveget gondozta és az utószót írta Szabó József.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Bp., 1975. (A kézirat hasonmás kiadása, szerk.: Horváth Károly.)
- MADÁCH Imre: *Csák végnapjai*. Első változat. A szöveget kiadta és bevezetéssel ellátta: BENE Kálmán. In. HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., 1977. 369–498. 1.
- MADÁCH Imre: *Lant-virágok*. Salgótarján, é. n. (Hasonmás kiadás.)
- [MADÁCH Imre–PULSZKY Ferenc–SZONTAGH Pál:] *Nógrádi képcsarnok*. Jegyzetekkel ellátta PRAZNOVSZKY Mihály. Salgótarján, 1984.
- HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott művei*. Bp., 1989.

II. A MADÁCHRÓL SZÓLÓ SZAKIRODALOM

1. MONOGRÁFIÁK, ÖNÁLLÓ KIADVÁNYOK

- ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése* (katalógus). Bp., 1992.
- ANDOR Csaba (szerk.): *I. Madách Szimpózium*. Bp.–Salgótarján, 1995.
- ANDOR Csaba (szerk.): *II. Madách Szimpózium*. Bp.–Salgótarján, 1996.
- ANDOR Csaba (szerk.): *III. Madách Szimpózium*. Bp.–Salgótarján, 1996.
- ANDOR Csaba (szerk.): *IV. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 1997.
- ANDOR Csaba (szerk.): *Fráter Erzsébet emlékezete I*. Csécse–Balassagyarmat– Budapest, 1996.
- ANDRÁS László: *A Madách-rejtély*. Bp., 1983.
- BALOGH Károly: *Madách Imre otthona*. Bp., 1924.
- BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934.
- BALOGH Károly: *Egy pillantás a sztregovai oroszlanbarlangba*. Bp., 1935.
- BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*. (Madách és az Athenaeum.) Bp., 1963.
- BARTA Gyula: *Madách nyomai szépirodalmunkban*. Bp., 1923.
- BARTA János: *Az ismeretlen Madách*. Bp., 1931.
- BARTA János: *Madách Imre*. Bp., 1943.
- BÁSTI Lajos: *Mire gondolsz Ádám?* Bp., 1962.
- BODOR Aladár: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Bp., 1905.
- BÓDI Györgyné (szerk.): *A legújabb Madách-irodalom (1973–1992)*. Salgótarján, 1993.
- CSERY-CLAUSER Mihály: *Madách Imre, a politikus*. Balassagyarmat, 1941.
- CSUKLY László: *Madách Imre élete és munkássága*. Balassagyarmat, 1964.
- CZÍPÓ Benőné (szerk.): *A legújabb Madách irodalom (1964–1972)*. Salgótarján, 1973.
- GEDŐ Simon: *Madách Imre mint lyrikus*. Bp., 1910.
- GERECZE Péter: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Pécs, 1889.
- GYULAI Ágost: *Madách életéből*. Bp., 1903.
- HARASZTI Gyula: *Madách Imre*. Kolozsvár 1882., Bp., 1912. (II. kiadás.)
- HÁZY Albert: *Miért korszerű Az ember tragédiája?* Szeged, é. n.
- HOLLÓSY István: *A jövő költészetének reformjai. 1. „Szegény Goethe Madách alatt”, 2. A bölcsészet és történeti irodalom reformja*. Máramaros-Sziget, 1877.
- HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., 1978.
- HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., 1984.

JUHÁSZ, László: *Un disciple du romantisme français. Madách et la Tragédie de l'homme*. Szeged, 1930.

KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*. Pécs, 1941.

KÁNTOR Lajos: *Százéves harc „Az ember tragédiája”-ért*. Bp., 1966.

KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”* Bp., 1983.

KISS Ilona: *Madách és az Éva-probléma*. Bp., 1943.

KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon 1933–1968.*, Bp. 1990.

KOVÁCS SÁNDOR Iván–PRAZNOVSZKY Mihály: *Két költő egy szekéren*. Salgótarján, 1991.

KRIZSÁN László: *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez*. Balassagyarmat, 1964.

L. KISS Ibolya: *Az asszony tragédiája*. Bratislava–Bp., 1966.

LATKÓCZY Mihály: *Madách Imre őseiről*. Bp., 1901.

LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984.

LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993.

LOTZE, Dieter P.: *Imre Madách*. Boston, 1981.

MEZEI József (szerk.): *Madách Imre ma (1823–1973)*. Bp., 1976.

MEZEI József: *Madách*. Bp., 1977.

MIKLÓS Róbert: *Madách Imre csesztvei évei*. Balassagyarmat, 1964.

MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897.

MORVAY Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. Bp., 1898.

NAGY Adorján: *Az ember tragédiája és a színész*. Bp., 1936.

NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1933.

PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.

PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách és Nógrád a reformkorban*. Salgótarján, 1984.

PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.): *Az éjjeli Madách*. Magyar írók Madáchról. Bp., 1995.

PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.): *Az ember tragédiája*. (A fordítások jegyzéke). Bp., 1995.

RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.

RAKODCZAY Pál: *Madách Imre élete és költészete*. Pozsony, 1901.

RIEDL Frigyes: *Madách*. Bp., 1935.

REH, Ernst–HÁZY Albert: *Az ember tragédiája mint szabadtéri tömegjáték*. Szeged, é. n.

RÓNAI Mihály András: *Madách Imre*. Bp., é. n. [1993]

217

SÖTÉR István: *Álom a történelemről*. Bp., 1965., 1969. (II. kiadás)

STRIKER Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II*. Bp., 1996.

SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája*. Győr, 1889.

TÓTH Sándor: *Madách Imre*. Pozsony, 1884.

VIDA Imre: *Madách Imre életének vázolata*. Bp., 1925.

VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914, 1922. (II. kiadás)

VOINOVICH, Géza–MOHÁCSI, Jenő: *Madách und Die tragödie des Menschen*. Bp.–Leipzig, 1935.

2. VÁLOGATÁS A FOLYÓIRATOK MADÁCH-TANULMÁNYAIBÓL

ALEXA Károly: *Szegény-dal. Egy Madách-vers kalandos története*. Irodalomtörténet 1970. 2. sz. 443–445. l.

ALSZEGHY Zsolt: *Az ember tragédiájának félszáz esztendeje*. Katolikus Szemle 1934. 151–156. l.

BÁNYFI Miklós: *Az ember tragédiája a színpadon*. Erdélyi Helikon 1934. 81– 89., 173–177., 247–251. l.

BÁRDOS József: *Madách-tanításunk kudarcainak hátteréről*. Studia Poetica 9. Szeged 1990. 263–275. l.

BÉCSY Tamás: *Az ember tragédiája műfajáról*. Irodalomtörténet 1973. 2. sz. 312–337. l.

BELOHORSZKY Pál: *Madách és a büntudat filozófiája*. Irodalomtörténet 1973. 4. sz. 883–902. l.

BERZEVICZY Albert: *Madách*. Budapesti Szemle 1923. 194. k. 136–141. l.

CSÁSZÁR Elemér: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapesti Szemle 1923. 194. k. 161–172. l.

CSÁSZÁR Elemér: *Az ember tragédiájának világnézete*. Pásztortűz 1933. 379–381. l.

CZÓBEL Ernő: *Madách és Cormanin-Timon*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1912. 860–864. l.

FÜST Milán: *Emlékezés kétféle nevelőmről*. Nyugat 1923. I. 146–151. l.

HERMANN István: *Madách: Az ember tragédiája*. Irodalomtörténet 1952. 3–4. sz. 335–353. l.

HEVESI Sándor: *Hogy jött világra Lucifer*. Új idők 1934. II. 247–248. l.

HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája és a korabeli kritika*. Irodalomtörténeti Közlemények 1989. 5–6. sz. 530–557. l.

KARDEVÁN Károly: *Madách-revizió*. Napkelet 1931. 493–502. l.

218

KÁRMÁN Mór: *Az ember tragédiája*. Budapesti Szemle 1905/124. k. 57–115. l.

KERÉNYI Ferenc: *Madách szépirodalmi hagyatékának filológiai problémái*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 37–51. l.

KORNIS Gyula: *Madách és korunk*. Budapesti Szemle 1933. 230. k. 114–120. l.

KOZÁKY István: „Az ember tragédiája” s a modern haláltánc-költészet. Napkelet 1925. II. 497–504. l.

KUNCZ Aladár: *A mi Madáchunk*. Nyugat 1923. I. 139–142. l.

LACZKÓ Géza: *A XIX. századi férfi tragédiája*. Nyugat 1923. I. 135–139. l.

LUKÁCSY Sándor: *Madách Imre. Egy magyar költő a világirodalomban*. Literatura 1983. 1–4. sz. 243–247. l.

MARK, Thomas R.: *Az ember tragédiája: megváltás vagy tragédia?* Irodalomtörténet 1973. 4. sz. 928–954. l.

NAGY Miklós: *Madách fiatalkori drámái mai szemmel és mai feldolgozásban*. Irodalomtörténet 1973. 4. sz. 981–988. l.

PROHÁSZKA Ottokár: „Az ember tragédiája” s a pesszimizmus. Katolikus Szemle 1923. 193–201. l.

RADÓ György: *Az ember tragédiája a világ nyelvein I–VI*. Filológiai Közöny 1964. 313–353. l., 1965. 93–124. l., 1966. 67–108. l., 1968. 75–111. l., 1972. 382–403. l., 1973. 47–71. l.

RADÓ György: *Mikor mit hagytak ki Az ember tragédiából?* Jelenkor 1965. 2. sz. 189–190. l.

REMÉNYIK Sándor: *Ádám az űrben*. Pásztortűz 1934. 91. l.

RÓHEIM Géza: *Ádám álma*. Nyugat 1934. II. 323–325.

SCHÉDA Mária: *A Lantvirágok és a magyar biedermeier költészet*. Irodalomtörténeti Közlemények 1973. 417–423. l.

SCHÉDA Mária: *Madách drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága*. Irodalomtörténeti Közlemények 1978. 5–6. sz. 613–618. l.

SCHÖPFLIN Aladár: *Az ember tragédiájának lírája*. Nyugat 1923/I. 173–175. l.

SÍK Sándor: *Az ember tragédiájáról*. Budapesti Szemle 1934. II. 234. k. 229–243. l.

SOLT Andor: *Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből*. Irodalomtörténeti Közlemények 1972. 5–6. sz. 683–692. l.

STAUD Géza: *Az ember tragédiája színrevitelének néhány kérdése*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 111–120. l.

SZIGETVÁRI Iván: *Madách és a szocializmus*. Egyetemes Philológiai Közöny 1898. 804–813. l.

TAXNER-TÓTH Ernő: *A Mózes dráma színpadi élete*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 121–138. l.

TOLNAI Vilmos: *Madách és a szocializmus*. Nemzeti Névelés 1911. 12–14. l.

TORDAI Zádor: *Jegyzetek Az ember tragédiájáról*. In. TORDAI Zádor: *Legyünk realisták...!* Bp., 1977. 7–44. l.

VÁRADI Béla: *Madách Imre és „Az ember tragédiája”*. Katolikus Szemle 1923. 577–597. l.

VÉRTESSY Jenő: *Madách írói hagyatéka*. Irodalomtörténet 1914. 294–305. l.

WALDAPFEL József: *Madách Imre*. Irodalomtörténet 1952. 1. sz. 28–44. l.

3. ÉRTELMEZÉSEK, ÉRTÉKELÉSEK, FORRÁSOK

ALEXA Károly: *Arany és Madách*. ItK 1968. 4. sz. 443–445. l.

ARANY János: *Egy üdvözlő szó*. Szépirodalmi Figyelő 1861. 26. sz. 401–402. l.

BABITS Mihály: *Madách Imre*. Nyugat 1923. I. 170–172. l.

BARÁNSZKY JÓB László: *Az ember tragédiája szerkezetei*. ItK 1974. 3. sz. 358–371. l.

BARANYI Imre: *Az ember tragédiája és a pozitívista hatáskutatás*. In. *Studia Litteraria*. Debrecen 1963. 101–121. l.

BARANYI Imre: *Újabb adatok Madách falanszter-jelenetének forrásaihoz*. In. *Acta Universitatis Debreceniensis*. Debrecen 1961. 37–43. l.

BARTA János: *Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában*. ItK 1965. 1. sz. 1–10. l.

BENE Kálmán: *Madách útja a tragédiáig I*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a nyelvészet, irodalom és esztétika köréből. Szeged 1989. 119–127. l.

BENEDEK Marcell: *Az Ember Tragédiája*. In. Benedek Marcell: *Hajnaltól alkonyatig*. Bp. 1966. 121–131. l.

BEÖTHY Zsolt: *Az Ember Tragédiája*. In. Beöthy Zsolt munkái. Bp. 1928. 177–193. l.

BÓKA László: *A lírikus Madách*. In. BÓKA László: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966. 624–634. l.

DOBOSSY László: *Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához*. Irodalomtörténet 1958. 1. sz. 149–151. l.

ERDÉLYI János: *Madách Imre*. In. *Pályák és pálmák*. Bp., 1886. 440–488. l.

GELENCSÉR Géza: *Az ember tragédiája filozófiai problémái*. Jelenkor 1959. 4–5. sz. 47–75. l.

HALASY-NAGY József: *Madách bölcsessége*. Bp., 1934.

HORVÁTH Károly: *Madách Imre I–II.* Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 2–3. sz. 247–278. 1., 4. sz. 462–502. sz.

H.[ORVÁTH] K.[ároly]: *Vitaülés Az ember tragédiája falanszter-jelenetéről.* Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 4. sz. 521–524. 1.

HUBAY Miklós: *Miért szép Az ember tragédiája?* In. HUBAY Miklós: A megváltó mutavány. Bp., 1965. 95–156. 1.

ILLYÉS Gyula: *Az ember tragédiája.* In. Illyés Gyula: Hajszálgyökerek. Bp., 1971. 563–575. 1.

KARINTHY Frigyes: *Madách.* In. Karinty Frigyes: Miniatűrök. Bp., 1966. 135–149. 1.

KOSZTOLÁNYI Deszső: *Madách Imre.* In. Kosztolányi Deszső: Lenni vagy nem lenni. Bp., 1940. 227–238. 1.

KRÚDY Gyula: *Madách.* In. Krúdy Gyula: Írói arcképek. Bp., 1957. 277–288. 1.

LUKÁCS György: *Madách tragédiája.* In. Magyar irodalom, magyar kultúra. Bp., 1970. 560–573. 1.

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Jegyzetekkel kiadta Alexander Bernát. Bp., 1900.

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Pintér Jenő bevezető tanulmányával és jegyzeteivel. Bp., é. n. [1922.]

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Előszóval és jegyzetekkel ellátta Hankiss János. Bp., é. n.

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Kardeván Károly jegyzeteivel és magyarázataival. Bp., 1942.

MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája.* Szerkesztette, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Kerényi Ferenc. Bp., 1992.

MIKOLA Sándor: *A történeti Kepler vonatkozással Az ember tragédiájára.* In. Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének 60. fordulójára. Bp., 1908. 375–390. 1.

NÉMETH G. Béla: *Madách Imre.* In. Németh G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad. Bp., 1971. 150–163. 1.

NÉMETH László: *Madáchot olvasva.* In. Németh László: Az én katedrám. Bp., 1969. 624–638. 1.

RAVASZ László: *Madách pesszimizmusa.* Protestáns Szemle 1924. 24–30. 1.

RAVASZ László: *Az ember tragédiájának költői igazsága.* Pásztortűz 1934. 87–88. 1.

RÉVAI József: *Madách Imre: „Az ember tragédiája”.* Társadalmi Szemle 1958. 9. sz. 13–35. 1.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Létértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában.* ItK 1973. 4. sz. 403–408. 1.

SÖTÉR István: *Madách és a koreszmék.* Kritika 1964. 11. sz. 3–10. 1.

SZABÓ József: *Arany javításai Az ember tragédiáján.* Palócföld 1968. 1. sz. 90–95. 1.

TOLNAI Vilmos: *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról.* Bp., 1911.

TÚRI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája”.* Ország-Világ 1888. dec. 1. 771–773. 1.

WALDAPFEL József: *Madách igazáért.* In. WALDAPFEL József: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1957. 440–466.

4. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÖSSZEHASONLÍTÁSA VILÁGIRODALMI ÉS FILOZÓFIAI MŰVEKKEL

BAKONYI Hugó: *Az ember tragédiája és egyik német rokonműve: Schack „világkorszakai”.* Belgrád, 1917.

BELOHORSZKY Pál: *Madách és Kierkegaard.* Irodalomtörténet 1971. 4. sz. 961–966. 1.

FÁJ Attila: *Az ember tragédiája és az antiutópiák 1–4.* Katolikus Szemle 1986. 1. sz. 31–44. 1., 1987. 1. sz. 26–40. 1., 1987. 2. sz. 120–134. 1., 1988. 1. sz. 31–58. 1.

GALAMB Sándor: *Kant és Madách.* Irodalomtörténeti Közlemények 1917. 2. sz. 181–183. 1.

GÁLOS Rezső: *A bolygó zsidó mondája és Madách.* In. Philológiai dolgozatok a magyar–német érintkezésekből. Bp., 1912. 293–298. 1.

HERMANN István: *Madách és a német filozófia.* Világosság 1974. 2. sz. 73–77. 1.

HORVÁTH Károly: *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez.* Irodalomtörténeti Közlemények 1984. 1. sz. 52–57. 1.

NYÉKI Lajos: *Madách és Viktor Considerant.* Palócföld 1988. 1. sz. 81–87. 1.

PAIS Dezső: *Madách és Lamartine.* EPhK 1919. 107–120. 1.

POLLÁK Miksa: *Madách Imre és a Biblia I–V.* In. Dr. Szemere Samu (szerk.): Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. 1935. Bp., 1935. 73–108. 1., 1936. Bp., 1936. 135–167. 1., 1937. Bp., 1937. 56–89. 1., 1938. Bp., 1938. 46–97. 1., 1939. Bp., 1939. 145–151. 1.

PRÖHLE Vilma: *Az ember tragédiája és a Faust.* Bp., 1929.

RADÓ György: *Az ember tragédiája és a Faust.* Palócföld 1992. 2. sz. 118–123. 1.

SAS Andor: *Madách és Hegel.* Athenaeum 1916. 3. sz. 206–220. 1.

SZALAY Mihály: *Faust és Az ember tragédiája.* Bp. 1995.

TOLNAI Vilmos: *Adalék Az ember tragédiája és Faust viszonyához*. Bp. 1911.
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: *Ádám és Ahasvérus*. Bp., 1947.
VIANU, Tudor: *Madách és Eminescu*. Helikon 1964. 1. sz. 15. l.
WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*. Bp. 1958.
WALDAPFEL József: *Madách és Fourier*. Bp. 1965.
WIDMAR Antal: *Dante és Madách*. Bp., 1936.

5. MADÁCH ÉLETE

BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza I–XV*. Magyar Szemle 1899. 21–35. sz.
BELITZKY János: *Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez*. Palócföld 1971. 4. sz. 51–55. l.
BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete*. Pesti Napló 1866. 29–30. sz.
CZEGLÉDI Imre: *Adalékok a Madách család tragédiájához*. Békési Élet 1977. 1. sz. 90–97. l.
GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet 1959. 1. sz. 68–103. l.
GYÖRFFY Miklós: *Madách novelláinak kronológiájához*. Irodalomtörténet 1961. 2. sz. 188–195. l.
GYÖRFFY Miklós: *Elkallódott Madách–Kossuth-vita*. Irodalomtörténet 1962. 152–159. l.
GYÖRFFY Miklós: *Újabb kutatások Madách körül*. In. Studia Litteraria 8. Debrecen 1970. 103–126. l.
KAMARÁS Béla: *Adat Madách hadbírósi ügyéhez*. ItK 1965. 1. sz. 77–78. l.
K[ACIÁNY] G[ÉZA]: *Madách és Haynau. Ismeretlen epizód Madách Imre életéből*. Alkotmány 1908. 1297. sz. 1–3. l.
KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre ismeretlen levelei*. ItK 1968. 2. sz. 232–235. l.
KERÉNYI Ferenc: *A Madách család osztályegyezsége*. In. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1979. Salgótarján, 1979. 181–198. l.
KISS GY. Csaba: *Egykorú szlovák tudósítások Madách képviselővé választásáról*. Literatúra 1983. 1–4. sz. 248–251. l.
PÁL F. János: *Madách hazai útlevelei*. Magyar Nemzet 1964. 203. sz. 10. l.
PRAZNOVSZKY Mihály: *Politikai harcok Nógrád megyében Madách Imre részvételével 1846–48*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. Salgótarján 1983. 53–72. l.
RADÓ György: *Tárgyszerű és tárgyilagos Madách-életrajzért*. Palócföld 1980. 3. sz. 21–23. l.
RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Bp., 1922.

SPÁCZAY Hedvig: *Madách Imre hadbírósi perének nyomában*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 73–110. l.
SZABÓ József: *Madách Hírelője*. Irodalomtörténet 1975. 3. sz. 787–789. l.
SZÜCSI József: *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1915. 5–28. l.
ZOLNAY László: *A Madách család eredete*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. Salgótarján 1983. 11–35. l.

III. MADÁCH IMRE ÉS FRÁTER ERZSÉBET ÉLETÉNEK SZÉPIRODALMI FELDOLGOZÁSAI

HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj... I–III*. Bp. 1932. (Regény.)
L. KISS Ibolya: *Erzsi tekintetes asszony*. Bp. 1942. (Regény.)
LÁSZLÓFFY Csaba: *Udvarház Sztrégován*. Kolozsvár 1985.
MOHÁCSI Jenő: *Lidércke*. Bp. 1935. (Regény.)
PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.): *Madách homlokán túl. Versek a költőről és a Tragédiáról*. Bp. 1993.
RADÓ György: *Így élt Madách Imre*. Bp. 1990. (Regény.)
SZÉKELY Júlia: *A két Madáchné*. Jelenkor 1964. 9–10. sz. 915–927. l. (Dráma.)
T. PATAKI László: *Lidérccláng*. (Monológ.) In. Banos János (szerk.): *Bőrünkön a betűk*. Balassagyarmat 1987. 123–143. l.

Utószó

A Tragédia születése

Madách főművének keletkezését sokan leírták már, más-más részletet ismertetve a néhol egymásnak is ellentmondó információkból. Ezek a leírások azonban sohasem törekedtek teljességre, így ma ott tartunk, hogy még az autentikus információk bibliográfiája sem mondható teljesnek. A mű keletkezéséről szóló tanulmányok azt a – mint látni fogjuk: hamis – benyomást keltették, mintha a szerző tizenhárom hónap alatt készült volna el nagy művével, s annak minden előzménye legfeljebb néhány (távoli tematikai rokonságot mutató) verse volna. Ez a felfogás alkotáslélektani szempontból annál is inkább megkérdőjelezhető, mivel Madách legtöbb irodalmi műve sokszoros javítás, csiszolás eredménye. Ugyanakkor még azok a munkái is, amelyeket teljesen átdolgozott, színvonalukban messze elmaradnak főművétől. Az a körülmény, hogy a szerző általában csupán művei legutolsó változatát őrizte meg, nem szabad, hogy megtéveessen bennünket: az olvasmány, amelyet ma kézbe veszünk, rendszerint hosszú alkotói folyamat eredménye volt; így volt ez *Az ember tragédiája* esetében is. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy Madách főművének sorsát végigkövessük: az ötlet megszületésétől a szerző haláláig.

Az ősforrás: *Lucifer*

Az 1861-es országgyűlésen Madách Imre találkozott Pétery Károllyal, író- és képviselőtársával (a hagyomány nem szól arról, vajon ott ismerkedtek-e meg), s július 20-án közösen utaztak előbb Nagycsalomjára, majd onnan este 10 óra tájt Horpácsra indultak, Szontagh Pálhoz.

Madách az esti-éjszakai út során feltűnően rossz hangulatban volt, s ennek okát állítólag el is mondta barátjának, aki azonban nem kívánta egyértelművé tenni emlékirata olvasói előtt az okot. (A dátum alapján aligha lehet kétséges az ok: e napon született felesége, Fráter Erzsébet, s ugyanezen a napon volt a házassági évfordulójuk is.)

Madách szokatlanul közlékeny volt ezen az estén: elmesélte Pétery Károlynak azt is, hogyan született főműve, *Az ember tragédiája*. Pétery emlékiratának a címén kívül – *Kirándulás Madách Imrével 1861-ben nógrádi Szontagh Pálhoz* – csupán azt a kivonatát ismerjük, amelyet enokaöccse, Túri Mé-

száros István közölt belőle. Az alábbiakban ennek a közlésnek a vonatkozó részeit idézzük.¹

„[...] mikor félévi letartóztatásom után Pozsonyból az Újépületbe hurcoltak: lassankint borzadva vettem észre, hogy lelkem megtörik az iszonyú börtön sötét falai közt, a hol a *napvilágtól is meg voltam fosztva*.

Akkor éreztem, hogy mi az a magán-börtön.

De nem adtam meg magam küzdés nélkül sötét gondolataimnak. Felújítottam emlékemben a forradalom dicső napjait, átfürkésztem életem, ifjúságom, családi köröm minden szebb emlékét, hogy a sötét lehangoltságot, mely a hoszas magán-börtönben vérem minden cseppjét megmérgezte, eltávolítsam magamtól. *Az örüléstől* féltem.

Az auditor kikeresett pokoli kínzással V. S.-t és egy nálunk szolgált porosz tisztet – nevét elfelejtettem – vezetett el naponkint börtönöm előtt. Ezekkel találkoztam rövid délutáni sétáimon. Isonyú volt ezekre a testileg-lelkileg megtört áldozatokra rá is nézni. Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytól eltorzított vonásaira visszagondolok, akit azelőtt személyesen ismertem. [...]

Egy végerőlködéssel leráztam magamról a sötét kétségbeesést, s valamennyire nyugodtabb módokról kezdtem gondolkodni. Miként távoztassam el magamtól az őrzőség rémeit, melyek vázkarjaikkal megfojtással fenyegettek.

A mint szétnéztem szűk börtönömben, mintegy a gondviselést hívva segítségül, *egy krétadarabot vettem észre az asztalom alatt*. Valószínűleg a börtönőr ejtette el, mikor reggelimet behozta.

Mintha egy jótékony szellemsugár világította volna meg börtönömet és sötét kedélyemet: *tervem abban a perczben* készen volt.

– Írni, dolgozni fogok – susogám magamban – kedélyem szórakoztatására. A terv rögtön tetté lön. *A fenyőfaasztal lett* pergamenem.

Minden nap egy-két jó barátom emlékkönyvébe készítettem verset; s miután megírtam, tüstént betanultam s aztán letöröltem, hogy a börtönőr vagy auditor észre ne vegyék és íróeszközömtől meg ne fosztassam.

Mikor krétám elfogyott, nagy jutalom ígérete mellett sikerült magamat ezzel az íróeszközzel ellátni.

De idő múltán azt vettem észre, hogy kedélyem ismét sötétülni kezd, s hogy már nem szórakoztat ez a neme a költészetnek.

Másodszor egy drámát írtam. Ez is hamar elkészült. Ezután egy regénybe kezdtem, de azt félbehagytam. *És ekkor kezdtem hozzá az „Ember tragédiájá”-hoz*.

Először Lucifer nevet adtam ennek a műnek, mellyel fogságom végeig kihúztam az időt.

Ez a munkám vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz – de semmi esetre sem közönséges.

Kiszabadulásom után békét hagytam az irodalomnak, de úgy hiszem, 56-ban, midőn a keleti hadjárat után ismét eltűnt a felszabadulásnak minden sugára: újra hozzáfogtam költői művemhez és rövid félbeszakításokkal még 57-ben be is fejeztem. *Most csak azt nem tudom, mitévő legyek vele. [...]*”

Az idézett részhez két kommentár kívánczik. Az egyik: V. S. Vachott Sándor, akiről tudjuk, hogy Madách Imrével egyidőben tartották fogva az Újépületben,² s aki valóban megőrült, és 1861-ben a „Schwarzer-féle intézetben” meg is halt.³ A másik: a műnek az elbeszélés idején utolsó változata nem 1856–57-ben, hanem – mint látni fogjuk – 59–60-ban született. Ennek ellenére nincs okunk feltételezni, hogy Pétery Károly tévesen emlékezett volna. Az „úgy hiszem” Madách bizonytalanságát jelzi, márpedig a két évvel korábban megkezdett s az előző évben befejezett változattal kapcsolatban aligha lehettek a szerzőnek kételyei. A második változat írásának a krími háborúhoz való kapcsolása is azt valószínűsíti, hogy az a kézirat, amelyet az 1861-es országgyűlés idején magával vitt Madách Pestre, legalábbis a mű harmadik változata lehetett. Mint látni fogjuk, lesz még egy jele annak, hogy 1857 elején valóban foglalkoztatta a téma a költőt.

Jeszenszky Danó visszaemlékezése

Palágyi Menyhért Jeszenszky Danó visszaemlékezéséről így számolt be: „Egy alkalommal – 1858 körül lehetett – Madách Imre ebédre volt hivatalos Csörföly Imre balassagyarmati ügyvéd vendégszerető házában. Ott voltak Bodnár István, Bory László (Madách egykori mentora) és Jeszenszky Danó, ki széptani kérdések iránt mélyebben érdeklődött. Társalgás közben Madách Imre azt a különös kérdést vetette föl, hogy lehetőnek vagyis költőileg megoldható föladatnak tartanák-e az urak az emberiség egész történelmét egy drámai műbe foglalni. A jelenlévők közül senki sem sejtette, hogy Madách ilyenmű tervet forgat agyában: a kérdést mindnyájan tisztán akadémikusnak tartották. Jeszenszky arra az álláspontra helyezkedett, hogy a feladat túllépi a költészet határait és hogy drámailag teljességgel megoldhatatlan. Bory László szintén Jeszenszky nézetét erősítette, bár különben sem ő, sem jelenlévő ügyvédtársai nem vettek élénkebben részt az eszmecsereben. Jeszenszky fő-érvei voltak, hogy oly műből, mely az emberiség történetét dramatizálná, hiányoznék az egység, hogy továbbá az emberiséget annyiféle törekvések vezérlik, és annyi sok a hős, aki ez eszméket képviseli, hogy e hősokeket mind egy műbe foglalni

lehetetlenség; de ami a fődolog: az emberiség története befejezetlen, márpedig dráma tárgyát csak befejezett cselekmény alkothatja. Fájdalom, Jeszenszky nem emlékszik többé arra, hogyan védelmezte meg Madách a maga álláspontját. Lélektanilag ez könnyen megmagyarázható, mert amely eszméket meg nem értünk, azok nem is tesznek ránk mélyebb hatást és azokat nem is őrzi meg emlékezetünk. Egyébként – mint mondtam – Jeszenszky legkevésbé sem sejtette, hogy Madách minémű költői tervekkel foglalkozik, máskülönbén sokkal jobban ügyelt volna fejtegetéseire. Csak mikor négy-öt évvel később Az ember tragédiája oly országos föltűnést keltett, emlékezett vissza a gyarmati beszélgetésre [...]

Nehéz megmondani, hogy az emlékezetes történet mely évben játszódhatott: negyven év távlatából Jeszenszky Danó nem emlékezett rá pontosan. Ám mind az „1858 körül”, mind a „négy-öt évvel később” utalás arra vall, hogy a második, sikertelennek ítélt változattal már elkészült, a harmadikba azonban még nem fogott bele Madách.

Plichta Soma visszaemlékezése

A harmadik forrás egy losonci orvosnak, Plichta Somának a levele, amelyet az akkor már nem élő Jeszenszky Danónak a fiához, Jeszenszky Istvánhoz írt 1911. június 12-én. A mű keletkezésével kapcsolatos levlérszletet betűhíven közöljük.

„Az 1859^{ik} év őszén, Alsósztrégován egy kellemesen eltöltött szüreti nap után, estve, a Kastély éttermében Madách Imre és magas műveltségű édes anyjának társaságába, Szontagh Pál, Jeszenszky Danó édesatyád, Veres Gyula és én vacsoránál ültünk; a napi események feletti társalgás és a Lukullusi estebéd után – a ház Úrnőjének kivételével – a billiárd terembe távoztunk, hol a nagy kandalló előtt körbeülve hosszúszerű csibukkal fegyverzetten pipáztunk, a sok tárgy között főleg az irodalommal foglalkozott a társaság. Göthe Faustjának elemzésénél Jeszenszky Danó csodálkozását fejezte ki a felett, hogy az ember tragédiájának megírására még senki sem vállalkozott.

Mélyen elhallgattunk mindnyájan, a kandalló tüzébe bámultunk nagyon sokáig, – végre a csendet Madách Imre törte meg, – Jeszenszky Danónak vállára tette a kezét, és azt mondotta, hogy ő az ember tragédiájának megírására vállalkozik.

Ezentúl a költő kis czellájába szorgalmasabban irogatott, és megteremtette az ember tragédiáját, e mélységes, magasztos gondolatokkal gazdag művet!

1860 év őszén szüret alkalmával ismét együtt voltunk a nagy kandalló előtt pipázgatva; a költő, iratsomagot tett a kezembe és felkért, hogy az egy év előtt megígért ember tragédiáját olvassam fel. –

Kérdő jellé váltunk mind a négyen.

A felolvasást fél 11 órakor kezdettem meg, 's hajnali 4 órakor végeztem be, azért oly későn, mert a költő, művének egyes részeinél élvezetet nyújtva discouralगतott. [...]”⁵

Vegyük észre, hogy a két történetnek két közös szereplője van: Madách Imre és Jeszenszky Danó. Szerepük azonban fölcserélődik a történetekben. Míg Jeszenszky Danó saját változata szerint Madách veti fel a kérdést, ő pedig kétkedik a feladat kivitelezhetőségében, addig Plichta Soma szerint Jeszenszky Danó a kérdező, s a „csodálkozását fejezte ki” megfogalmazás arra vall, hogy az elgondolást nagyon is megvalósíthatónak tartotta.

Közben persze eltelt egy vagy két év; az 1859-es szüret idején Madách már javában dolgozott az újabb (fogadjuk el, hogy harmadik) változaton, s az 1860-as szüreten valóban felolvashatta azt Plichta Soma a baráti társaságnak.

Mielőtt a két főszereplő ellentmondásos viselkedésének feloldására kísérletet tennénk, nézzük meg, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának korabeli igazgatója, Sebestyén Gyula milyen megjegyzést írt Plichta Soma levelének a végére.

„N. B. A Madách-hagyaték értékelése és átvétele alkalmával M. Losonczy környezetében szóvá tettem a levél tartalmát. Senki sem tartotta valószínűnek s az élelken élő hagyománnyal egyeztethetőnek. Ez utóbbi szerint M-ot, akit barátai titkos drámairónak tartottak, bizalmasai mind kinevették, midőn tudomásukra hozta, hogy legújabb darabjában az Isten és az Ördög is szerepel. Ezt előttem is elmondta egy vacsorázó társaságnak az öreg Jeszenszky Danó. Sőt maga M. is megemlékezik róla Nagy Ivánhoz 1861. nov. 2-án írott levelében. Bp. 913. IX/29. Dr. Sebestyén Gy.”

Úgy látszik, az emlékek, történetek menthetetlenül összekeveredtek nemcsak az visszaemlékezők fejében, de olykor a „szakértők” fejében is. Sebestyén Gyula megjegyzésének valójában nincs semmi köze Plichta Soma leveléhez, hiszen az utóbbiban nincs szó olyan műről, amelyben „az Isten és az Ördög is szerepel.”

De térjünk vissza magához a levélhez! Először is szigorúan véve nincs ellentmondás a két történet között: az ember tragédiájának valamiféle megírása nem feltétlenül jelenti az emberi történelem költői-dramaturgiai feldolgozását. De még ha kicsit önkényesen így is értelmezzük, a Csörföly Imre házában történtek és az alsósztrégovai történet látszólagos ellentmondása akkor is feloldható, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi későbbi történet. A legkézenfek-

vőbb feloldás az, hogy Jeszenszky Danó 1859 októberében visszautal korábbi vitájukra, amelyben Madách állította, míg ő maga tagadta a terv kivitelezhetőségét. Ezúttal tehát mintegy számonkéri Madáchon az elgondolás megvalósítását. A kívülálló, így Plichta Soma is – nem ismerve az utalás hátterét – félreérthette a helyzetet.

Semmi okunk sincs feltételezni tehát, hogy Plichta Soma akár szándékosan, akár szándékolatlanul eltorzította volna a történetet.

Sebestyén Gyula megjegyzésének csupán az a részlete érdemel figyelmet, hogy ezek szerint a szerző olyan formában is utalt készülő művére, mint amelyben „Isten és az Ördög is szerepel”, s hogy ez az utalása nem annyira kétkedés, mint inkább nevetség tárgya volt. Valóban: hasonló állítás több monográfiában is olvasható, s ezek alapja vélhetően egy Nagy Ivánnak írott levél, amelyről a későbbiekben még szó lesz.

Balogh Károly, Madách Aladár és Henrici Ágoston visszaemlékezése

Madách unokaöccse a mű keletkezésével kapcsolatban mindössze néhány sorra szorított; úgy látszik, a költő (s ezt más források is megerősítik) csak ritkán beszélt irodalmi terveiről vagy készülőfélben lévő munkáiról. Magáról az alkotói folyamatról egy anekdota szól: „Erre a művére célozva mondotta egyszer tréfásan, mikor annak megírásához fogott hozzá, Madách Imre Ninának, persze németül: »No, Nina kisasszony, most írok ám valamit, az furcsa lesz; Ádám frakkban fog szerepelni benne.«⁶ Balogh Károly további megjegyzései a művel kapcsolatban már 1860 utániak.

Morvay Győző tanulmánya nyomán szokás idézni a költő fiának visszaemlékezését: „Madách Aladár említi, ki emlékezik arra, hogy házukban rendesen csöngettek az ebédhez. Egyszer atyja az ebédhez jövén így nyilatkozott:

– Épp most írtam, hogy »csöngettek« és rá tényleg csöngettek. (XII. szín.)” Ő a forrása a kastély tőszomszédságában lakó alsósztrégovai lelkész, Henrici Ágoston visszaemlékezésének is: „[...] sejtelve sem volt arról, hogy szomszédságában nagy irodalmi mű készül. Föltűnt azonban neki, hogy Madách abban az időben sokszor kérdezősködött, mondjon neki bizonyos eseményekre bibliai jelenetet és vonatkozást és vele bibliai tárgyokról tüzetesen beszélgetett. Föltűnt továbbá, hogy Gibbont ez időben sokat forgatta.”

A mű címe

Voinovich írta a nagymonográfiájában: „Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-ízű esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarci ta-

ván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, s összesározta fehér vászon nadrágját, amin módfelett bosszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: »Lám, az ember tragédiája! « Haza mentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem találna jobb címet annál, mi Szontagh száján kiszaladt.” Különös, hogy ezt az anekdotát mai ismereteink szerint Voinovich írta le először, jöllehet Szontagh Pált öelötte több Madách-kutató is felkereste.

Madách levelei

Mielött az egyetlen ránk maradt kéziratnak a befejezés utáni sorsát szemügyre vennék, érdemes a szerző leveleit idéznünk, hiszen végül is az igazán megbízható támpontot (legalábbis elméletben) azok adják a mű születésével kapcsolatban.

Az első közvetett információ egy verses levél piszkozatán állt, amelyet utóbb *P. barátomhoz* címen versei közé is felvett a szerző. Magát a piszkozatot Bérczy Károly látta utoljára, jöllehet mind az elküldött levél, mind a versgyűjteménybe felvett változat ma is megvan. E levélfogalmazvány szélére írta Madách – Bérczy emlékbeszéde szerint – a következő megjegyzést: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e mérge, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, ’s Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!”⁹ Az oly sokszor idézett idézetet ezúttal nem az emlékbeszéd utáni másod- és harmadnapon megjelent újságcikk (Pesti Napló, 1866. febr. 7. és 8.), nem is A Kisfaludy Társaság Évlapjai (Új folyam III. 197–223. l., Pest, 1869.), sőt még csak nem is Gyulai Pál közlése nyomán (*Madách Imre összes művei*. Pest, 1880. I. k. XIII–XXXVII.) idéztük, mivel azok következetesen eltérnek Bérczy kéziratától, hanem az eredeti kézirat alapján (Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján, 83.11.332.). [A nyomtatott forrásokban s az azokat idéző számtalan tanulmányban és monográfiában a „gyarló semmi” helyett „gyarló féreg” áll, „e Pálnak töltött mérget” helyett pedig „a Pálnak töltött mérget” szerepel; a mérge maga a levél (fogalmazvány), amelynek szélén a megjegyzés állt.]

Madách jegyzete, ha nem is bizonyítja, minden esetre valószínűsíti, hogy az 1859–60-as Tragédia előtt már korábban, éspedig éppen a Pétery Károly által említett időszakban, vagyis a krími háború után foglalkoztatta Madách Imrét az emberiség története, Ádám és Éva más-más alakban történő, mégis azonos vagy hasonló „megjelenése” (a verses levél 1857. február 7-i keltezésű). Minthogy pedig úgy a verses levél, mint a szerző reflexiója a ránk maradt

Az ember tragédiája című munkánál lehangolóbb, pesszimistább hangvételű, megkockáztathatjuk a feltevést: az 1856–57-es föltételezett második változata a műnek – legalábbis szemléletében – közelebb állhatott az első változathoz, a *Luciferhez*, mint a harmadik változathoz, az általunk ismert *Az ember tragédiájához*. Pétery Károly tehát nem tévesen emlékezett, hanem inkább „kihagyott az emlékezete”; megfélekedhetett barátjának arról a megjegyzéséről, hogy nagy művét újólag átdolgozta.

Egyébként a levélre írt megjegyzésnek és a Tragédia fennmaradt szövegének aszinkronitása egyedül Radó Györgynek szűrt szemet, aki azonban megállapítva, hogy a megjegyzés csakis a Tragédia írása körüli időben keletkezhetett – nem ismerve a Pétery-verziót –, arra az elhibázott következtetésre jutott, hogy a levélfogalmazványra csak évekkel később, 1859-nél nem korábban íródhatott a jegyzet. Radó azt a lehetőséget is elvetette, hogy később született volna a pársoros írás: „1859-ben vetette papírra, amikor már tisztán látta a dráma koncepcióját, s azért nem később, a mű elkészülte után, mert Ádámot és Évát itt gyarlóbbnak minősíti, mint amilyenekké a kész műben alakultak ki [...]”¹⁰ Radó álláspontja kétségkívül logikus, mindazonáltal nincs okunk föltételezni, hogy 1859-ben, a Tragédia föltehetően nem első, hanem harmadik változatának írása során régi verses leveleit újólag elővette volna Madách, s nem is kell ilyen erőltetett magyarázathoz folyamodnunk, ha elfogadjuk, hogy a jegyzet a második változat írásakor, a levél után nem sokkal keletkezhetett, s ennek megfelelően a második változat szemléletét tükrözi.

Mindent egybevetve az látszik tehát a legvalószínűbbnek, hogy a főműnek létezett egy 1853-as, folyamatosan megsemmisített s így végső soron csak a szerző fejében létező változata, majd egy 1856–57-es, bizonyára már lejegyzett változata, végül pedig a ma ismert, 1859–60-as változata. Az utóbbi *Az ember tragédiája vázlat*a szerint (amelyről a későbbiekben még lesz szó) 1859. február 17. és 1860. március 26. között készült.

Madách fennmaradt levelei egyébként csakis az utoljára említett változat keletkezésével kapcsolatban tartalmaznak reflexiókat. Így Arany Jánosnak 1861. október 3-án ezt írta: „[...] ha az öreg isten szabómesteres kitörése művem tovább olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszálló ítélettel vissza küldöd, – már azóta melegedtem volna mellette, s Ádám utósó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig. – Átalan csak azt ne hidd, hogy műveimbe szerelmes vagyok. Túl vagyok a’ koron, melyben magát az ember nyomtatva szereti látni. – Igen van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz, – semmi közészerút nem adni világ elé. Ha irtam valamit, rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetem s megbírálhatám mint idegen művet, láttam hibáit ’s vettem tüzre. »Az ember tragediája« volt első melly a próba évet ki

állván, azon meggyőződésre hozott, hogy a' nekem jutott fejlődést el értem, most másnak kell itélni, – így hoztam azt hozzád.”¹¹

Sajnos azt kell mondanunk, hogy – minden tisztelet ellenére – a szerző saját állításait is kritikával kell illetnünk, jóllehet erre s más levélrészletekre is perdöntő érvként szokás hivatkozni. Ám a legnagyobb jóindulat mellett is csupán annyit fogadhatunk el az idézett közlésből, hogy a Tragédiát ezek szerint 1860. március 27-től legalábbis 1861. március 27-ig „pihentette” a szerző. (Látni fogjuk, hogy szigorúan véve még ez is ellentmond egyéb információinknak.) Hiszen, ha igaz lett volna az idézett részlet minden állítása, úgy Madách egyáltalán nem rendelkezhetett volna 1860-nál korábbi kéziratokkal, azokat – minthogy az egyéves próbaidőt állítólag egyetlen korábbi műve sem állta ki – meg kellett volna semmisítenie. Ám maga a levélíró is érezhette, hogy enyhén szólva túloz, ezért néhány sorral alább, verseire utalva már így fogalmazott: „[...] a' próba év végén a' göröngyös technica újra el ieszett, 's hogy még szekrényem egy szegletében élnek csak annak köszönhetik, hogy más emlékek is csatlakoztak hozzájuk. –”¹² De említhetnénk drámákat, elbeszéléseket, amelyek bizony – próbaév ide, próbaév oda – fennmaradtak Madách hagyatékában.

Nagy Ivánnak 1861. november 2-án számolt be a mű születéséről: „Különös története van ennek az ember tragoediájának. – Valóban igaz habent sua fata libelli. – Már több esztendeénél, hogy készen van. Említettem több ösmerősöm előtt, hogy írtam egy költeményt mellyben az isten, az ördög Ádám Luther Dantón, Aphrodite, boszorkányok s tudj isten mi minden játszik; hogy kezdődik a' teremtésel, játszik az égben az egész földön az ürben – mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. – Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak fel olvasám s ő sürgetett adnám Aranyinak bírálat végett. – Oda adtam [...]”¹³

„Természetesen” az sem felel meg teljesen a valóságnak, amit ebben a levélrészletben olvashatunk. Ha Nagy Iván már ekkor ismerte volna a művet, joggal kérdezhetné a szerzőtől: ugyan hol „játszik” Aphrodité *Az ember tragédiájában*? Fohászkodik ugyan hozzá Éva az athéni színben, ám aki egy pillanatra megjelenik, az nem Aphrodité, hanem Erősz! Egyszerű elvétést föltételezve arra kell gondolnunk, hogy talán egy korábbi változatban szerepelhetett az istennő, s bizony Madách emlékezetében némiképp összekeveredtek főművének variánsai.

A kézirat útja Arany Jánosig

Amiben Madách közlései a tényekkel megegyezni látszanak: 1860–61-ben egyetlen kézirat példánya létezett a munkának. Ez természetes is, mert ha nem is feltétlenül az egyéves próbaidő letelte után, de az újabb változat elkészültével Madách megsemmisítette munkáinak korábbi változatait. Olykor persze mégis fennmaradt több változat, de nem Madách tulajdonában (hanem pl. beküldött pályamunkaként a pályázatot kiíró intézménynél), ill. technikai okokból olykor a verseknél (már nem volt ideje a megsemmisítésükre, s a végső tisztázat elkészítésére). Több példánya pedig azért nem lehetett Madáchnak, mert általában nem készített több példányt munkáiból, legalábbis egyetlen esetet sem ismerünk, amikor ezt tette volna. (Még a *Lant-virágok* két kéziratosa füzete is más-más verseket tartalmazott.)

Első közelítésben fogadjuk el, amit Nagy Ivánnak írt Madách kéziratának sorsáról. A „múlt tavasszal” föltehetően nem az előző évi tavaszt, hanem az éppen elmúlt, vagyis az 1861-es tavaszt jelenti. Ha ugyanis már 1860 tavaszán felolvasta volna a munkát Szontagh Pálnak, akkor eljárása olymértékben ellentétes lett volna az Arany Jánosnak leírtakkal, amit nincs okunk föltételezni. Teljes egyéves várakozási időről még így sem beszélhetünk, hiszen 1861 április 2-án Madách mint képviselő már Pesten van, s Pestre (mai ismereteink szerint) magával vitte a Tragédia kéziratát. Akárhogy is nézzük: túl sok mindennek kellett történnie 1861. március 27. és április 2. között. Így a levélrészlet szerint e néhány nap alatt többen is visszautasították a mű elolvasását, meglehet, maga Szontagh is, máskülönbben érthetetlen, hogy a tengernyi elfoglaltság mellett a képviselő miért maga olvasta fel a művét barátjának? Emellett még valakinek odaadta a művet, bár a visszaemlékezésből nem derül ki pontosan a szándék; inkább csak feltételezni lehet: legvalószínűbben azért, hogy az illető elolvassa. „Pár héttel elutazása előtt történt, hogy egy negyedrétt alakú füzetet adott át Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: »Az ember tragédiája«”.¹⁴ Ezek szerint tehát Madách Aladár és Balogh Károly nevelője, Borsody Miklós is az olvasásra felkért személyek egyike lehetett. Nehéz elképzelni, hogy mindez valóban néhány nap leforgása alatt történt – Balogh Károly is pár hétre emlékezik –; az egyéves próbaidőt tehát csak közelítő adatként fogadhatjuk el.

A legautentikusabbnak látszó információ szerint az országgyűlésre magával vitte főművét a képviselő: „Madách Imrét a balassagyarmati kerület választotta meg egyhangú lelkesedéssel követté, s Pestre kellett mennie. Nagy művét akkor már készen vitte magával, hogy megmutassa Arany Jánosnak.”¹⁵ A szerző már idézett levélrészletei is arra vallanak, hogy személyesen vitte

magával Pestre a kéziratot, bár azzal kapcsolatban nem tartalmaznak utalást, hogy miként juttatta el azt Arany Jánoshoz. (Mint ahogy arra nézve sincs perdöntő bizonyítékunk, hogy már az országgyűlés megnyitáskor magával vitte a kéziratot, vagy esetleg csak később; az országgyűlés alatt sokat utazott: június végén otthon is eltöltött néhány napot.)

Erről többek között a *Koszorúban* megjelent nekrológ szerzője tudósít, akinek aláírása – „—U.” – Gulyás Pál álnévlexikona szerint magát Arany Jánost jelöli, míg Voinovich szerint Gyulai Pált.¹⁶ De még ha Gyulai volt is a szerző, nem valószínű, hogy Arany János egy vaskos tévedést saját lapjában benthagott volna. A nekrológ szerzője szerint: „Megkérte Jámbor Pál képviselő társát, hogy vigye el Aranyhoz, kinek egy munkát akar átadni elolvasás végett. Jámbor teljesítette kívánságát. Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt. Néhány nap mulva belé is nézett a műbe, de mindjárt az első jelenetnél félbenhagyta. Azt hitte nem egyéb, mint Faust gyöngé utánzása, s miért ahhoz nyúlni, mit más már oly jól megírt. Hetek töltek el. Jámbor a Madách nevében sürgetni kezdte a vélemény és kézirat elküldését. Arany, hogy ígérte beváltsa, olvasáshoz fogott, s addig nem tette le kezéből, míg végig nem olvasta.”¹⁷ Érdekes, hogy már Voinovich hasztalanul győzködte olvasóit, mondván: a nekrológ alapján aligha lehet kétséges, hogy a szerző személyesen vitte el munkáját Arany Jánosnak. (Ugyanez volt a véleménye pl. Palágyi Menyhértnek vagy Becker Hugónak is.) Valóban: mindmáig létezik egy olyan nézet is, amely szerint csak jóval később, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló alkalmával találkozott először személyesen a két költő.¹⁸ Pedig a már idézett, Arany Jánosnak írt levél „így hoztam azt hozzád” kifejezése is egyértelműen arra vall, hogy nem közvetítővel *küldte*, hanem személyesen *vitte*, vagy ahogyan Madách (kétségkívül pontatlanul, de azért félre nem érthetően) fogalmaz: *hozta* Arany Jánoshoz a kéziratot.

Emellett Pétery Károly is úgy emlékezett vissza, hogy Madách személyesen kereste fel Aranyt, igaz – legalább is első ízben –, nem Jámbor Pál kíséretében: „Pestre visszatérve, együtt vittük el Arany Jánoshoz az »Ember tragédiáját« – úgy emlékszem – az Üllői úton lakott akkor, de nem találtuk otthon. Később Madách egyedül vitte el és adta át neki.” Jobban belegondolva: bár Pétery visszaemlékezése pontatlan, azért nem mond ellent a nekrológnak; Madách másodjára nélküle ugyan, mégsem egyedül, hanem Jámbor Pál kíséretében vitte el munkáját.

Annyi bizonyos, hogy Arany, amikor első levelét írta, már alig emlékezett a szerző „adataira”; mindössze annyit tudott, amennyit akkoriban már valóban tudni lehetett Madáchról, hogy Nógrád megye képviselőjében nagyszerű be-

szédet tartott az országgházban. Erre utal első levelének rendhagyóan címzett borítékja: „Tekintetes Madách Imre orsz. gy. képviselő Úrnak, tisz- / telettel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítani, lakása- / ra. —”¹⁹ Arany tehát vagy nem tudta vagy nem emlékezett rá 1861. szeptember 12-én, hogy a nógrádi képviselő úr Alsósztregován lakik.

Pétery Károly közlése azért is fontos, mert az esettel kapcsolatos tanulmányok azt írják ill. sugallják, hogy nem sokkal az országgyűlés kezdete után elvitte vagy eljuttatta a kéziratot Aranyhoz Madách. Jellemző, hogy még az életrajzi krónika is májusra teszi az esetet.²⁰ Úgy tűnik, mintha Arany hosszú hónapokon át várákozta volna a szerzőt. Minthogy azonban konkrét időpontot senki sem említett ezzel kapcsolatban, nem tehetünk mást, mint hogy elfogadjuk Pétery verzióját, vagyis ezek szerint július 20-a után került sor az első, még eredménytelen kéziratátadási kísérletre. Arany tehát inkább csak hetekig, mintsem hónapokig késlekedett a mű elolvasásával. (Egyébként Madách és a már említett —U jelet használó szerző véleménye eltér az időtartam tekintetében; előbbi egy levelében valóban azt írta, hogy a kézirat hónapokig volt Aranynál, míg az utóbbi szerint csak hetek teltek el. S ha kétséges is —U és Arany azonossága, az bizonyos, hogy előbbi az utóbbtól szerezte értesüléseit, bizonyos intim részletek – pl. hogy Madách a látogatás alatt keveset beszélt – csakis Aranytól származhattak.)

Pétery állítása, jobban belegondolva, logikusnak is látszik. Elvégre Madáchot képviselőként küldték Pestre s nem azért, hogy saját – nem is politikai természetű – karrierjét egyengesse. Az első hetek feszített parlamenti munkája során több mint furcsa lett volna, ha képviselőtársaival – Jámbor Pállal, Pétery Károllyal s másokkal – nem az ország jövőjét érintő kérdésekről beszélget, hanem saját ambíciójával hozakodik elő. „Zárkózottsága” miatt sem valószínű, hogy Jámbor Pálnak vagy Pétery Károlynak, akiket április elején még egyáltalán nem vagy alig ismert, mindjárt szóba hozta vagy megmutatta volna munkáját. Mindannak alapján, amit Madách személyiségéről tudni vélünk, az látszik a legvalószínűbbnek, hogy előbb megbízatásának tett eleget, s csak miután elhangzott az országgyűlési beszéde s a figyelem felé irányult, akkor említette meg a hozzá legközelebb állóknak, hogy egy irodalmi művet is magával hozott Pestre. Pétery leírásából az is kitűnik, hogy ő már a július 20-i utazás előtt ismerte a Tragédiát, amelyet ezek szerint valószínűleg május 28. (Madách országgyűlési beszéde) és július 20. között volt alkalma elolvasni. Végül ugyancsak a Pétery-féle változatot erősíti meg a már említett – a *Koszorúban* megjelent – nekrológ: „Hetek töltek el”; Arany tehát nem hónapokkal, csupán hetekkel korábban kapta meg a kéziratot, mint ahogy elolvasta azt.

Összegezve: a Tragédia ma ismert változatát előbb Szontagh Pál és Borsody Miklós ismerhették meg, majd Pétery Károly s végül Arany János; lehetséges persze, hogy több olvasója-hallgatója akadt a műnek, ám erről igazán megbízható információval nem rendelkezünk. (Fogalmunk sincs pl. arról, hogy az ifjúkori barát, Lónyay Menyhért, aki szintén országgyűlési képviselő volt, megkapta-e a kéziratot, sőt, azt sem tudjuk, hogy személyesen találkoztak-e ekkoriban, jöllehet ez nagyon valószínű.) Így csupán mint érdekességet említhetjük, hogy a készülő munkából állítólag felolvasott Madách Nagysztrácinban, ott élő barátjának, Csemiczky Edének és családjának.²¹ Jöllehet a Csemiczky Edével való szoros kapcsolatot más források is megerősítik, e családi közlés sok évtizeddel később élő családtagtól származik, így fenntartással kell kezelnünk. Ugyancsak kérdéses, hogy Veres Pálnénak mikor olvasta fel munkáját a szerző. Végül, ha feltételezzük, hogy jó félév elteltével újra elővette a művét Madách, úgy Plichta Soma s a levelében említett társaság már 1860 őszén megismerhette a Tragédiát. Ha azonban valóban közel egy évig tartott a mű „pihentetése”, akkor a losonci orvos által leírt felolvasás 1861 őszén lehetett.

A Tragédia kései szövegváltozatai

A hagyomány szerint elsőként Szontagh Pál tett javaslatot bizonyos módosításokra, majd őt követte Arany János, s végső soron e két „lektor” javításait tükrözi – a szerző saját utólagos javításain túl – az 1862 januárjában megjelent első kiadás. Mint Kerényi Ferenc kimutatta: maga Madách is utólag belejavított a kéziratba, hiszen az azzal párhuzamosan vezetett lapocskára – amelyre *Az ember tragédiája vázlat*a címen szokás utalni – egyfelől a kézirattal párhuzamosan, tehát 1859. február 17. és 1860. március 26. között keletkezett, másfelől bizonyos Madách kezétől származó javítások, így pl. bizonyos sorok betoldásai kétségkívül későbbiek, mivel a vázlaton az egyes színek sorainak számát is feltüntette Madách, s az nem egyezik a végleges változattal.²²

Nagy Ervinné vetette fel annak a lehetőségét, hogy apróbb (pl. helyesírási) javításokra már Borsody Miklós is javaslatot tehetett, sőt, esetleg sajátkezűleg el is végezhette a javítást. Minthogy ismereteink szerint írásszakértő még nem nézte tüzetesen végig a kéziratot (időközben a kritikai kiadás előmunkálataként, megkezdődött az írásszakértői elemzés), így arra a kérdésre sem lehet megnyugtató választ adni, hogy Madáchon és Aranyon kívül mások is végeztek-e kisebb korrekciót a mű szövegén, vagy tettek-e arra olyan javaslatot, amelyet a költő figyelembe vett. (Nem tudjuk pl., hogy ki írhatta át az

egész műben az *úr* szót *Úrra*, jöllehet a száraz utólagos meghosszabbítása jól kivethető a kézirat hasonmás kiadásán is.²³)

Eddig a drámai költemény három kéziratáról szözlünk, jöllehet csak egyetlen egyet ismerünk; ideje, hogy beszéljünk egy negyedikről is, amelynek egykori létezése szintén kétségtelennek látszik.

1863. március 15-én vagy talán még korábban megjelent a mű második „tetemesen javított” kiadása, amelyben a szerző Szász Károly javítási javaslatait is figyelembe vette. (Éppen a Szász Károlynak dedikált példány jelzi, hogy március 15-én már birtokában volt a szerző a tiszteletpéldányoknak.) Furcsa módon ritkán tették fel a kérdést a Madách-kutatók, s még ritkábban kísérelték meg a válaszadást, hogy mi lehetett ennek a javított kiadásnak a forrása?

A kulcsot a mű első kiadásának egyik példánya adja a talány megfejtéséhez, amelynek sorsa meglehetősen hányatott volt.

Először 1892. január 28-i keltezéssel olvashatunk erről a példányról a költő fiának, Madách Aladárnak a leltárában: „Az Ember Tragédiája 1861iki kiadása, benne saját kezű írású lajstroma személyekről, és a szövegben saját kezű czeruzajegyzetek=javítások”. A leltár végén a következő megjegyzést olvashatjuk: „Ezen literaturai Kevercs és az Ember tragoediája (II. sz.) nem találtatott meg.”²⁴ (Az idézetben említett *Literaturai kevercs* egy ifjúkori kézirat lap volt, amelyet Madách Imre és öccse, Pál írtak.) Madách Aladár leírása arra vall – s ezt későbbi források is megerősítik –, hogy létezett a Tragédia első kiadásának egy a szerző által ceruzával javított változata, s abban volt elhelyezve *Az ember tragédiája vázlat*a. Közbevetőleg: egyáltalán nem világos, hogy a kézirattal párhuzamosan vezetett vázlatot – miután a mű elkészültével fölöslegessé vált – miért nem semmisítette meg Madách, s az eddigi elemzések arra vonatkozóan sem közöltek hipotézist, hogy milyen céllal helyezte el azt a kinyomtatott mű egy példányában. Jobb híján arra kell gondolnunk, hogy az első kiadás „tetemes” javítása során lehetett a segítségére a lap, de hogy milyen módon, s hogy írt-e ekkor is még valamit a lapra a szerző, vagy csupán forrásként használta azt, az nem tisztázott. Mindenesetre a Tragédia negyedik „kéziratainak” s egyúttal a második kiadás kézirat forrásának ezt a bizonyos Madách által javított első kiadást kell tekintenünk. Egyáltalán nem biztos persze, hogy a nyomdásznak, Emich Gusztávnak is ezt a példányt küldte el, bár éppenséggel megtehetette. Ami ellene szól a feltevésnek az az, hogy publikációs céllal elküldött kéziratait általában nem kapta vissza a szerző; akkor miért kapta volna vissza éppen ezt a „kéziratot”?

Másrészt éppen azért, mert általában nem kapta vissza a kéziratait, logikusnak látszik, hogy a javítások ellenőrzése céljából megőrzött egy átjavított

első kiadású példányt. Emich tehát vagy egy valódi kézirat alapján készíthette el a második kiadást vagy egy hasonló átjavított példány alapján, mint amilyen Madách tulajdonában maradt, de valószínűleg nem ugyanazon példány alapján, amelyről Madách Aladár beszámolt. Ezzel együtt az a leghelyesebb, ha a második kiadás esetében is csupán egy kéziratról beszélünk, arról, amelynek egykori létezéséről biztos tudomásunk van, s azt tekintjük *Az ember tragédiája* negyedik változatának.

S most kövessük tovább a „negyedik kézirat” sorsát! Tolnai Vilmos 1925-ben beszámolt róla, hogy mind a mű első kiadásának Madách által javított példányát, mind a Vázlatot Palágyi Lajostól vásárolta meg Szász Andor 1921-ben, s Palágyi állítólag ajándékba kapta azokat Madách Aladártól.²⁵ Az újabb tulajdonos 1943-ban Vasberényi Géza lett, akinek hagyatékából a Vázlatot a Petőfi Irodalmi Múzeum vásárolta meg 1981 után.²⁶ Kétséges azonban, hogy 1943-ban maga a Tragédia is Vasberényi Géza tulajdonába került-e; erről sajnos nincsenek adataink. Az azonban csaknem bizonyosnak látszik, hogy a „negyedik változat” még jóval később is megvolt valakinek a tulajdonában.

Szabó József evangélikus püspök, a mindmáig legnagyobb Madách-gyűjtemény létrehozója ugyanis egészen bizonyosan találkozott ezzel a példánnyal, sőt, az sem zárható ki, hogy a tulajdonában volt. Tanulmányában gyűjteményének három első kiadású példányát sorolta fel, ezek közül az 1. b. pontba sorolt példány: „Madách betű- és formahű szövegjavításaival a második kiadás számára.”²⁷ A leírás alapján az látszik a legvalószínűbbnek, hogy csupán a „negyedik változat” másolatáról van szó, hiszen a leírás nem „sajátkezű” hanem csak „betű- és formahű” javításokat említ. Mindenesetre, mégha csak másolatról is van szó, ma már ennek a példánynak a megtalálása is jelentős eredmény volna. Jelen pillanatban ugyanis nem ismerjük a Tragédia második kiadásának forrását; még másolatban sem.

Úgy látszik, a szerző még a tetemesen javított második kiadásban is talált hibát (nyomdai hibáról éppúgy szó lehetett, mint utólagos módosításokról), mert tudunk egy olyan második kiadású Tragédia-példányról is, amely szintén Madách sajátkezű javításait tartalmazta, s amelyet talán a harmadik kiadás forrásának szánt. [Annak megjelenését azonban (1869) már nem érte meg.] A Szabó József-hagyaték gondozójának, a győri Xántus János Múzeum Madách-gyűjteménye kezelőjének, Freier Józsefnek a jóvoltából szereztünk tudomást arról a levélről, amelyből kiderül, hogy ezek szerint létezett egy ötödik s egyben végső szövegváltozata a műnek. A levelet dr. Guoth Béla téti földbirtokos, aranydiplomás ügyvéd írta Szabó Józsefnek 1976. VII. 11-én: „[...] A nálam lévő könyv – úgy látom a KÖLTŐ saját kezű bejegyzésétől javított – második kiadás, amely még az életében megjelent [...]” Nagy kár, hogy ennek a kötetnek a lelőhelyét sem ismerjük.

239

Madách Imre főműve tehát mai ismereteink szerint jó tíz év alatt nyerte el végső formáját; jelenleg ugyan csak egyetlen kézirat forrását ismerjük, amely föltehetően a harmadik változata volt a műnek, s amely előbb a Kisfaludy Társaság tulajdona volt, majd annak feloszlata óta a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi, ám jó okunk van föltételezni, hogy (nem számolva ezúttal, hogy maga az ismert kézirat is több változatnak tekinthető) legalábbis öt kisebb-nagyobb mértékben eltérő szövegvariánsa létezett *Az ember tragédiájának*.

Jegyzetek

1. TURI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája”?* Ország-Világ 1888. 771-773. l.
2. SPÁCZAY Hedvig: *Madách Imre hadbírórsági perének nyomában*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 92. l.
3. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* XIV. köt. Bp., 1914. 707–708. hasáb.
4. Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 339–340. l.
5. OSZK Kézirattára. Levelestár: Plichta Soma – Jeszenszky Istvánhoz.
6. BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattára. V-an. 4306/1. („A politikai fordulat” c. fejezetben.)
7. MORVAY Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. In. Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola értesítője 1897/98. 3-25. Bp., 1898. 15. l.
8. VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914. 152. l.
9. BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete* (kézirat). Nógrádi Történeti Múzeum (Salgótarján). 83.11.332.
10. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 233. l.
11. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 867. l.
12. HALÁSZ Gábor, i. m. II. k. 867. l.
13. HALÁSZ Gábor, i. m. II. k. 929. l.
14. BALOGH Károly, i. m.
15. BALOGH Károly, i. m.
16. VOINOVICH Géza, i. m. 163. l.

240

17. —U.: *Madách Imre*. Koszorú 1864. X. 16. 382. l., KOVÁCS SÁNDOR Iván–PRAZNOVSZKY Mihály: *Két költő egy szekéren*. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1991. 22. l.
18. TÚRI-MÉSZÁROS István, i. m. 773. l.
19. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus)*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 268. l.
20. RADÓ György, i. m. 250. l.
21. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése. Özv. Szemere Györgyné levele Harsányi Zsolt-nak (1. levél).
22. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre „...írtam egy költeményt...”* Bp., 1983.
23. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája (A kézirat facsimiléje)*. Bev.: HORVÁTH Károly. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
24. MADÁCH Aladár: *Madách Imre kézíratainak tartalma*. OSZK Kézirat-tár. Analekta 10.401.
25. TOLNAI Vilmos: *Madách-ereklyék*. ItK 1925. 84–90. l.
26. KERÉNYI Ferenc, i. m. 11. l.
27. SZABÓ József: *Madách-gyűjtemény Balassagyarmaton*. Palócföld 1969. 3. sz. 77. l.

TARTALOM

Bevezetés (A szövegekölés elveiről)	5
Madách Imre életének főbb eseményei	18
Madách Imre: Az ember tragédiája. Szövegváltozatok	26
Első szín	27
Második szín	34
Harmadik szín	44
Negyedik szín	52
Ötödik szín	66
Hatodik szín	77
Hetedik szín	90
Nyolcadik szín	109
Kilencedik szín	117
Tizedik szín	126
Tizenegyedik szín	133
Tizenkettedik szín	153
Tizenharmadik szín	167
Tizennegyedik szín	172
Tizenötödik szín	178
Az ember tragédiájának a kézíraton kívül fennmaradt egyetlen vázlatlapjáról	184
Madách Imre: Az ember tragédiája. Szó- és szövegmagyarázatok	191
Első szín	191
Második szín	193
Harmadik szín	194
Negyedik szín	195
Ötödik szín	197
Hatodik szín	199
Hetedik szín	201
Nyolcadik szí.....	204
Kilencedik sn	206
Tizedik szín	208
Tizenegyedik szín.....	208
Tizenkettedik szín.....	210
Tizenharmadik szín	212
Tizennegyedik szín	213
Tizenötödik szín	214
Válogatott bibliográfia	215
Utószó. A Tragédia születése	225